

ISSN 2227-2844

ВІСНИК

**ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

№ 6 (337) ГРУДЕНЬ

2020

ВІСНИК

ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Всесвітня історія, Історія України,
Історіографія та спеціальні історичні дисципліни

№ 6 (337) грудень 2020

Засновано в лютому 1997 року
Свідоцтво про реєстрацію:
серія КВ № 14441-3412ПР,
видане Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.

Збірник наукових праць внесено до переліку
наукових фахових видань України
(історичні науки) (Категорія «Б»)
Наказ Міністерства освіти і науки України
№ 1188 від 24.09.2020

Журнал включено до переліку видань реферативної бази даних
„Україніка наукова” (угода про інформаційну співпрацю
№ 30-05 від 30.03.2005 р.)

Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 5 від 24 грудня 2020 року)

Виходить двічі на рік

Засновник і видавець –
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:

Семеріков С. О. – доктор педагогічних наук, професор, Криворізький державний педагогічний університет, професор кафедри інформатики та прикладної математики (Україна)

Заступники головного редактора:

Караман О. Л. – доктор педагогічних наук, професор, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, директор навчально-наукового інституту педагогіки і психології (Україна)

Набока О. В. – доктор історичних наук, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, завідувач кафедри історії України (Україна)

Шехавцова С. О. – доктор педагогічних наук, професор, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, декан факультету іноземних мов (Україна)

Відповідальні редактори:

Юрків Я. І. – кандидат педагогічних наук, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, доцент кафедри соціальної педагогіки (Україна)

Забудкова О. А. – кандидат історичних наук, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, старший викладач кафедри історії України (Україна)

Кокнова Т. А. – кандидат педагогічних наук, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, доцент кафедри романо-германської філології (Україна)

Члени редакційної колегії:

Бабіч В. І. – доктор педагогічних наук, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, завідувач кафедри олімпійського та професійного спорту (Україна)

Власенко К. В. – доктор педагогічних наук, професор, Донбаська державна машинобудівна академія, завідувач кафедри математики та моделювання (Україна)

Глуховцева К. Д. – доктор філологічних наук, професор, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, завідувач кафедри української філології та загального мовознавства (Україна)

Дмитренко В. І. – доктор філологічних наук, професор, Криворізький державний педагогічний університет, професор кафедри української та світової літератур (Україна)

Заблоцький В. В. – доктор наук з державного управління, професор, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, директор навчально-наукового інституту публічного управління, адміністрування та післядипломної освіти (Україна)

Кобзар О. І. – доктор філологічних наук, професор, Полтавський університет економіки й торгівлі, професор кафедри ділової іноземної мови (Україна)

Кушнірова Т. В. – доктор філологічних наук, професор, Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка, професор кафедри германської філології та перекладу (Україна)

Литвин М. Р. – доктор історичних наук, професор, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, завідувач відділу (Україна)

Лукасевіч-Велеба Й. – доктор педагогічних наук, Академія спеціальної педагогіки імені Марії Гжегожевської, професор педагогічного факультету (Республіка Польща)

Любимова С. А. – кандидат філологічних наук, доцент, Київський національний лінгвістичний університет, докторант кафедри англійської філології, перекладу і філософії мови імені проф. О. М. Мороховського (Україна)

Михальський І. С. – доктор історичних наук, професор, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Україна)

Моїсєєнко О. Ю. – доктор філологічних наук, професор, Національний університет „Києво-Могилянська академія”, професор кафедри англійської мови (Україна)

Нефьолов Д. В. – доктор історичних наук, доцент, Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, доцент кафедри історії (Україна)

Полулященко Ю. М. – кандидат педагогічних наук, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, директор навчально-наукового інституту фізичного виховання і спорту (Україна)

Прошкін В. В. – доктор педагогічних наук, Київський університет імені Бориса Грінченка, професор кафедри комп’ютерних наук і математики (Україна)

Саснко В. Г. – кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, доцент кафедри олімпійського та професійного спорту (Україна)

Священко З. В. – доктор історичних наук, професор, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання (Україна)

Си Цзюньцінь – доктор філологічних наук, професор, Ланьчжоуський університет, факультет російської мови та літератури (КНР)

Ткачук В. В. – кандидат педагогічних наук, Криворізький національний університет, асистент кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки (Україна)

Хахула Л. І. – кандидат історичних наук, доцент, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, старший науковий співробітник (Україна)

Юган Н. Л. – доктор філологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри іноземних мов (Україна)

Редакційні вимоги до технічного оформлення статей

Редколегія „Вісника” приймає статті обсягом 5 – 7 сторінок через 1 інтервал, повністю підготовлених до друку. Статті подаються надрукованими на папері в одному примірнику з додатком диска. Набір тексту здійснюється у форматі Microsoft Word (*.doc, *.rtf) шрифтом № 12 (Times New Roman) на папері формату А-4; усі поля (верхнє, нижнє, правє й лівє) – 3,8 см; верхній колонтитул – 1,25 см, нижній – 3,2 см.

У верхньому колонтитулі зазначається: Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № ** (***), 2014.

Статті у „Віснику” повинні бути розміщені за рубриками. Інформація про УДК розташовується у верхньому лівому кутку без відступів (шрифт нежирний).

Через рядок від УДК в лівому верхньому кутку вказуються прізвище, ім’я по-батькові автора (повністю, шрифт жирний). На наступному рядку – учений ступінь, звання, посада, місце роботи; e-mail; ORCID ID (персональний код, який необхідно отримати, заповнивши анкету за посиланням: <https://orcid.org/register>).

Назва статті друкується через рядок великими літерами (шрифт жирний).

Зміст статті викладається за планом: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв’язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв’язання цієї проблеми та на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); визначення методики дослідження (сукупність методів дослідження, їх основний зміст, характеристики і показники, які вони фіксують, та одиниці вимірювання); виклад основного матеріалу дослідження з певним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Усі перелічені елементи повинні бути стилістично представлені в тексті, але графічно виділяти їх не треба.

Посилання на цитовані джерела в тексті оформлюються таким чином: у круглих дужках зазначається прізвище автора, та рік видання роботи (наприклад, Шумська, 2010). Якщо потрібно послатися на декілька джерел, варто перелічувати їх через крапку з комою (наприклад, Афанасьєва, 2016; Богданова & Саннікова, 2015; Moore, 2006). Якщо використовуються цитати, статистика тощо, то слід вказати номер сторінки посилання (Афанасьєва, 2016, с. 46; Bruner, 2012, р. 24).

Бібліографія і при необхідності примітки подаються в кінці статті після заголовку „Список використаної літератури” (без двокрапки) у порядку цитування й оформлюються відповідно до ДСТУ 8302:2015. Бібліографічні джерела подаються підряд, без відокремлення абзацем; ім’я автора праці (або перше слово її назви) виділяється жирним шрифтом.

Для коректного індексування публікацій наукометричними системами після „Списку використаної літератури” необхідно навести References. Посилання в **References** мають бути оформлені латиною; для кирилических цитувань слід транслітерувати імена авторів та назви видань; останні також слід навести в англійському перекладі в [] з зазначенням мови оригіналу в дужках, наприклад, [in Russian], [in Ukrainian]. Назви періодичних видань слід наводити відповідно до офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN. В елементах опису не можна замінити латинські літери на кириличні. Цитування в References мають бути оформлені за стандартом APA.

Статтю закінчують 3 анотації обсягом 1600-1800 знаків (українською, російською та англійською мовами) із зазначенням прізвища, ім’я та по-батькові автора, назви статті та ключовими словами (3-5 термінів).

Стаття повинна супроводжуватися рецензією провідного фахівця (доктора, професора).

На окремому аркуші подається довідка про автора: (прізвище, ім’я, по-батькові; місце роботи, посада, звання, учений ступінь; адреса навчального закладу (повністю), домашня адреса; e-mail та номери телефонів (службовий, домашній, мобільний) трьома мовами (українською, російською та англійською).

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ,

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

1. **Okorokova V. V.** The problem of virtual modeling of historical processes in modern science..... 4
2. **Алексєєва М. О.** Американський часопис „Свобода” про перші свідомі вибори в Галичині у 1895–1897 рр. 14
3. **Алтухов О. А.** Відображення діяльності біржових установ Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у публіцистичних та мемуарних творах..... 26
4. **Михальський І. С.** Революційна українська партія – мовою документа..... 37
5. **Присяжнюк О. М.** „Королівська комісія пам’ятників та ландшафтів” як гарант культурної спадщини Бельгії..... 54
6. **Рубан М. Ю., Машков В. С.** Історичні обставини заснування та розвиток газети „Жовтневий гудок” – періодичного видання Луганського тепловозобудівного заводу (1928–2017).. 64

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

7. **Бривко М. В.** Політичне цюкування та „боротьба з ворогами народу” в системі освіти УРСР 1920–1930-х рр. 83
8. **Бублик О. І.** Релігійна складова радянської ідеології як фактор впливу на суспільство. 109
9. **Бур’ян М. С., Бур’ян М. А.** Російсько-іранська (1804–1813) та російсько-турецька (1806–1812) війни за Південний Кавказ..... 117
10. **Коваль А. І.** Відображення формування елліністичного міжнародного порядку у творі Плутарха „Порівняльні життєписи”..... 124
11. **Ковпак О. С.** Розвиток заочної педагогічної освіти в Україні у 1950–1980-х рр. в історичному контексті..... 138
12. **Коробчук А. С.** Варвара Платонівна Кандиба (Фредерікс) – керівниця Одеського інституту імператора Миколи І..... 158

КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

13. **Забудкова О. А.** Міста сучасної Луганщини в ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах статистики)..... 167
14. **Лебедєв Д. В.** Перший рейд селянської армії Н. Махна на Старобільщину у вересні 1920 р. та його наслідки..... 189
15. **Набока О. В.** Історичні витоки легенд щодо перебування у Осинівській церкві (с. Осинове Новопсковського району, Луганської області) Г. Сковороди та К. Рилєєва..... 202

**МЕТОДОЛОГІЯ,
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЮЗНАВСТВО**

UDC 93/94 + 930.2

DOI 10.12958/2227-2844-2020-6(337)-4-13

Okorokova Vira Viktorivna,

Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor,
The State Institution „South Ukrainian National Pedagogical University
named after K. D. Ushynsky”,
Odesa, Ukraine.
veraok888@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0661-4313>

**THE PROBLEM OF VIRTUAL MODELING
OF HISTORICAL PROCESSES IN MODERN SCIENCE**

The rapid improvement of computer technologies, as a result of the digitalization of all spheres of human life, the priority of virtual technologies have led to a change in the value attitudes of society, the emergence of information / computer technologies in first place in the sphere of consumption. In such conditions, the methodology of scientific research is also changing, in the field of which modeling is of the greatest importance. Moreover, speaking of the latter, one should take into account the fact of the influence of social virtualization, which affects the spread of computer modeling.

A separate place in the field of computer modeling, or more importantly, virtual modeling, is the application of its technology in the humanities. In this case, we are talking about modeling historical events, social processes. This scientific direction in modern science is on the stage of active development, so we cannot note a large number of studies. This circumstance is also explained by the fact that the same procedure for using virtual technologies requires a separate methodology, technology, and finally, the use of the latest computer technology. Such scientists as A. Bakhtizin, L. Borodkin (2012; 2020), D. Zheryatyev (2007), I. Zhurbin (2012), V. Kelton & A. Low (2004), V. Makarov (2016), A. Pribovich (2008), draw attention to the fact that with the current development of information technologies, the historian is given the opportunity to apply modern computer technologies in historical modeling.

D. Zheryatyev (2007) calls virtual modeling a new form of presentation of historical material (p. 259). The scientist notes that at present the technologies of 3-dimensional modeling are going through a new stage of

formation as a method of research and processing of historical material, having made a way from arbitrary reconstruction of 3-dimensional models to professional data processing by a team of scientists and researchers of humanitarian and technical specialties, ultimately count, and the result of labor itself acquires a different status - the status of historical research (Ibid, p. 262). All such studies, 3D reconstruction, have a common goal – the preservation and popularization of cultural heritage (Ibid, p. 263).

I. Zhurbin (2012), studying the use of computer modeling in historical research, noted the wide scope of its application in this scientific field. Namely, computer modeling of historical processes and phenomena is used to study various aspects of the economic and political development of society, socio-demographic processes, as well as to study the historical development of individual regions and states.

In this sense, L. Borodkin (2020) notes the versatility of virtual modeling in projects of virtual reconstruction of historical urban landscapes and lost objects of historical urban development. The capabilities of 3D modeling methods, virtual and augmented reality (VR / AR), GIS technologies are considered by scientists as new tasks of historical urban studies (p. 49).

Interesting in this case is the approach of A. Pribovich (2008), who, while exploring the modeling of historical processes using the example of computer games, sees their main advantage in the fact that they clearly demonstrate causal relationships and allow tracing changes in the modeled process depending on the initial data and the influence of random factors (p. 426).

Based on the above-mentioned aspects of relevance, the degree of research of the issue, the purpose of the article is to determine the problem of virtual modeling in modern science, analyze the main conceptual issues related to this scientific field.

When considering virtual modeling, first of all, you should pay attention to the fact that it was formed on the basis of computer and simulation modeling, which are based on mathematical modeling, which, in fact, preceded their formation. The latter led to the emergence of such an interdisciplinary direction as cliodynamics at the turn of the 20th – 21st centuries, the purpose of which, according to A. Listov, is to process information and identify similar coincidences in the future. Cliodynamics is an interdisciplinary field of research that combines the approaches of historical macrosociology, theoretical history, mathematical modeling of long-term social processes, the construction and use of historical databases, studies of social evolution, historical demography.

It is important here that, as A. Pribovich (2008) notes, since about the 70s of the twentieth century, scientists have been engaged in modeling, including computer, historical processes in order to reconstruct them and study the problem of variability of historical development, modeling is also used in educational purposes – to understand the patterns of historical processes and

the influence of random factors on their development and outcome. In computer modeling of historical events, an important point is the choice of a model of historical research, as well as an algorithm for variables and equations that will be implemented in the research (p. 426).

In this case, it is important to take into account the fact that modeling in history means an attempt to reproduce, by description or formalization, an analogue of a research procedure or historical reality. Formalization consists in constructing a system of signs and indicators that characterize the main essential features of a historical phenomenon or process (Жеребятъев, 2007, p. 259). Many modernized scholars note the complexity of this work. Namely, S. Malkov (2013) points to the multiparametry, dynamic instability of social processes, their multilevel and different scale, the weak formalizability of many parameters (such as "social activity", "conformism", etc.), the need to take into account socio-psychological factors (such as the ratio of personal and group interests, peculiarities of individual and national psychology when making decisions, etc.), poor predictability of the "human factor". The scientist notes that the main problem in the study and modeling of social systems (SS) is the danger of "drowning" in details, concentrating on secondary issues, missing the main thing, and incorrectly prioritizing the defining parameters and processes. To avoid this danger, it is necessary to move from the general to the particular, from studying the most general laws of the evolution of such systems to studying the features of their dynamics in specific conditions.

In addition to the noted criteria for the complexity of modeling historical processes, the issue of the source study base of the event should also be taken into account. We are talking about the study of the early periods of history (archaeological cultures, the functioning of which is not reflected in written sources), the only objective source of information is a set of material remains – artifacts and structures recorded during excavations of ancient settlements and burial sites. The limited initial data determines significant problems in modeling archaeological cultures: lack of a priori information about the cause-and-effect relationships between various elements and subsystems in ancient societies (lack of written sources); incompleteness of the initial data (not all archaeological sites were identified by specialists, many archaeological sites were destroyed during late technogenic and anthropogenic activities, natural disasters); heterogeneity and weak structuring of the initial data, limited opportunities for their formalization (each category of archaeological objects requires its own system of description, the need to take into account qualitative and quantitative characteristics) (Журбин, 2012, p. 65).

We can say that this is why simulation modeling (based on computer technologies) has become a convenient form of creating a historical model in the form of a simple imitation or imitation game. The construction of such models is based on the principle of approximate reproduction of the process under study; elementary phenomena constituting it are imitated while

maintaining their logical structure and sequence of flow in time. Simulation models aim to reconstruct missing or incomplete source data (Бородкин, 2020, p. 50).

A special place among this type of simulation is agent modeling, the development of which is directly determined by the increasing computing power of modern computers, allows you to model a system of almost any complexity with a large number of interacting objects without resorting to their aggregation (Окорокова, 2018, p. 81). An example of this type are the so-called agent-oriented models (AOM). The basic idea underlying AOM is to build a computing tool that is a set of agents with a certain set of properties and allows you to simulate real phenomena. Agents in AOM can be humans (as well as other living organisms), robots, cars, and other moving objects; immovable objects; a set of similar objects. That is, the agents in the AOM can be any objects that are observed in real life, but the main task of their accounting in the model is their correct specification. A common feature of all AOM and at the same time their main difference from the models of other classes is the presence in them of a large number of interacting agents.

Among foreign developments in the field of AOM construction using supercomputer technologies, scientists distinguish the following:

- FuturICT – an unprecedented interdisciplinary project to model the technological, social and economic systems of the world, launched in 2012. Its implementation period is 10 years. The use of the latest achievements in the field of natural and social sciences will allow to develop a system for monitoring the state of the global socio-economic system of the world, with which it is possible to predict, among other things. The platform proposed by the project participants includes three components: Planetary Nervous System, Living Earth Simulator, and Global Participatory Platform.

- Large-scale AOM of the European economy – EurACE, or Europe ACE (Agent-Based Computational Economics – Agent-Oriented Computational Economics), which was launched in September 2006. Using the developed model, a number of experiments were conducted to study the labor market.

- Full-scale distributed Agent model of epidemics. Under the leadership of D. Epstein and D. Parker at the Center for Social and Economic Dynamics at the Brookings Institution (Center on Social and Economic Dynamics at Brookings) was built one of the largest AOM, which includes data on the entire US population – the US National Model.

- Simulation on a supercomputer of medieval military operations, which is part of the project "Medieval Warfare on the Grid" (MWGrid). Alternatively, representatives of the School of Computer Science, University of Birmingham, the Institute of Archeology and Antiquity, University of Birmingham, and the Department of History at Princeton University in the United States. History, Princeton University) consider the agent-oriented

approach as a tool for detailed reproduction of the studied events (Макаров, 2016, p. 254).

L. Borodkin (2012), among the vicious examples of the use of virtual modeling, gives an example of the virtual modeling of the Colosseum. As the scientist notes, for a long time archaeologists could not identify the purpose of individual parts of the walls, presumably used for fastenings supporting the awning. The complex structure, consisting of 240 pillars supporting a gigantic material (awning), left behind only traces and individual fixings in the walls of the ancient structure. There were several variants of Colosseum tents proposed by researchers; the most plausible were two hypotheses put forward by historians and architects. According to one of them, it was assumed that the structure of the awning worked on the basis of large wooden posts-masts, on which the fabric was stretched (similar to sails). The second hypothesis was a completely different idea of the structure of the awning, relying on the use of rope nets to support the dome, when the rope nets were pulled out of the central ring.

Building a virtual model of the Colosseum with two awning systems and simulating the effects of lighting throughout the day through a computer experiment allowed researchers to test the functionality of hypotheses in science about its design and appearance, which was impossible without the use of computer programs within the framework of the traditional approach. Thus, in the course of a computer experiment, the researchers selected the architects' hypothesis as withstanding criticism from a technical point of view (Бородкин, 2012, p. 53).

His remarks on paleoanthropology are also interesting. The use of three-dimensional technologies by paleoanthropologists, laser scanners, have revolutionized the field of human paleontology and physical anthropology, initiating what is usually called "virtual paleoanthropology". As an example of this historical branch, the scientist points to the project of the British Museum in 2004 to build a three-dimensional model of the ancient Egyptian mummy of the priest Nesperenub, buried in Thebes about 2800 years ago, at the turn of the VIII–VII centuries. BC. During the digitization of the model, carried out on the basis of specialized software Silicon Graphics, one and a half thousand slices (layers) of the mummy were obtained, which were subsequently "glued" into a single model. Thanks to this digitization, it became possible to carry out a multidimensional computer analysis of parts of the mummy, layers of tissue, various related objects (for example, amulets, glass fragments, etc.) without damaging the object under study (Ibid, p. 54).

The above fully explains the effectiveness of virtual modeling of historical events, which has many more advantages than those that existed previously. The main distinguishing feature of the BP model is the illusion created by the user of his presence in a computer-simulated environment, called remote presence (Цветков, 2016, p. 35). In some of the BP models, users take a changing perspective and see objects from different vantage

points – as if they were moving inside the model. If the user has more receptive (immersed) input devices, such as digital gloves and virtual helmets, then the model is provided with the necessary amount of information to properly respond to user actions such as turning the head or even moving eyes.

Virtual modeling creates new models for correlating representations with objective reality. This is the scale of space, the scale of time, the treatment of time, the simulation of unreal situations. The emergence of information models of large information capacity has led to the recognition first of practice, and then the theory of the status of virtuality as an equal ontology. The effect of cognitive activity in virtual modeling is that virtual models and virtual information situations are created, various real situations of human existence and the surrounding reality are sketched. Virtual models sometimes do not even have the status of essence, become builders of new spatial forms on the basis of real spatial relations (Окорокова, 2018, p. 84).

Thus, the analysis of the problem of virtual modeling primarily indicates its extraordinary relevance in modern science. This is largely due to the fact that speaking about modeling often implies mathematical modeling, and about modeling in the humanities, reasoning began to acquire a controversial character only from the end of the twentieth century. It is for this reason that cliodynamics arose, which at an interdisciplinary level allows you to create a modeled object of a particular era.

Secondly, the virtual modeling of historical processes, as we saw, is actively developing, spreading at the same time to the sphere of computer games, which also effectively allows testing the model. It is important to take into account the fact that the modeling of historical events is a process that requires the availability of sources (and we are talking about both written and material), understanding the nonlinearity of the historical process. Society here acts as a complex system, the modeling of which requires colossal work to study the smallest details of the way of life, the worldview of a person of a particular era. It is about using additional software and hardware.

In addition, virtual modeling aimed at visualizing the model object has a number of advantages, which are expressed in the ability to create a more or less plausible imitation of an event, has a pronounced property of interactivity, information content, the ability to change the nature of the process or the result of an event, unlimited in time and space.

Список використаної літератури

1. Бородкин Л. И. Технологии 3D-моделирования и виртуальной реальности в проектах реконструкции исторических городских ландшафтов. *Электронный научно-образовательный журнал „История”*. 2020. Т. 11. Вып. 3 (89). С. 49–63. **2. Бородкин Л. И., Жеребятнев Д. И.** Технологии 3D-моделирования в исторических исследованиях: от визуализации к аналитике. *Историческая информатика*. 2012. № 2. С. 49–63. URL : <http://kleio.asu.ru/2012/2/hcsj->

22012_49-63.pdf. **3. Жеребятъев Д. И.** Методологические основы применения 3-х мерного моделирования в исторических исследованиях. *Молодёжь Тамбовщины размышляет, спорит, советует*: сб. науч. работ молодых учёных к 70-летию Тамбовской области. Тамбов, 2007. С. 259–272. **4. Журбин И. В.,** Иванова М. Г., Зубарева О. Т. Имитационная модель формирования и развития археологической культуры. *Историческая информатика*. 2012. № 2. С. 64–76. URL: <https://www.elibrary.ru/contents.asp?issueid=1126311>. **5. Кельтон В.,** Лоу А. Имитационное моделирование. Классика CS. СПб.: Питер, 2004. 847 с. **6. Листов А. С.** Моделирование исторических процессов. URL: <http://www.mce.su/rus/archive/abstracts/mce18/sect60535/doc99029/>. **7. Макаров В. Л.,** Бахтизин А. Р. Агент-ориентированные модели: мировой опыт и технические возможности реализации на суперкомпьютерах. *Вестник РАН*. 2016. № 3. Т. 86. С. 252–262. **8. Малков С. Ю.** Математическое моделирование исторической динамики: подходы и модели. 2013. URL: <http://spkurdyumov.ru/uploads/2013/08/malkov500.pdf>. **9. Окорокова В. В.** Образ нової соціальної реальності Постмодерну та форми його моделювання. Одеса: БМВ, 2018. 288 с. **10. Приборович А. А.** Моделирование исторических процессов на основе исторических игр. С. 426–428. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/290241192.pdf>. **11. Турчин П. В.** Историческая динамика: На пути к теоретической истории. М.: „УРСС“, 2007. 368 с. **12. Цветков В. Я.** Виртуальное моделирование. *European Journal of Technology and Design*. 2016. Vol. (11). Is. 1. С. 35–44.

References

1. Borodkin, L. I. (2020). Tekhnologii 3D-modelirovaniya i virtual'noj real'nosti v proektah rekonstrukcii istoricheskikh gorodskih landshaftov [3D modeling and virtual reality technologies in projects for the reconstruction of historical urban landscapes]. *Istoriya – History*, 3 (89), 49-63 [in Russian]. **2. Borodkin, L. I. & Zherebyat'ev, D. I.** (2012). Tekhnologii 3D-modelirovaniya v istoricheskikh issledovaniyah: ot vizualizacii k analitike [3D modeling technologies in historical research: from visualization to analytics]. *Istoricheskaya informatika – Historical informatics*, 2, 49-63. Retrieved from http://kleio.asu.ru/2012/2/hcsj-22012_49-63.pdf [in Russian]. **3. Zherebyatev, D. I.** (2007). Metodologicheskie osnovy primeneniya 3-h mernogo modelirovaniya v istoricheskikh issledovaniyah [Methodological foundations for the application of 3-dimensional modeling in historical research]. *Molodyozh Tambovshiny razmyshlyaet, sporit, sovetuet: sb. nauch. rabot molodyh uchyonyh k 70-letiyu Tambovskoj oblasti – The youth of the Tambov region reflects, argues, advises: collection of scientific works of young scientists for the 70th anniversary of the Tambov region* (pp. 259-272). Tambov [in Russian]. **4. Zhurbin, I. V.,** Ivanova, M. G. & Zubareva, O. T. (2012). Imitacionnaya model formirovaniya i razvitiya arheologicheskoy

kultury [Simulation model of the formation and development of archaeological culture]. *Istoricheskaya informatika – Historical informatics*, 2, 64-76. Retrieved from <https://www.elibrary.ru/contents.asp?issueid=1126311> [in Russian].

5. Kelton, V. & Lou, A. (2004). Imitacionnoe modelirovanie. Klassika CS [Simulation modeling. Classic CS]. Saint Petersburg: Питер [in Russian].

6. Listov, A. S. (n. d.). Modelirovanie istoricheskikh processov [Modeling historical processes]. Retrieved from <http://www.mce.su/rus/archive/abstracts/mce18/sect60535/doc99029/> [in Russian].

7. Makarov, V. L. & Bahtizin, A. R. (2016). Agent-orientirovannye modeli: mirovoj opyt i tehnicheckie vozmozhnosti realizacii na superkompyuterah [Agent-based models: world experience and technical capabilities of implementation on supercomputers]. *Vestnik RAN – RAS Bulletin*, 3, 86, 252-262 [in Russian].

8. Malkov, S. (2013). Matematicheskoe modelirovanie istoricheskoy dinamiki: podhody i modeli [Mathematical modeling of historical dynamics: approaches and models]. Retrieved from <http://spkurdyumov.ru/uploads/2013/08/malkov500.pdf>. [in Russian].

9. Okorokova, V. V. (2018). Obraz novoi sotsialnoi realnosti Postmodernu ta formy yoho modeliuвання [The image of the new social reality of Postmodernism and forms of its modeling]. Odesa: VMV [in Ukrainian].

10. Priborovich, A. A. (2008). Modelirovanie istoricheskikh processov na osnove istoricheskikh igr [Modeling historical processes based on historical games]. (pp. 426-428). Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/290241192.pdf>. [in Russian].

11. Turchin, P. V. (2007). Istoricheskaya dinamika: Na puti k teoreticheskoy istorii [Historical Dynamics: Towards a Theoretical History]. Moscow: URSS [in Russian].

12. Cvetkov, V. Ya. (2016). Virtualnoe modelirovanie [Virtual simulation]. *European Journal of Technology and Design*, 11, 1, 35-44 [in Russian].

Окорокова В. В. Проблема віртуального моделювання історичних процесів в сучасній науці

Стаття присвячена дослідженню проблеми віртуального моделювання історичних подій, процесів. Відзначається, що моделювання соціальних та історичних процесів стало розроблятися як метод дослідження суспільства лише з 70-80-тих років ХХ століття. На зламі ХХ–ХХІ століть виникає такий міждисциплінарний напрям як кліодинаміка, присвячений моделюванню історичних процесів на основі математичних методів. Поява даного наукового напрямку показує, що тема моделювання історичних процесів ґрунтується на методології математичного моделювання.

У статті окрему увагу прикуто до віртуалізації сучасного суспільства як фактору удосконалення методу моделювання. Основними засобами тут стають комп'ютерні технології, що набагато спрощує технологію моделювання. В якості прикладу, наводяться АОМ (агент-орієнтовані моделі), як метод імітації та візуалізації об'єктів, явищ.

Ключові слова: агент-орієнтовані моделі, віртуальне моделювання, імітаційне моделювання, кліодинаміка.

Окорокова В. В. Проблема моделирования исторических процессов в современной науке

Статья посвящена исследованию проблемы виртуального моделирования исторических событий, процессов. Отмечается, что моделирование социальных и исторических процессов стало разрабатываться как метод исследования общества лишь с 70-80-тых годов XX века. На рубеже XX – XXI века возникает такое междисциплинарное направление как клиодинамика, посвященная моделированию исторических процессов на основе математических методов. Появление данного научного направления показывает, что тема моделирования исторических процессов основывается на методологии математического моделирования.

В статье отдельное внимание обращается на виртуализацию современного общества как фактор в усовершенствовании метода моделирования. Основными средствами становятся компьютерные технологии, что намного упрощает технологию моделирования. В качестве примера, приводятся АОМ (агент-ориентированные модели), как метод имитации и визуализации объектов, явлений.

Ключевые слова: агент-ориентированные модели, виртуальное моделирование, имитационное моделирование, клиодинамика.

Okorokova V. V. The problem of virtual modeling of historical processes in modern science

The article is devoted to the study of the problem of virtual modeling of historical events and processes. It is noted that the modeling of social and historical processes began to be developed as a method for studying society only from the 70s-80s of the XX century. At the turn of the XX - XXI century, such an interdisciplinary direction as cliodynamics, devoted to the modeling of historical processes based on mathematical methods, appeared. The emergence of this scientific direction shows that the topic of modeling historical processes is based on the methodology of mathematical modeling.

The article draws special attention to the virtualization of modern society as a factor in improving the modeling method. Computer technologies are becoming the main means, which greatly simplifies the modeling technology. Problems in creating a model of historical processes are noted, which is associated with a source study basis, the use of additional technologies, and it is also necessary to take into account the complexity, irreversibility, nonlinearity of the historical process itself. Also, as an example, ABM (agent-based models) are given, as an example of imitation and visualization of objects, phenomena. Among the individual characteristics of virtual modeling, the author identifies the ability to create a plausible imitation

of an event, interactivity, information content, the ability to change / correct the intended nature of the process or the result of an event, unlimited time and space. This is the advantage of virtual modeling as a method of modern reconstruction of historical events, especially those that do not have accurate data, are debatable. Moreover, the article points out that this type of modeling has already embraced even those historical sciences that were more problematic in this regard (archeology, paleontology).

Key words: agent-based models, virtual modeling, modeling, cliodynamics.

Стаття надійшла до редакції 09.11.2020 р.

Прийнято до друку 13.11.2020 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 94(477.83/.86):070(83)"1895/1897"

DOI 10.12958/2227-2844-2020-6(337)-14-25

Алексеева Марія Олександрівна,
аспірантка ДЗ „Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”,
м. Старобільськ, Україна.
alekseevamariy@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6708-514X>

АМЕРИКАНСЬКИЙ ЧАСОПИС „СВОБОДА” ПРО ПЕРШІ СВІДОМІ ВИБОРИ В ГАЛИЧИНІ 1895–1897 рр.

В сучасній історіографії вагоме місце займає питання політичної свідомості населення. Науковий інтерес до цього питання зростає, і все більше науковців висвітлюють різні аспекти та часові періоди нашої історії, які стосуються політичних тем. Вітчизняні історики у пошуках відповідей на питання які пов’язані з розвитком політичної свідомості звертаються переважно до історичного періоду кінця XIX – початку XX століття. Саме у цей період часу населення України, по всій території, починало реагувати на політичні події в середині держави. В Австро-Угорській конституційній частині нашої сучасної країни політичні реакції проявились раніше ніж на території під владою Російської Імперії. Саме в цей час починає формуватися сучасний європейський напрямок розвитку країни. Стаття присвячена аналізу подій першого свідомого прояву політичної волі галицького населення у 1895–1897 рр., його перебігу і наслідкам.

Для дослідження подій періоду виборів, важливим є докладний науковий аналіз джерел з рубрик американського часопису „Свобода”, за допомогою яких можна проаналізувати події кінця XIX ст. Часопис засновано у 1893 р. в Америці українцями-емігрантами з Галичини. Метою часопису було висвітлення подій з усього світу, з України, ознайомлення читачів з наукою, американськими робітничими справами, підтримування в українцях патріотичного настрою, та вихованню політичних та демократичних поглядів, тощо. „Свобода” продовжує виходити зараз, це актуальне джерело для вивчення багатьох питань політичного розвитку українців, серед яких є події перших виборчих процесів в Галичині наприкінці XIX ст.

Висвітленням політичних протестів, формуванню політично-свідомих поглядів, та історією виборчих подій займалися такі дослідники як Ю. Михальський (1998), Ю. Плеканов (2008), А. Мельник (2013), В. Шумлянський (2015), О. Шерема (2015), К. Курилишина (2017) та ін., але часопис „Свобода” раніше не був джерелом для вивчення перших

свідомих виборів, і подій, які стали важливими у механізмі формування подальших політичних поглядів українців.

В статті розглядаються часопис „Свобода” як джерело для вивчення передумов, перебігу, наслідків перших виборчих процесів, які відбувалися в західній Україні з 1895 по 1897 рр.

Матеріали до подій, які відображені в статті, містяться переважно у рубриках „По выборахъ въ Галичинѣ”, та „Вѣсти изъ старого краю”, але інколи інформація стосовно збору коштів, або розповсюдженню відозв розташовується на перших, других та третіх сторінках часопису.

У 1895 р. відбулися вибори до Галицького сейму, у наступному – до Повітових Рад, а у 1897 р. до Державної Віденської Ради. Як відомо з часопису, передвиборчі події та вибори підштовхнули українців до так званого „пробудження”, коли населення почало розуміти що можна за допомогою конституції, якою вони раніше активно не користалися, покращити своє соціальне і політичне становище під владою Австрійської імперії. В часописі відзначається, що посол Бойко в промові до уряду з приводу виборів вказував: *„Водѣ часу наданя конституціи въ Галичинѣ хита наименше користали зъ неи селяне. Не користали, бе не разумѣли еи ваги. Привыкли зъ давна до того, що всео для нихъ полагоджувано безъ нихъ, не могли довгій часъ увѣрити, що конституція покликуе и ихъ до житя публичного”* (Свобода, 1897, 25 лютого, 9, с. 2)

Джерела зі сторінок двох рубрик про події з Галичини, дозволили виявити, що протягом трьох років, головними рушійними силами для „пробудження” стали мітинги, віча, страйки і політичні агітації. Над громадським і політичним освідомленням працювали всі партії Галичини. Поступово, по всій українській частині Австрійської імперії, зібрання людей ставали все більші багаточисельні, інтерес селян до таких заходів збільшувався, не зважаючи на заборони і покарання зі сторони польської влади. Як відомо з американського часопису за 1895–1897 рр., організаторами та діячами стали представники радикальної, соціал-демократичної партії, та окремі політичні діячі. Серед останніх відомий селянин Франц Вуйцік, який перед виборами до повітових рад у 1896 році об’їжджав свій округ і влаштовував мітинги (Там само, 1896, 9 липня, 28), посол з Перемишлянського повіту Стефан Новаковський, їздив по всіх селах, і проводив активну агітаційну роботу тощо (Там само, 1896, 17 вересня, 38). Але, як вказано в статтях рубрики, активність політиків, які починали агітувати і працювати над просвітленням селян, була не потрібна панам, землевласникам та іншим заможним представникам населення які мали господарство з найманими працівниками.

У рубриці „Вѣсти изъ старого краю”, у розділі під назвою „Справоздане посольске П. Давида Абрагамовича въ Яворовѣ” посол

виступав за „вышу” і „нишу” учительську семінарію, „бо по селахъ мои любенки не треба великои науки. Якъ хлопъ трохи бѣльше вмѣе, то заразъ читае газеты, ѣздитъ на вѣча, господарство занедбуе; а намъ якъ-разъ о то йде, щобы хлопъ пильнувавъ господарства, щобы добробытъ по селахъ пѣдносивъ ся” (Там само, 1896, 29 жовтня, 44, с. 3).

Також зі сторінок американської „Свободи” відомо, що небажані мітинги, віча і агітації забороняли з різних причин „хоробы”, „епидеміи”, „небеспеченство огню”, „за тѣсна хата”, „супокѣй публичный” тощо. (Там само, 1896, 17 вересня, 38, с. 2) Але інтерес селянства вже був розпалений, збори почали проводити потайки „Про богато мітинговъ и не чути нѣчого, такъ потайки они вѣдбувають ся” (Там само, 1896, 17 вересня, 38, с. 2). Авторами американського часопису було зазначено, що така форма організації була результативна, і просвітницька діяльність не припинялась.

У 1896 році на першій сторінці „Свободи” опубліковане оповідання під назвою „На агітаціи” автора Стефана Хлопова. Зі сторінок цього оповідання описано рівень життя селян, готовність різних поколінь до змін, ставлення до політичних подій, і до свого соціального положення. Описане важке сприйняття просвітницьких політичних ідей. Можна побачити і яскраво уявити важку агітаційну працю, яку проводили політичні партії і окремі діячі серед українського населення (Там само, 1896, 19 листопада, 47, с. 1).

Але, в часописі відзначалось, що позитивні прояви політичного руху відбувалися не однаково. Західна частина Галичини була більш активна і прогресивна, а в Східній частині навпаки, „пробудження” проходило повільно, зацікавленість політикою з’являлась лише при проявах різноманітного морального та фізичного насильства, і не завжди у позитивному напрямку.

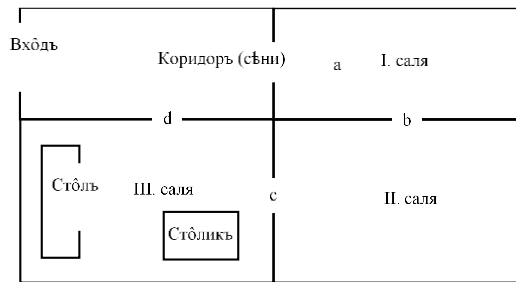
Досліджуючи виборчі процеси 1895 року слід відзначити, що часопис ще не мав рубрики „Вѣсти изъ старого краю”. Новини, які стосувались виборів розміщувались на першій сторінці практично кожного номеру у рубриці під назвою „По выборахъ въ Галичинѣ” Так, в текстах рубрики, стосовно нечесних виборів зазначалось, що „Выбрали старосты за помощію багнетѣвъ, дрегльѣв и ковбасъ” (Там само, 1895, 17 жовтня, 32, с. 1). Але, незважаючи на те, що переможці були визначені заздалегідь, що все ж таки визначились окремі свідомі повіті: Жидачів, Стрий, Снятин, Калуш тощо, де люди не погодились з панамі, і робили свій вибір свідомо. До таких повітів влада надсилала велику кількість жандармів, де останні заважали проведенню чесних виборів таким чином, що арештовували і били тих, хто хотів голосувати за свого кандидата. З тексту публікацій, які висвітлювали перші виборчі процеси, видно, що передвиборча боротьба була „...кастова, борба о синекуры и аванси на всякій случай, борба дуже гидка” (Там само, 1895, 5 червня, 17, с. 1).

„Свобода” інформує своїх читачів про результати виборів в окремих частинах Галичини. Так наприклад у західній частині, перемогли хлопи в 12 повітах: *„Бохни, Хиановъ, Домбровъ, Краковъ, Грибовъ, Кроснъ, Лѣмановський, Мельци, Мисленіцахъ, Ропчицяхъ, Вадовицяхъ і Пільзнъ”*. В *„Ланцутъ и Новый Сончъ”* перемогли русини, які перейшли на сторону поляків. Важко пройшли вибори в Пільзні, виборці ставали жертвами жандармів. В інших 4 повітах Ланцут і Новом Санчі, Горлиці, Ряшові – Русини програли. (Там само, 1896, 26 листопада, 48, с. 2) У східній Галичині (Руській) вибори відбулися лише в деяких повітах, і перемогу одержали польські представники. Руських кандидатів обрали в Коломиї і Скалаті (Там само, 1896, 26 листопада, 48).

Про підсумки виборів 1895 р. в статтях часопису вказано, що *„Сегорѣчній вибори въ Галичинѣ подали доказы, що нарѣдъ просвѣтно и політично дуже поступивъ”*. Але вибори підштовхнули свідоме населення до роздумів над несправедливим відношенням до себе, і можливостями змінити таке положення. *„...нарѣдъ розбуджений и свѣдомый свого достоинства съ тымъ бѣльшою вервою возме ся до дѣла...”* (Там само, 1895, 17 жовтня, 32).

З 1896 р. в американському часописі „Свобода” з першого номеру замість попередньої рубрики новин під назвою „По выборахъ въ Галичинѣ”, з’являється рубрика „Вѣсти изъ старого краю”, яка почала включати в себе різні новини з Галицьких земель, і розміщувалась на другій сторінці часопису. З цієї рубрики нам стають відомі події які пов’язані з виборами до повітових рад в 16 повітах Східної Галичини. Цікавою є розповідь, в якій автор з підписом „Й. П.” детально описує процедуру виборів в *„...Турецъ коло Самбора. Тамъ є старостою рап Bilinski, вѣнъ доводитъ ся братомъ теперішного нашего міністра скарбу (фінансовъ). ... Дуже делікатний пань! А Турка є може найтемнѣйший повѣтъ, на цілий край. ... выбирали громады стѣльскіи своихъ заступникѣвъ до рады повѣтровои, кожда черезъ выборцѣвъ (повномочникѣвъ). Голосували въ староствѣ, де льокаль такъ виглядає:*

Выборцѣ стояли всѣ на корыдори, въ стѣнѣхъ. Тутъ вливали ся два жандармы и два мѣскіи полісмены. Зъ вѣдси перепускали по одному черезъ дверѣ „а”, въ дверѣхъ тихъ стояли зновъ два жандарми. Виборецъ въ смертельнѣй тревозѣ ишовъ черезъ покѣй I и II, тутъ всякій панки и посіпаки „обрабляли“ єго. Въ дверѣхъ „с” стояли два жандарми и вѣнъ приходивъ до салѣ голосованя. Староста ... До комісії для обчисленя голосовъ, покликавъ пять неграмотныхъ (анѣ читати, анѣ писати!) вѣйтѣвъ и они застѣли при тѣмъ довгѣмъ столѣ пѣдъ стѣною, деякі позіваючи дрѣмали. Самъ староста сидѣвъ при тѣмъ другѣмъ меншѣмъ столику, вѣдбиравъ голоси и самъ, записувавъ!...” (Там само, 1896, 17 вересня, 38, с. 3).

**Рис. № 1. План приміщення облаштованого
для проведення голосування**

Як стає відомо з часопису, така процедура виборів діяла на просторах 16-ти повітів Галичини, але не во всіх однаково. За два роки виборчих процесів, українці почали розуміти силу свого слова і вже більш сміливо домагалися своїх прав. „Хлопський рух”, який розповсюджувався по всій Галичині у вигляді мітингів, віч, лякав заможні верстви населення (Там само, 1897, 25 березня, 13).

Наступні події виборів 1897 р. відзначились рішучими діями і наслідками, яких раніше не було. В американському часописі зазначено, що існуюча польська влада наймала людей, яких в народі називали „хрунями”. Серед таких ставали поляки, жандарми і євреї. Такі „хруні” агресивно поводитись під час виборів метою яких було зірвати вибори там, де народ чинив опір панським указам. Слід відзначити, що у майбутньому, після всіх виборчих подій, „хруням” мстили місцеві у всякі різні способи. На приклад, на такого „хруня” войта з під Судової Вишні напали молоді хлопці, і сильно побили (Там само, 1897, 22 квітня, 17).

Що стосується подій в день виборів 1897 р. то часопис детально інформував на сторінках про кроваві події, які відбувались того дня. Історії з деяких повітів яскраво розповідають, як польська влада намагалась утриматись при своїх місцях в державній раді. З рубрики „Вѣсти изъ старого краю”, стає відомо, що у день виборів жандарми і євреї, наймані польськими панами, оточували вулиці перед будинками для голосування з метою перешкодити виборам, і всілякими засобами намагались зірвати виборчі процеси вживаючи фізичне насильство. Як стає відомо з рубрики часопису, в Турецьком повіті, євреї побили священника Грабця; в Долині – три рази скинули зі сходів старого священника Теодоровича, якій ішов голосувати. У людей, які не хотіли голосувати за вказаного кандидата відбирали картки для голосування, або просто проганяли на вулицю (Там само, 1897, 22 квітня, 17). Також в рубриці можна знайти детальний опис заворушень в Сокалі, редактор якої збирав інформацію з деяких „краєвих часописей”. Отже, як відомо, там з 6-ї години ранку вже зібрались виборці в будинку повітової ради. Далі, о 7-й години прибули 20 жандармів з військом і оточили виборців. В салю голосування зайшли наймані люди і розпочали агітацію. Реакція на агітацію була негативна і шумна, староста

погрожував військом, а після погроз взагалі запрошені представники війська приступили до побиття селян. Як дізнаємось далі з часопису, згодом, побиті виборці приходили скаржитись до жандармів, у відповідь, жандарми відвертались або казали, що нічого не бачили і допомогти не можуть (Там само, 1897, 22 квітня, 17). Але не всі поляки, євреї і жандарми за гроші творили безчинства. В новинах, які інформували про виборчі події, відзначені думки чесних і свідомих людей: *„Знаєте, я хоть жидѣ, но я не мѡгъ дивити ся на таке дике поведене паньскои партіи, бо серце кровю заливає ся, коли бачитъ ся, що зъ людьми обходятъ ся гѡрше якъ зъ худобою”*. Або *„коли по скѡнченыхъ выборахъ одинъ жидѣ паньскій дававъ жандармамъ на горъвку 15 злр. Они неприняли ихъ кажучи: „Нѣ мы не можемо принимати грошѣ за такую службу, котру мы були зневолены сповняти на перекѡръ нашѡй совѣсти. Вѡднесѣтъ тѣ грошѣ бурмѣстрови най ихъ собѣ заховає на шабасѣ”* (Там само, 1897, 22 квітня, 17, с. 2).

Отже, під час проведення виборів було вбито 7 хлопів, поранено 29 з них 14 мешканців Львова, і арештовано біля 800 людей (Там само, 1897, 22 квітня, 17, с. 2). Одразу після виборів, у Львові і на околицях, трапився практично стан облоги. В „Свободі” зазначено, що протягом трьох днів з 13 по 15 березня населення зібралось маючи намір протестувати проти незаконно арештованих земляків в день виборів. 13 березня людей розганяли з вулиць жандарми, а 14 березня, біля 20.00 годині трапились кроваві заворушення. Люди обкидали камінням поліцію і військовий патруль, подекуди повибивали вікна. Поліція розганяла людей шаблями і рушницями. Жертвами таких заворушень стали 8 осіб які були поранені, 5 поліцаїв покалічено камінням, і 8 демонстрантів арештовано. Наступного дня демонстрація пройшла спокійно, і арештованих було доправлено до суду (Там само, 1897, 1 квітня, 14).

Отже, результати виборів до Віденської Ради виглядали так, що з Галичини потрапили всього 6 чоловік, а з Буковини – 1 (Там само, 1897, 20 травня, 21).

Редакторами і авторами статей про виборчі роки було зазначено, що українське населення Галичини проходило у своєму політичному і соціальному розвитку через страждання та несправедливість. Хтось був без вини покараний штрафами, хтось заарештований, хтось побитий, хтось голодував, хтось продавав майно і емігрував до Америки, Бразилії, на Гаваї до Канади тощо. Кожного року, після нечесних виборів, населення, яке проявляло свідомість і йшло проти польської влади, страждало від наслідків волевиявлення. Як зазначалось у той час в часописі, єдиною надією у пошуку справедливості залишалась Віденська влада на чолі з цесарем. Описуючи події останнього виборчого року,

часопис висвітлював спроби українського населення звернутись за допомогою до Віденської влади.

Перша депутація виїхала до Відня з Снятинського повіту. Складалась з кількох селян, мала намір поскаржитись на незаконні і жорстокі дії, які відбувались в повіті під час виборів. Прийняв селян Радник Шварценав, і вислухавши претензії і докази незаконних вчинків місцевої влади, обіцяв справу розслідувати (Там само, 1895, 10 жовтня, 31).

Наступна делегація до Відня була сформована вже з 200 людей, серед яких були представники трьох політичних партій, що правда без участі представників радикальної партії (Там само, 1896, 27 серпня, 35) результат поїздки був негативним. Замість того, аби розслідувати справу і покарати винних, Віденська влада і цесар зробили селян самих винними у подіях (Там само, 1896, 9 січня, 2). Посол Барвінській в своїй газеті „Правда” розмістив статтю в якій назвав *„строге упомнене дане депутації – заслуженымъ”*. В статті розписав, що делегація приїхала, аби провести демонстрацію проти новообраного кардинала; представив депутацію, як москвофільську демонстрацію; а стосовно зібраних грошей на мандрівку до Відня, заявив, що вони з’явилися з незаконного джерела (Там само, 1896, 30 січня, 5, с. 2).

Наступна, депутація складалась з 150 чоловік. Мета була скарга на Каземіра Баденього. І знов отримавши тільки обіцянки від цесаря, делегати не домоглися справедливості. Але, як відзначено на сторінках часопису, один лист звернув увагу на події в Галичині. Як стає відомо з рубрики новин, до цесаря було написано листа з описанням незаконних подій на виборах. Цей лист і питання неправових дій були розглянуті в державній раді де К. Бадені були висловлені докори, за те, що дозволив польським панам погано поводитись з Галицьким населенням (Свобода, 1897, 22 квітня, 17).

На жаль, переживши всі кроваві і фізичні насильства, моральні образи і постійні розчарування, „пробуджене” населення, яке посміло повстати проти діючого деспотичного укладу, зіткнулось з новою проблемою переслідувань і покарань з боку місцевої влади та навіть селян-сусідів. Рубрика „Вѣсти изъ старого краю” інформує, що під переслідування потрапили ті, хто голосував за свого селянського кандидата, і віденські делегати. Крім активних і просвічених селян під моральне переслідування потрапив також і посол Олесницькій (Там само, 1896, 16 січня, 3). Відомо, що покарання були різні, серед розповсюджених зазначались такі, як грошові штрафи від 30 до 50 гульденів, та судові процеси, які завела польська влада. Як стало відомо з рубрики новин, для проведення судових засідань знадобилось ціле літо, протягом якого невинні селяни пропустили сезон земельних робіт, що змусило сім’ї учасників судового процесу майже голодувати узимку того року (Там само, 1896, 27 серпня, 35).

Врешті-решт, завдяки різноманітним американським, англійським, німецьким, та іншим часописам весь світ дізнавався про нечувані насильства які дозволяла собі польська влада по відношенню до Русинів. В „Свободі” зазначалось, що в деяких країнах навіть не вірили таким новинам. Як наслідок, організатори часопису „Свобода” і „Руского народного союзу” в Америці, після кровавих подій, почали збір коштів для сімей загиблих земляків. Заклики по допомогу виявились корисними. Українці на американській землі були не байдужі до нещастя своїх земляків. Один із закликів, які були розташовані на сторінках часопису виглядав так:

„Братя! Колькохъ нашихъ братѣвъ, рѣднесенькихъ братѣвъ пострѣляли жандарми. Сотки нашихъ братѣвъ сидѣло по злодѣйскихъ арештахъ. Братя! Чи ми не могли бы зложити ся по кѣлька центѣвъ и послати тымъ бѣднымъ людемъ? ... Ми всѣ зложимо ся. Ми дамо примѣръ другимъ Русинамъ. Ми пива не будемо пити мѣсяць, а дамо кѣлька центѣвъ тымъ нещасливымъ. Давайте! Вы патріоты на всѣхъ плейзахъ збирайте центы и присылайте до Редакціи „Свободы”... (Там само, 1897, 25 березня, 13, с. 2). Редактори часопису, на перших сторінках, складали детальний грошовий звіт, який відображався протягом 12 тижнів у щотижневому виданні. Зі звітів відомо, що грошима допомагали американські русини з Братства св. Николая з Пітсбурга. 14.10\$, (Там само, 1897, 22 квітня, 17) з церкви в Шамокині – 38 \$, (Там само, 1897, 29 квітня, 18) американські Русини з Кармеля; (Там само, 1897, 13 травня, 20) з Канади русини жертвували з Winnipeg, Manitoba – 10 \$. Одного разу на недільній службі в церкві Mt. Carmel, Pa. було зібрано 13.60 \$; особисто в редакцію Михаїл Адзима приніс 1 \$, (Там само, 1897, 29 квітня, 18) тощо. В часописі повідомлялось, що спочатку гроші планували вислати на руки посла Романчука, (Там само, 1897, 25 березня, 13) але 14 червня 1897 р. редакція „Свободи” вислала до галицької редакції „Діло” 195,65 \$ (Там само, 1897, 17 червня, 25).

Ще одним способом висловити обурення, стосовно „кровавих подій” стали протести, які американські русини висловлювали активно на сторінках часопису. Серед таких обурень заслуговує на увагу лист від С. Сосенка з містечка Юнкерс, який був розташований на першій сторінці часопису. Автор дуже співчував землякам в Галичині. Також, автор від імені всіх Юнкерських Русинів, висловив протест проти подій, які коїлися на останніх виборах (Там само, 1897, 29 квітня, 18).

Проти насильство висловлювались Русини з різних частин Америки. Наприклад один з таких протестів виглядав так: *„Ми Юнкерскій Русини зъ обуренємъ протестуємо противъ тыхъ паньскихъ надужить, якихъ допустили ся польскій панки и правительство ... и заразомъ просимо Ред. „Свободы“, чтобы тая стала бичемъ для тыхъ дикихъ звѣрей, котрій нежахали ся крови невинныхъ хлопѣвъ, чтобы досягти своихъ цѣлей. Краеві газети галицкі не въ силі представити панові, такъ, якъ би*

то належало ся, бо пани польскій такі газети конфіскують одну за другою и не позволяють имь світло дневне побачити” (Там само, 1897, 29 квітня, 18, с. 1).

На IV головній конвенції „Руського Народного Союзу” яка проходила в Maufield, Pa. делегатами та іншими русинами які налічували 1000 чоловік прийняті резолюції. Заложити товариство, яке буде всілякими легальними способами допомагати землякам в Галичині в боротьбі за людські права. Протестували проти „варварського, нечуваного при кінці 19 вѣку топтаня правъ цѣлого народа”. Цей протест був присвячений не тільки Галичанам, але і 20 мільйонному народу України який проживає „...въ деспотичной Россіи...” (Там само, 1897, 1 липня, 27, с. 2). „Мы протестуємо противъ всякого морду політичного и станемо бичомъ Божиимъ здеморализованои шляхты польскои и тиранского ряду” (Там само, 1895, 10 жовтня, 31, с. 1).

Отже, рубрики „По выборахъ въ Галичинѣ”, та „Вѣсти изъ старого краю” американського часопису „Свобода” є важливим джерелом, яке дозволяє розглянути, перебіг і наслідки трирічних виборів в Галичині. Розглянуті джерела, дозволяють виявити характерні події щодо першого політично-свідомого прояву народної волі, який хоча і не одразу, але вплинув на подальший розвиток політичної свідомості.

Завдяки діяльності американського часопису події виборів були демократично висвітлені і проаналізовані, тому Американський часопис „Свобода” є актуальним і інформативним джерелом для подальшого дослідження політичного розвитку українського населення наприкінці XIX – початку XX ст., та формуванню політичної свідомості населення.

Список використаної літератури

1. Свобода. 1897. 25 лютого. № 9. С. 2.
2. Свобода. 1896. 9 липня. № 28.
3. Свобода. 1896. 17 вересня. № 38.
4. Свобода. 1896. 29 жовтня. № 44. С. 3.
5. Свобода. 1896. 17 вересня. № 38. С. 2.
6. Свобода. 1896. 19 листопада. № 47. С. 1.
7. Свобода. 1895. 17 жовтня. № 32. С. 1.
8. Свобода. 1895. 5 червня. № 17. С. 1.
9. Свобода. 1896. 26 листопада. № 48. С. 2.
10. Свобода. 1896. 26 листопада. № 48.
11. Свобода. 1895. 17 жовтня. № 32.
12. Свобода. 1896. 17 вересня. № 38. С. 3.
13. Свобода. 1897. 25 березня. № 13.
14. Свобода. 1897. 22 квітня. № 17.
15. Свобода. 1897. 22 квітня. № 17. С. 2.
16. Свобода. 1897. 1 квітня. № 14.
17. Свобода. 1897. 20 травня. № 21.
18. Свобода. 1895. 10 жовтня. № 31.
19. Свобода. 1896. 27 серпня. № 35.
20. Свобода. 1896. 9 січня. № 2.
21. Свобода. 1896. 30 січня. № 5. С. 2.
22. Свобода. 1896. 16 січня. № 3.
23. Свобода. 1897. 25 березня. № 13. С. 2.
24. Свобода. 1897. 29 квітня. № 18.
25. Свобода. 1897. 13 травня. № 20.
26. Свобода. 1897. 29 квітня. № 18. С. 1.
27. Свобода. 1897. 1 липня. № 27. С. 2.
28. Свобода. 1895. 10 жовтня. № 31. С. 1.

References

1. **Svoboda.** (1897, February 25). 9, 2. [in Ukrainian]. 2. **Svoboda.** (1896, July 9). 28. [in Ukrainian]. 3. **Svoboda.** (1896, September 17). 38. [in Ukrainian]. 4. **Svoboda.** (1896, October 29). 44, 3. [in Ukrainian]. 5. **Svoboda.** (1896, September 17). 38, 2. [in Ukrainian]. 6. **Svoboda.** (1896, November 19). 47, 1. [in Ukrainian]. 7. **Svoboda.** (1895, October 17). 32, 1. [in Ukrainian]. 8. **Svoboda.** (1895, June 5). 17, 1. [in Ukrainian]. 9. **Svoboda.** (1896, October 26). 48, 2. [in Ukrainian]. 10. **Svoboda.** (1896, October 26). 48. [in Ukrainian]. 11. **Svoboda.** (1895, October 17). 32. [in Ukrainian]. 12. **Svoboda.** (1896, September 17). 38, 3. [in Ukrainian]. 13. **Svoboda.** (1897, March 25). 13. [in Ukrainian]. 14. **Svoboda.** (1897, April 22). 17. [in Ukrainian]. 15. **Svoboda.** (1897, April 22). 17, 2. [in Ukrainian]. 16. **Svoboda.** (1897, April 1). 14. [in Ukrainian]. 17. **Svoboda.** (1897, May 20). 21. [in Ukrainian]. 18. **Svoboda.** (1895, October 10). 31. [in Ukrainian]. 19. **Svoboda.** (1896, August 27). 35. [in Ukrainian]. 20. **Svoboda.** (1896, January 9). 2. [in Ukrainian]. 21. **Svoboda.** (1896, January 30). 5, 2. [in Ukrainian]. 22. **Svoboda.** (1896, January 16). 3. [in Ukrainian]. 23. **Svoboda.** (1897, March 25). 13, 2. [in Ukrainian]. 24. **Svoboda.** (1897, April 29). 18. [in Ukrainian]. 25. **Svoboda.** (1897, May 13). 20. [in Ukrainian]. 26. **Svoboda.** (1897, April 29). 18, 1. [in Ukrainian]. 27. **Svoboda.** (1897, July 1). 27, 2. [in Ukrainian]. 28. **Svoboda.** (1895, October 10). 31, 1. [in Ukrainian].

Алексєєва М. О. Американський часопис „Свобода” про перші свідомі вибори в Галичині у 1895–1897 рр.

В статті висвітлюються події напередодні виборів, та вибори до Галицького сейму, Повітових Рад і до Державної Віденської Ради, які тривали протягом трьох років з 1895 по 1897 рр. Виявлено, що саме незаконні дії і жорстокі події трирічних виборів вплинули на політичне „пробудження” українців в Галичині.

Джерелом для вивчення політичних протестів, історії виборчих подій, та формуванню політично-свідомих поглядів виступає американський часопис „Свобода”. Часопис засновано у 1893 р. в Америці українцями-емігрантами з Галичини.

Статті часопису висвітлювали події з усього світу, з України, знайомили читачів з наукою, підтримували в українцях патріотичний настрій. Рубрики часопису під назвами „По выборахъ въ Галичинѣ”, та „Вѣсти изъ старого краю” дають змогу детально дослідити перебіг подій пов’язаних з виборами на історіях та вчинках різних верств населення. Описані в текстах події знайомлять з різними поглядами на мету виборів та різні засоби досягнення результатів.

В текстах „Свободи” детально представлено кожен виборчий рік, та деякі ключові події, які призвели до резонансу в Європі та

Америці. Описані наслідки виборчих подій, відгуки іноземних держав, які реагували на порушення конституційних прав галицького населення.

У висновках зазначена вагома наукова цінність рубрик „По выборахъ въ Галичинѣ”, та „Вѣсти изъ старого краю”, яка приходить на допомогу при дослідженні перебігу і наслідків трирічних виборів, подальшого впливу на розвиток політично-свідомого протесту, і на поважне місце у подальшому вивченні розвитку політично-свідомого руху українського населення наприкінці XIX – початку XX ст.

Ключові слова: вибори, часопис „Свобода”, протест, Галичина, Австрійська імперія.

Алексеева М. А. Американский журнал „Свобода” про первые осознанные выборы в Галичине 1895–1897 гг.

В статье освещаются события, которые имели место быть накануне и во время выборов в сейм, уездные советы, и в Государственный Венский совет, которые продолжались в течении трех лет с 1895 по 1897 гг. Установлено, что незаконные действия и жестокие события трехлетних выборов повлияли на политическое „пробуждение” украинцев в Галичине.

Источником для изучения политических протестов, истории избирательных событий, и формированию политически сознательных взглядов выступает американский журнал „Свобода”. Журнал основан в 1893 в г. Джерси эмигрантами-украинцами из Галичины. Статьи журнала освещали события со всего мира, из Украины, знакомили читателя с наукой, поддерживали патриотический дух.

Рубрики журнала под названием „По выборахъ въ Галичинѣ”, та „Вѣсти изъ старого краю” дают возможность подробно исследовать ход событий, связанных с выборами на историях и поступках разных слоев населения. Описанные в текстах события знакомят с разными взглядами на цель выборов и различные средства достижения результатов.

В текстах „Свободы” подробно описан каждый год выборов, и некоторые ключевые события, которые привели к резонансу в Европе и Америке. Описаны последствия избирательных событий, отзывы иностранных государств, которые реагировали на нарушения конституционных прав галичан.

В выводах указана научная ценность рубрик, которая помогает исследовать процесса и результаты трехлетних выборов; дальнейшее влияния на развитие политически-осознанного протеста, и занимает почетное место в дальнейшем изучении развития политически-осознанного движения украинского населения в конце XIX – начала XX вв.

Ключевые слова: выборы, журнал „Свобода”, протест, Галичина, Австрийская империя.

Alekseeva M. A. American magazine „Svoboda” about the first informed elections in Galicia in 1895–1897

The article highlights the events that took place on the eve and during the elections to the Sejm, county councils, and the Vienna State Council, which lasted for three years from 1895 to 1897. It is established that illegal actions and violent events of the three-year elections influenced the political „awakening” of Ukrainians in Galicia.

The American magazine „Liberty” is a source for studying political protests, the history of electoral events, and the formation of politically conscious views. The magazine was founded in 1893 in Jersey by Ukrainian emigrants from Galicia. The magazine's articles covered events from all over the world, from Ukraine, introduced the reader to science, supported the patriotic spirit.

The headings of the magazine entitled „About elections in Galicia” and „News from the old land” provide an opportunity to study in detail the course of events related to the elections on the basis of the stories and actions of different segments of the population. The events described in the texts introduce different views on the purpose of elections and different means of achieving results.

The „Liberty” pages detail each election year and some of the key events that resonated in Europe and America. The consequences of electoral events are described, reviews of foreign states that reacted to violations of the constitutional rights of Galicians.

The conclusions indicate the scientific value of the rubrics, which helps to investigate the process and results of three-year elections; further influence on the development of politically conscious protest, and takes an honorable place in the further study of the development of the politically conscious movement of the Ukrainian population at the end of the XIX – beginning. XX centuries.

Key words: elections, „Liberty” magazine, protest, Galicia, Austrian Empire.

Стаття надійшла до редакції 09.11.2020 р.

Прийнято до друку 13.11.2020 р.

Рецензент – д.і.н., проф. Набока О. В.

УДК 336.7(477),18/19”

DOI 10.12958/2227-2844-2020-6(337)-26-36

Алтухов Олексій Анатолійович,
кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,
м. Старобільськ, Україна.
alex.an.altukhov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7592-9488>

**ВІДОБРАЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ БІРЖОВИХ УСТАНОВ
НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ –
ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ПУБЛІЦИСТИЧНИХ
ТА МЕМУАРНИХ ТВОРАХ**

Серед питань, які викликають традиційно велике зацікавлення українських істориків є соціально-економічний розвиток українських земель у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Актуальність вивчення різних аспектів цієї теми обумовлена необхідністю детального вивчення історичного досвіду впровадження у українські господарчі реалії ринкових відносин. Це завдання, у свою чергу, дозволяє розробити стратегію сучасного реформування української господарчої системи, спрямованого на побудову капіталістичного устрою.

Серед найменш досліджених у сучасній вітчизняній історіографії питань залишається діяльність біржових інституцій в Україні у період, який вивчається. Важливим при цьому вважається аналіз поглядів щодо біржової торгівлі провідних публіцистів та економістів пореформеної доби, висловлених у творах особистого характеру, зокрема, у мемуарах. Висвітленню цього питання і присвячена ця наукова стаття.

Важливим джерелом, яке перш за все, дозволяє розглянути внутрішню специфіку роботи українських біржових установ у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. є документальні твори особового походження, до яких можна віднести мемуари, публіцистичні та літературні твори сучасників подій. До цієї категорії можна також віднести окремі наукові праці вчених-економістів, написані на основі особистих вражень від роботи біржових установ України, які були отримані під час наукових експедицій та розвідок у провідні біржові центри регіону, здійснених у різні роки.

Наукова значимість джерельних матеріалів цього виду пов'язана із їх походженням – вони є результатом роботи одного, або кількох авторів, отже дозволяють показати його сприйняття навколишньої історичної дійсності. На думку Я. Калакури та ін. (2002), у джерелах

особового походження *„закладена своєрідна інформація соціально-психологічного рівня, відсутня в інших видах джерел”* (с. 211).

Цінність джерел особового походження полягає також у тому, що нерідко вони містять інформацію, яка не представлена у інших видах історичних джерел, а отже сприяє більш комплексному дослідженню явища, яке вивчається, *„дає змогу історикові більш докладно й колоритно відтворити як окремі події, так і характерні риси й особливості певних епох, осіб”* (Калакура, Войцехівська, Павленко, Корольов & Палієнко, 2002, с. 212).

У випадку із дослідженням біржової діяльності в Україні у другій половині XIX – початку XX ст. джерела особового походження дозволяють розглянути, зокрема, такі аспекти як особиста доля біржових гравців, їхнє переживання з приводу успіхів та провалів біржової діяльності. Авторами документальних матеріалів цього виду також показані тіньовий бік діяльності біржових установ України, їхні недоліки.

Насамперед, відзначимо наукові та публіцистичні роботи тогочасних науковців, у яких розглядалися ті чи інші аспекти біржової торгівлі у досліджуваній період, написані на основі особистих вражень від діяльності провідних бірж України. Безпосереднє знайомство авторів з організацією біржових торгів там, знання неформальної сторони діяльності українських бірж дозволяє класифікувати ці наукові твори як джерела особистого походження.

Певну інформаційну та наукову цінність представляють праці, написані на основі детального дослідження та особистих вражень, одного з фундаторів російської статистики видатного вченого українського походження Юлія Едуардовича Янсона (1835–1893). Майбутній вчений народився у 1835 р. у Києві, де пройшли перші роки його життя. Саме у Києві він здобув вищу освіту, спочатку поступивши на Медичний факультет імені Св. Володимира, а після того як зацікавився статистикою перевівся на Історико-філологічний факультет, де тоді викладалася ця наука. У 1856 р. став вчителем у Першій Київській гімназії, де викладав, аж поки у 1861 не був запрошений до Горигорецького землеробського інституту на посаду викладача політичної економії та статистики. Там він продовжив свої наукові дослідження, зосередивши свою увагу на вивченні стану виробництва та торгівлі хлібом. У 1867 р., за завданням Вільного економічного товариства він відправився у наукову експедицію у різні регіони Російської імперії, побувавши у тому числі і у головному центрі хлібного експорту – Одесі. Свої враження він виклав у праці *„Статистичне дослідження хлібної торгівлі у Одеському районі”*, яка була опублікована у 1870 р. у зібранні *„Праці експедиції, організованої Російським географічним товариством для дослідження хлібної торгівлі та виробництва у Росії”*.

Серед всього іншого у роботі представлений аналіз зовнішньої торгівлі збіжжям, яка здійснювалася через Одесу. Розглядаючи специфіку цієї галузі, автор торкнувся зокрема і ролі біржової спекуляції у процесі реалізації хліба за кордон великими торгівельними домами, які у той час працювали у Одесі. Як відзначив Ю. Янсон, у 60–70-ті рр. XIX ст.: *„на чолі хлібної торгівлі Одеси стояли два торгових дома – «Ефрусі та Ко» та «Компанія Когана»”*. Автор також відзначив, що *„у єврейських торгових домах, поруч із великими фірмами стоять інші, які мають менший капітал, які займаються виключно...справами замовлення з-за кордону... У той час як великі торгові дома продають не тільки за замовленнями, але й везуть на спекуляцію”* (Янсон, 1870, с. 364).

У той же час, відзначаючи значення біржової спекуляції при реалізації хлібної торгівлі у Одесі, Ю. Янсон майже безпосередньо не розглядав діяльність місцевої біржової установи, концентруючись на виявленні загальних тенденцій комерційного розвитку краю.

Велику наукову та інформативну цінність має видання *„Російські біржі”* (Невзоров, 1896; 1898; 1990a; 1900b), яке складається з чотирьох томів – „видань”, які публікувалися протягом 1896–1900 рр. Автором збірки є провідний російський економіст, професор Юр’ївського університету, громадський діяч С. Невзоров (1861–1936). Багато років займаючись вивченням торгівельного права Російської імперії, у 1896 р. він здійснив наукову експедицію у *„внутрішні райони Росії”*, вивчаючи організацію біржової справи у тих чи інших містах. Зокрема, він відвідав Санкт-Петербург, Москву, Рибінськ, Нижній Новгород, Казань, Самару, Саратов, Царіцин, Астрахань, Єлець, Орел. Також він вивчав роботу біржових закладів Наддніпрянської України, для чого приїжджав до Києва, Харкова та Одеси (Тупов, 1993, с. 60).

Враження від побаченого він систематизував у серії фундаментальних праць, зокрема: *„Російські біржі. Випуск перший. Звіт про відрядження у внутрішні губернії Росії у літні місяці 1896 року”* (1896), *„Російські біржі. Випуск другий. Зведений статут російських бірж”* (1898), *„Російські біржі. Випуск третій. Зведена інструкція про порядок визначення та звільнення та про обов’язки біржових маклерів, гоф-маклерів, нотаріусів, корабельних маклерів, аукціоністів, диспашерів та експертів”* (1900), *„Російські біржі. Випуск четвертий. Зведення торгівельних звичаїв та правил російських бірж”* (1900). Працюючи над книгами, автор вважав своєю головною метою створення єдиної великої праці про діяльність бірж, оскільки *„російська література про біржі та біржові угоди у більшості своєї представлена статтями, розміщеними у періодичних виданнях”* (Невзоров, 1896, с. 3).

Безпосередні враження від побаченого у експедиції О. Невзоров виклав у першому випуску видання, у якому серед всього іншого приведені свідчення про діяльність бірж України.

Одним з перших торгівельних центрів України, які відвідав науковець був Харків, про який він писав: *„Харків – за будівлями, за їхнім стилем – один з найошатніших міст. За непрохідністю бруду, що панує на вулицях і площах, рівних йому серед губернських міст мало. Місто з двохсоттисячним населенням, ознайомлений з усіма успіхами цивілізації і культури. Але в ньому ж зустрічається мало не кожному кроці картина глухого села ... несумісні контрасти легко і спокійно поєднуються у Харкові”* (Невзоров, 1896, с. 170).

Про Харківську біржу, автор повідомляв, що вона була створена 8 січня 1876 р. З самого початку, за думкою О. Невзорова мала виконувати не тільки суто торгівельні, алей й громадські функції, захищаючи інтереси слобожанського купецтва.

У доказ своїх слів, він привів слова голови біржового комітету, провідного харківського комерсанта О. Алчевського, який вважав, що біржа має *„бути охоронцем торгівлі і промисловості цілого краю та з'єднувати розрізнене купецтво”* (Невзоров, 1896, с. 211).

У 1879 р., як повідомляється у виданні, на кошти Алчевського було побудовано нову біржову будівлю. На той час біржове товариство вже нараховувало приблизно півтори сотні осіб (Там само).

Також у першому випуску „Російських бірж” дається комерційна характеристика Києва, який за думкою автора: *„за величавою красою... не має собі рівних”*. О. Невзоров відзначав, що це місто завжди знаходилося на перехресті торгових шляхів, маючи важливе значення *„як в минулому, так і у сьогоденні”*. Відповідно, він доходить до висновку, що *„Київ – природний осередок всього Південно-Західного краю, центральне місце всіх тамтешніх угод. Уся торгівля Південно-Західного краю зосереджена у Києві, а за торгівлею цукром Київ – головний центр”* (Невзоров, 1896, с. 194).

Розглядаючи діяльність Київської біржі, автор залишив важливі свідчення про те, як відбувалися біржові засідання. *„Розкішна біржова зала поміщається в другому поверсі... оздоблення зали вражає витонченістю і багатством”,* проте *„біржовий зал не буває переповнений публікою. Це пояснюється відсутністю у місцевого купецтва схильності до зборів і нечисленністю складу біржового товариства”* (1873 р. членів біржового суспільства було 75, відвідувачів – 193; в 1894-му членів біржі і відвідувачів разом було менше 150 чол.).

„Набагато більше, ніж в залі, біржових ділків збирається у великій передпокої в нижньому поверсі: правда, більшість тут належить до розряду «зайців». Останніх збирається тут особливо багато між 3–4 годинами дня”, – писав він, показуючи незадовільний стан розвитку біржової торгівлі у Києві (Невзоров, 1896, с. 200).

Розглянув О. Невзоров (1896) і діяльність маклерів на Київській біржі, які, на його думку, займалися справами не як члени закладу, а

паралельно з нею. Часто вони відкривали власні маклерські контори, які діяли під егідою біржової установи. *„Маклери мали власні контори із вивіскою «Біржовий маклер» на нижньому поверсі будівлі, хоча у деяких з них, окрім цього, були особливі приватні контори поза біржею, де вони вели справи комісійні, зовсім окремо від біржових... У цих конторах присяжні маклери здійснювали за власний рахунок угоди, пов'язані із покупкою цінних паперів”*, – писав він (с. 140).

За свідченням Невзорова (1896), за своє посередництво київський маклер брав комісійні („кураж”), *„одразу ж після виконання укладеного між сторонами договору”*. Його доля складала 1/4 копійки з карбованця за товарними угодами, 1/8 копійки – по вексям та за продаж золота та срібла, 1/10 копійки – за операції із цінними паперами. Незважаючи на те, що „кураж” поступово зростав, Невзоров дійшов до висновку, що *„інститут маклерів був не дуже розвинений у Києві, і тільки троє з усіх маклерів працювали на біржі довгий час”* (с. 207).

Не залишив автор поза увагою і Одесу, яку вважав найважливішим торгівельним центром Російської імперії. На думку О. Невзорова (1896), *„Одеса має повне право називатися південною столицею – за її величиною, красою, багатством, за кількістю населення, за грамотністю, торгівельними обсягами”* (с. 174).

Що ж стосується діяльності місцевої біржі, то автор писав: *„За бажанням іноземного купецтва, де Воллан розпоряджався устроєм біржі. Він розміщувалася у будинку Дофіне і зібрання, які починалися 30 жовтня, проходили щодня з 10 до 12-ти годин ранку”* (Невзоров, 1896, с. 179).

Дослідник відзначав, що незважаючи на досить значні обсяги торгів, він не помітив на Одеській біржі ажіотажу, який він спостерігав у Москві та Санкт-Петербурзі. Біржова справа сприймалася тут як звичайна повсякденна діяльність, до якої важко було пристосувати слово „гра”, з якою часто порівнювали біржові торги у інших біржових установах. *„На Одеській біржі гра зовсім не відображалася”*, – писав він (Невзоров, 1896, с. 191).

Отже, перший випуск зібрання „Російські біржі”, підготовлений О. Невзоровим представляє собою переважно опис діяльності біржових установ Наддніпрянської України (Харківської, Київської, Одеської) наприкінці XIX ст. Автор відобразив свої спостереження за діяльністю бірж, їх організацією, порядками та звичаями.

Також у роботі розглянуті торгівельні та виробничі потужності регіонів, територій, які відвідав науковець під час своєї мандрівки. Разом із тим, представлена у виданні інформація носить переважно характер спостережень. Науковий аналіз отриманих даних майже не представлений. Саме науковому переосмисленню отриманих емпіричних даних присвячені наступні випуску циклу О. Невзорова. Вони представляють собою повноцінні наукові роботи, у яких автор аналізує ті

чи інші аспекти діяльності провідних біржових установ Російської імперії.

Зокрема, привертає увагу Другий випуск „Російських бірж”, у якому автор проводив порівняльний аналіз нормативно-правової бази діяльності провідних біржових установ Російської імперії. У центрі уваги О. Невзорова було вивчення та порівняння біржових статутів. Серед біржових установ, розглянутих ним, були Харківська, Київська та Одеська. *„У інтересах осіб, які зацікавлені російськими біржами, мною були зібрані окремі статуту бірж, співставлені окремі їхні положення та приведені у тій системі, яка уявлялася найбільш придатною”*, – писав автор пояснюючи мету своєї праці (Невзоров, 1898, с. 1).

Серед питань розглянутих Невзоровим можна відзначити наступні: участь у біржовій діяльності міських управ, ступінь участі в організації біржової справи російського уряду, контроль за біржами з боку департаменту торгівлі та мануфактур, порядок затвердження та оскарження рішень біржових комітетів, особливості відносин біржових комітетів та органів центральної, міської та губернської влади, біржове законодавство, категорії біржових відвідувачів, права та обов’язки осіб, які здійснюють торгівельні операції, суми та порядок виплат біржових внесків, значення біржової громади та т. п.

Специфічним питанням організації біржової справи присвячені і останні два томи фундаментального видання.

Діяльність Харківської біржі наприкінці XIX – на початку XX ст. розглядав у одній із своїх статей провідний російський вчений К. Скальковський, опублікований у збірці „Нова книга. Публіцистика. Економічні питання. Шляхові враження”, яка вийшла друком у 1904 р.

Загалом, автор досить критично ставиться до діяльності цього біржового закладу, навіть називаючи його „бюрократичною вигадкою”. Підставою для подібних заяв стало те, що у Харківська біржа, починаючи з 1890 р. була змушена просити кредити та субсидії у Південного гірнопромислового з’їзду. Це і викликало обурення Скальковського, який розкритикував діяльність біржі. Він повідомив, що його думки викликали обурення з боку голови харківського біржового комітету Г. Долгово-Сабурова, який настоював на тому, що фінансові проблеми біржі пов’язані із тим, що *„увесь кураж забирали собі маклери, а реєстрація угод відбувається на безоплатній основі”* (Скальковський, 1904, с. 379).

У свою чергу, Скальковський заявив, що фінансовий стан біржової установи визначається не „куражами, а біржовими внесками”. *„Біржа існує завжди не на куражі, а на внески членів біржового товариства. Якщо харківський біржовий комітет має потребу у авансах, значить число учасників біржі небагато чисельно, або ці учасники залучені випадково, за компанію і та не турбуються про підтримання свого дітища”*, – відзначив автор (Там само, с. 379).

Висловивши цю думку, автор робить висновок, що не існувало жодних підстав для відкриття промислової біржі у Харкові. *„Я не чув, щоб торговці вугіллям та металами у Харкові просили про створення біржі... Харків не Кельн, або Глазго, він не лежить у центрі вугільної та залізної промисловості”*, – відзначив автор (Там само).

Незадовільний стан розвитку біржової торгівлі у Харкові, на думку Скальковського, пояснюється тим, що більшість підприємств промислової сфери регіону працюють, виконуючи державні замовлення, що у свою чергу, „не створює ринку”. *„Казна. Казенні та приватні залізниці, заводи, фабрики та пароплавства – головні покупці вугілля та заліза. Гірські заводи та вугільні копальні продають свої вироби за казенними замовленнями, з підряду, за посередництва своїх агентів і тільки дуже невелика кількість може бути продано біржовим шляхом”*, – писав Скальковський (1904, с. 380).

У таких умовах біржа є лише *„місцем справок та реєстрацій угод, які йдуть поза нею”* (Там само).

Приклад незадовільної роботи Харківської біржі дозволив економісту дійти до висновку, що *„біржі, хоча офіційно існують у нас в різних містах, проте дуже мало пристосовані до російських звичаїв”* (Там само, с. 380).

Навіть обсяги торгівлі провідної на той час Одеської біржі не викликали захоплення у Скальковського. Навпаки, він відзначив відсутність там повноцінної торгівлі. *„У Одесі біржа існує майже ціле століття. Я добре її знаю, я навіть народився в будівлі одеської біржі, яка зараз перенесена у інше приміщення. І старе було розкішне, але жодних угод у ньому не укладалося, окрім офіційних відміток курсу. Усі угоди уклалися маклерами у конторах європейськими посередниками недалеко від біржі – на куті Рішел'євської та Лажеронської вулиць”*, – відзначав він (Там само, с. 381).

Піджавши критиці діяльність Харківської біржі, автор зазначав: *„Я розумію користь біржі для угод з хлібом у Одесі, з цукром у Києві, фрахтами у Нижньому, нафтою у Баку, але сумніваюсь у універсальності харківського ринку для вугілля та заліза”* (Там само, с. 384).

Відповідно, Скальковський робить висновок, що штучно створені державою фінансово-торгівельні організації неспроможні вирішити соціально-економічні проблеми, які стояли перед Російською імперією у досліджуваний період. *„Я змучений повторити, що не вимагаю руйнування Харківської біржі. Якщо вона була створена, то це було комусь потрібно. Я би хотів вказати на крайню оптимістичність думки, ніби за допомогою подібних заходів можна переорганізувати нашу торгівлю, що складалася роками”*, – відзначав він (Там само, с. 386).

Отже науково-публіцистичні твори сучасників, як окрема складова пласту джерел особового походження представляє собою важливий пласт документальних матеріалів. Написанні на основі особистих вражень авторів, вони дозволяють розглянути глибинну специфіку діяльності провідних біржових установ України, показати їх „закулісний бік”, виявити їх недоліки, які критикувалися та викривалися. Ці документальні матеріали істотним чином доповнюють джерела інших груп, у яких представлена офіційна інформація, пов’язана з тим чи іншим аспектом біржової торгівлі. Подальше вивчення джерел особового походження здійснюватиметься у наступних наукових публікаціях.

Список використаної літератури

1. **Калакура Я. С.**, Войцехівська І. Н., Павленко С. Ф., Корольов Б. І., Палієнко М. Г. Історичне джерелознавство. К.: Либідь, 2002. 488 с. 2. **Невзоров А. С.** Русские биржи. Свод торговых обычаев и правил русских бирж. Выпуск первый. Отчет о командировке во внутренние губернии России в летние месяцы 1896 года. СПб., 1896. 589 с. 3. **Невзоров А. С.** Русские биржи. Свод торговых обычаев и правил русских бирж. Выпуск второй. Сводный статут российских бирж. СПб., 1898. 615 с. 4. **Невзоров А. С.** Русские биржи. Свод торговых обычаев и правил русских бирж. Выпуск третий. Сводная инструкция о порядке определения и увольнения и о обязанностях биржевых маклеров, гоф-маклеров, нотариусов, корабельных маклеров, аукционистов, диспашеров и экспертов. СПб., 1900а. 673 с. 5. **Невзоров А. С.** Русские биржи. Свод торговых обычаев и правил русских бирж. Выпуск четвертый. Собрание торговых обычаев и правил российских бирж. СПб., 1900б. 693 с. 6. **Скальковский К. А.** Новая книга: публицистика, экономические вопросы, путевые впечатления. СПб., 1904. 278 с. 7. **Тупов Б. С.** История биржи в России: научно-аналитический обзор. М.: ИНИОН, 1993. 42 с. 8. **Янсон Ю. Є.** Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. СПб.: Типография В. Безобразова, 1870. 490 с.

References

1. **Kalakura, Ya. S.**, Voitsekhivska, I. N., Pavlenko, S. F., Korolov, B. I. & Paliienko, M. H. (2002). Istorychne dzhereloznavstvo [Historical Source Studies]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian]. 2. **Nevzorov, A. S.** (1896). Russkiye birzhi. Svod torgovykh obychayev i pravil russkikh birzh [Russian stock exchanges. Code of trade customs and rules of Russian exchanges]. (Issue 1). Saint Petersburg [in Russian]. 3. **Nevzorov, A. S.** (1898). Russkiye birzhi. Svod torgovykh obychayev i pravil russkikh birzh [Russian stock exchanges. Code of trade customs and rules of Russian exchanges]. (Issue 2). Saint Petersburg [in Russian]. 4. **Nevzorov, A. S.** (1900a). Russkiye birzhi. Svod torgovykh obychayev i pravil russkikh birzh [Russian stock

exchanges. Code of trade customs and rules of Russian exchanges]. (Issue 3). Saint-Peterburg [in Russian]. **5. Nevzorov, A. S.** (1900b). Russkiye birzhi. Svod torgovykh obychayev i pravil russkikh birzh [Russian stock exchanges. Code of trade customs and rules of Russian exchanges]. (Issue 4). Saint Peterburg [in Russian]. **6. Skalkovskiy, K. A.** (1904). Novaya kniga: publitsistika, ekonomicheskiye voprosy, putevyye vpechatleniya [New book: journalism, economic issues, travel impressions]. Saint Peterburg [in Russian]. **7. Tupov, B. S.** (1993). Istoriya birzhi v Rossii: nauchno-analiticheskiy obzor [History of the stock exchange in Russia: a scientific and analytical review]. Moskow: INION [in Russian]. **8. Yanson, Yu.** (1870). Statisticheskoye issledovaniye o khlebnoy torgovle v Odesskom rayone [Statistical study of the grain trade in the Odessa region]. Saint Peterburg: Tipografiya V. Bezobrazova [in Russian].

Алтухов О. А. Відображення діяльності біржових установ Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. у публіцистичних та мемуарних творах

У статті розглядається один з малодосліджених аспектів соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. – висвітлення діяльності провідних біржових установ регіону у творах особового походження, зокрема, публіцистичних творах та мемуарах провідних тогочасних економістів. Актуальність вивчення різних аспектів цієї теми обумовлена необхідністю детального вивчення історичного досвіду впровадження у українські господарчі реалії ринкових відносин. Це завдання, у свою чергу, дозволяє розробити стратегію сучасного реформування української господарчої системи, спрямованого на побудову капіталістичного устрою. При цьому, серед найменш досліджених у сучасній вітчизняній історіографії питань залишається діяльність біржових інституцій в Україні у період, який вивчається.

Внаслідок проведеного дослідження, автор дійшов до висновку, що публіцистичні та мемуарні твори сучасників, як окрема складова пласту джерел особового походження представляє собою важливий пласт документальних матеріалів. Написанні на основі особистих вражень авторів, вони дозволяють розглянути глибинну специфіку діяльності провідних біржових установ України, показати їх „закулісний бік”, виявити їх недоліки, які критикувалися та викривалися. Ці документальні матеріали істотним чином доповнюють джерела інших груп, у яких представлена офіційна інформація, пов’язана з тим чи іншим аспектом біржової торгівлі. У статті зазначається, що подальше вивчення джерел особового походження здійснюватиметься у наступних наукових публікаціях.

Ключові слова: публіцистичні твори, мемуари, біржа, Наддніпрянська Україна, ринкові відносини.

Алтухов А. А. Отображение деятельности биржевых учреждений Приднепровской Украины второй половины XIX – начала XX в. в публицистических и мемуарных произведениях

В статье рассматривается один из малоисследованных аспектов социально-экономического развития украинских земель в составе Российской империи во второй половине XIX – начале XX в. – освещение деятельности ведущих биржевых учреждений региона в произведениях личного происхождения, в частности, публицистических, а также мемуарах ведущих экономистов того времени. Актуальность изучения различных аспектов этой темы обусловлена необходимостью детального изучения исторического опыта внедрения в украинские хозяйственные реалии рыночных отношений. Эта задача, в свою очередь, позволяет разработать стратегию современного реформирования украинской хозяйственной системы, направленную на утверждение капиталистического строя. При этом, среди наименее исследованных в современной отечественной историографии вопросов остается деятельность биржевых институтов в Украине в изучаемый период.

Вследствие проведенного исследования, автор пришел к выводу, что публицистические и мемуарные произведения современников, как отдельная составляющая пласта источников личного происхождения, представляет собой важный массив документальных материалов. Написанные на основе личных впечатлений авторов, они позволяют рассмотреть глубинную специфику деятельности ведущих биржевых учреждений Украины, показать их „закулисную сторону”, выявить недостатки, которые критиковались и разоблачались. Эти документальные материалы существенным образом дополняют источники других групп, в которых представлена официальная информация, связанная с тем или иным аспектом биржевой торговли. В статье отмечается, что дальнейшее изучение источников личного происхождения будет осуществляться в следующих научных публикациях.

Ключевые слова: публицистические произведения, мемуары, биржа, Надднепрянская Украина, рыночные отношения.

Altukhov O. A. Reflection of the activity of exchange institutions of Dnieper Ukraine of the second half of the XIX – beginning of the XX century in journalistic and memoir works

The article considers one of the little-studied aspects of socio-economic development of Ukrainian lands as part of the Russian Empire in the second half of the XIX – early XX centuries – coverage of the activities of the leading stock exchange institutions of the region in works of personal origin, in particular, journalistic works and memoirs of leading economists of the time. The urgency of studying various aspects of this topic is due to the need for a detailed study of the historical experience of the introduction of market

relations in the Ukrainian economic realities. This task, in turn, allows us to develop a strategy for modern reform of the Ukrainian economic system, aimed at building a capitalist system. At the same time, among the least researched issues in modern domestic historiography is the activity of exchange institutions in Ukraine in the period under study.

As a result of the study, the author came to the conclusion that journalistic and memoir works of contemporaries, as a separate component of the layer of sources of personal origin is an important layer of documentary materials. Written on the basis of personal impressions of the authors, they allow to consider the deep specifics of the leading exchange institutions of Ukraine, to show their "behind the scenes", to identify their shortcomings, which were criticized and exposed. These documents significantly complement the sources of other groups, which provide official information related to one or another aspect of stock trading. The article notes that further study of sources of personal origin will be carried out in subsequent scientific publications.

Key words: journalistic works, memoirs, exchange, Dnieper Ukraine, market relations.

Стаття надійшла до редакції 09.11.2020 р.

Прийнято до друку 13.11.2020 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 329.13:930](477)

DOI 10.12958/2227-2844-2020-6(337)-37-53

Михальський Ігор Сергійович,

доктор історичних наук, професор,

завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,

м. Старобільськ, Україна.

csaf8385@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1027-596X>

РЕВОЛЮЦІЙНА УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ – МОВОЮ ДОКУМЕНТА

До вивчення історії та аналізу діяльності першої в Наддніпрянській Україні політичної партії – Революційної української (РУП) – дослідники звертаються починаючи з 20-х років ХХ ст. (Дорошенко, 1921; Курас, 1978, 1986; Мороз, 1992; Гунчак, 1993; *Історія суспільних*, 1993, 1998; Головченко, 1996; Солдатенко & Кривошея, 1998; „Українське питання”, 1999 та ін.). Найбільш ґрунтовна робота належить відомому політичному та громадському діячу, історичу О. Гермайзе (1926), який не тільки довів до читача історію партії, але і оприлюднив 53 листівки, відозви та прокламації РУП. Чимало цінного матеріалу з діяльності РУП наводиться в джерелах особового походження (Галаган, 1930; Дорошенко, 1949; Міяковський, 1973, 1974; Риш, 1923). Були видані і збірники документів, присвячені українському національно-визвольному руху на початку ХХ ст. (*Багатопартійна українська*, 1992; Гайдамелівський, 1919; *Незаконні відозви*, 1925; *Самостійна Україна*, 1917; *Матеріали до історії*, 1926; *Українські політичні*, 1993; *Українська суспільно-політична*, 1983). Проте і сьогодні є велика кількість документів, які малознайомі широкому колу і потребують їх оприлюднення. Саме це і обумовлює актуальність даної теми.

Метою даної статті є введення до наукового обігу документа, що відображає діяльність Революційної української партії на початку ХХ ст.

Революційна українська партія (РУП) була заснована у Харкові 11 лютого 1900 р. членами Харківської студентської громади Д. Антоновичем, Б. Камінським, М. Русовим і Л. Мацієвичем. Цій події передував дворічний підготовчий процес, про який розповів відомий український політичний діяч П. Христюк (1925): „...відбулися два... студентські з'їзди в Києві в 1898 і 1899 рр. (заходами Д. Антоновича і М. Русова та українців з Галичини – Р. Сембратовича і Д. Лукіяновича). А на третьому студентському з'їзді в Харкові в січні 1900 року було

остаточно вирішено заснувати РУП. Так почала існувати Революційна Українська Партія, як інтелігентська, націоналістична, радикально-демократична організація, де соціалістичні елементи відігравали другорядну роль” (с. 56).

За дорученням Д. Антоновича М. Міхновський, який на той час не був членом партії, склав програмову заяву партії під назвою „Самостійна Україна”, де були проголошені основні засади її діяльності. В ній РУП проголошувалася партією бойовою, партією, що виросла на ґрунті історії, партією практичної діяльності. Перш усього робився акцент на те, що внаслідок порушення Росією умов Переяславського договору 1654 р. про об’єднання української республіки з московською державою як рівноправних і незалежних держав, Україна втратила свою незалежність і її народ „перебуває у становищі зрабованої нації”. У зв’язку з тим, зазначено, що найближча мета – повернення всьому українському народові прав, визначених „Переяславською конституцією”, „що боротьба буде люта й довга, що ворог безпощадний і дужий”. Були визначені і рушійні сили боротьби: весь український народ, на чолі якого стоїть нове покоління інтелігенції. Головною була теза про повну незалежність української держави: „Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ” (*Українські політичні*, 1993, с. 29–40). Дотримання партією цих вимог було не довготривалим. Згодом члени партії переходять на соціал-демократичні засади своєї діяльності.

В своїх спогадах відомий політичний діяч Д. Дорошенко (1949) відзначав: „Весною 1903 року була переведена реорганізація Громади, й було остаточно вияснено її політичне обличчя: вона офіційно вся, в цілому приєдналася до Української Революційної Партії, а тому що сама партія перетворилася в „Українську Соціал-демократичну Партію”, то й ми всі стали соціал-демократами, подобалось це комусь із нас, чи не подобалося. А треба признатися, що певна опозиція до такого перетворення була. В складі Громади знайшлася невелика група, так би мовити національного напрямку, яка вважала, що „Українська Соціал-демократична Партія, по-перше, зрікається первісного гасла, яке висунула була на початку „Українській Революційній Партії” – гасло самостійної України, ставлячи в свою програму постулат усього лиш автономії України. По-друге, опозиція знаходила, що українська соціал-демократія не уділяє належної уваги національному моменту, ставлячи на першому місці справи соціально-економічні... Мушу по щирості признатися, що соціал-демократична доктрина була й мені не дуже до смаку, і гасло самостійної України було мені дороге, причарувавши мене від самого свого проголошення,... мені було жаль, що керівники партії так скоро його зрікаються, міняючи на доволі таки прозаїчне гасло автономії” (с. 32–33). В наступні роки ця ідея стала головною у діяльності партії.

Свою активну революційну діяльність партія починає з кінця 1901 р. Це виявилось в розповсюдженні агітаційних матеріалів, зокрема листівок і брошур. В них розповідалось про тяжке становище українського народу і проголошувався заклик до боротьби з царським урядом за здобуття кращого життя (ДАПО, ф. 138, оп. 1, спр. 7, арк. 13). Зокрема, львівська газета „Діло” (орган Української національно-демократичної партії) на початку 1902 р. відзначала: „20-го лютого розкинено в полтавськiм театрі множество революційних проклямацій, звернених до „полтавських горожан,, а підписаних через „групу протесту”. Сеї ж ночі розліплено такі-ж проклямації на мурах і кіосках та вкинено у поштові скринки. Спеціальну проклямацію розкинено між офіцерами тутешньої військової залоги. Агітація розширила ся і на села. В ночі з 21 на 22 лютого розкинено українські проклямації так званої „РУП” в цілій околиці Полтави аж до стації Іскровки,, (*З революційного*, с. 1). „...люде „РУП”, розіслали по селах Полтавщини листи з брошурами „Чи є тепер панщина” і „Дядько Дмитро”, (*Хлопський революційний*, 1902, с. 1–2).

У той час формується і організаційна структура партії. Згідно з матеріалами, які дослідники мають, можна визначити і функції підрозділів партійної організації. Було визнано, що з’їзд є вищою апеляційною інстанцією. Він затверджував програму, вибирав ЦК, підтверджував рішення ЦК, затверджував склад Закордонного комітету (центр теоретичної роботи) та видавничу групу. Центральний Комітет займався координаційними і організаційними завданнями, затверджував нові партійні комітети (громади), які здійснювали керівництво на місцях. Так, у Київського комітету Революційної української партії перебували у підпорядкуванні партійні групи (організаційна, пропагандистська, студентська, середніх шкіл, сільська та ін.), які склалися з гуртків (ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 800, арк. 41-1–41-10 зв.). Громади очолювали відомі українські діячі: Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич, О. Коваленко (Харківська); М. Гмиря, С. Петлюра, В. Фідровський, Г. Іваницький (Полтавська); О. Скоропис-Йолтуховський, М. Порш, А. Гук, В. Степанківський, В. Винниченко (Київська); П. Канівець (Чернігівська); С. Єрастов, І. Ротару (Кубанська). Особлива увага зверталася на конспірацію і таємність: „... не треба, аби уся громада, особливо як членів в ній вже буде багато (так більше як 12–15 чоловік), знала б чисто усі справи, бо бувають такі справи, що треба дуже потайно робити, а усім знати не потрібно. Бо тоді треба аби усе товариство вольними голосами вибрало „Потайну Раду” з 5 або 6 чоловік” (Солдатенко & Кривошея, 1998, с. 131).

У 1902–1903 рр. РУП розвинула активну діяльність: видавала брошури теоретичного й агітаційного характеру, проводила широку пропаганду серед селянських мас, приймала участь у селянських

заколотах в Україні; починаючи з 1903 року, видавала для селян часопис „Селянин” (Христюк, 1925, с. 58).

В цих умовах царизм посилив репресивну систему. Судово-слідчі органи царської Росії активізували роботу з пошуку та арешту діячів українських політичних партій, ліквідації нелегальних організацій. Цій меті була підпорядкована діяльність Окремого корпусу жандармів, що з 1880 р. входив до структури Департаменту поліції, окремого відділу Департаменту поліції, в якому був зосереджений політичний розшук, зокрема нагляд за революційними організаціями і політичними партіями. З 1902 р. у всіх губернських містах діяли місцеві органи Окремого відділу – Відділення з охорони громадської безпеки і порядку (т. зв. „охоронки”), які з 1913 р. ввійшли до складу жандармських управлінь.

Орієнтація охоронних відділів і жандармських управлінь на боротьбу з політичним рухом, розгорнута система розшуку дозволяла збирати і надсилати до Департаменту поліції матеріал навіть з найменших проявів політичної активності, що і зумовило зосередження в його архіві величезної кількості матеріалів саме з діяльності різних політичних партій, зокрема українських.

Зокрема, з циркулярів Департаменту поліції Російської імперії дізнаємося про такі факти:

30 грудня 1902 р. „3 грудня в м. Єкатеринодарі був затриманий на вулиці... Ткаченко з пачкою конвертів (118 штук) адресованих на ім'я різних осіб проживаючих у станицях Кубанської Області. По розкритті конвертів у них виявилися прокламації на малоросійській мові, під заголовком „До чорноморських козаків” за підписом „РУП” (революційна українська партія), у яких Кубанські козаки запрошувалися не підкорятися начальству й не стріляти в народ” (ЦДІАК України, ф. 1597, оп. 1, спр. 7, арк. 10).

13 січня 1903 р. „29 грудня, у межах Старопетрівської волості Київського повіту чинами повітової поліції підібрано 45 екземплярів... відозв на малоросійській мові за підписом „Київської Вільної Громади Революційної Української Партії”, що запрошують місцевих селян відмовитися від сплати казенних податей і засипання хліба в запасні магазини...” (Там само, арк. 32).

8 лютого 1903 р. „Гуртком Полтавського земляцтва студентів місцевого Ветеринарного Інституту видана... новорічна відозва за підписом „Харківської вільної громади Революційної Української Партії”, в якій говориться про селянський і робочий рух 1902 року в південних губерніях і виражається надія, що в 1903 році буде зроблений великий крок... до досягнення соціальної, політичної й національної волі України” (Там само, арк. 64–64 зв.).

За даними матеріалами готувалися звинувачувальні акти щодо діячів українського національно-визвольного руху. Саме до таких матеріалів відноситься документ, що пропонується для ознайомлення.

Текст документа друкуються мовою оригіналу із збереженням стилістичних та мовних його особливостей. Внесено лише деякі зміни в зв'язку із сучасною орфографією та пунктуацією. Явні друкарські помилки виправлені без застережень. Ділення тексту на абзаци проведено за оригіналом документа.

Обвинительный актъ

о сынѣ священника Петрѣ Евгеньевѣ Андріевскомѣ, крестьянахъ Петрѣ Матвѣевѣ Стешенко и Иванѣ Логгиновѣ Манжелеѣ, инженерѣ-технологѣ Георгіи Жерардовѣ Коллардѣ и дворянинѣ Михаилѣ Петровѣ Поповѣ, обвиняемыхъ въ государственномѣ преступленіи.

12 жовтня 1904 р.

Въ концѣ августа 1903 года Начальникомъ Харьковскаго Охраннаго Отдѣленія были получены свѣденія о томѣ, что въ г. Харьковѣ образовалось тайное преступное сообщество, присвоившее себѣ наименование „Харькивська Вільна Громада Українскої Револуційної Партіи”.

По этимъ свѣденіямъ „Украинская революціонная партія” функционируетъ въ предѣлахъ Кіевской, Полтавской и Екатеринославской губерніи и въ г. Харьковѣ, при чемъ представители названной партіи въ мѣстахъ своего жительства организуютъ мѣстные Комитеты или „Вільныя Громады”.

Программа дѣятельности – „Украинской Револуціонной Партіи” – заключается въ распространеніи революціонныхъ идей среди крестьянъ и городского пролетаріата при помощи агитаціонныхъ брошюръ и воззваній на малоросійскомъ языкѣ, а также веденія интеллигентами пропаганды въ кружкахъ рабочихъ и крестьянъ. Органами печати этой партіи являются газеты „Селянинъ” и „Гасло”, издающіяся въ Галиціи.

Въ маѣ 1903 года Харьковскимъ Комитетомъ Украинской Револуціонной партіи былъ полученъ транспортъ майскихъ печатныхъ воззваній на малоросійскомъ языкѣ, которые разбрасывались въ предѣлахъ Харьковскаго и Валковскаго уѣздовъ.

По тѣмъ же, имѣвшимся въ Охранномъ Отдѣленіямъ, транспортъ украинской революціонной литературы, доставленный въ Харьковъ въ августѣ 1903 года распространень путемъ разбрасыванія въ г. Харьковѣ и въ поселкѣ при станціи Харьковско-Николаевской желѣзной дороги „Люботинъ” Валковскаго уѣзда, при чемъ въ Люботинѣ ее разбрасывалъ служащій телеграфистомъ на этой станціи Стешенко.

15 ноября Начальникомъ Охраннаго Отдѣленія были получены агентурныя свѣдѣнія о томѣ, что входившій въ составъ Харьковскаго Комитета „Украинской Револуціонной Партіи” студентъ Ветеринарнаго

Института Петръ Андріевскій 18 ноября долженъ привести изъ г. Кіева транспорт Украинской революціонной литературы.

Въ виду этого было сдѣлано распоряженіе, по прибытіи въ Харьковъ вышеназваннаго Андріевскаго, задержать его на вокзалѣ вмѣстѣ съ транспортомъ.

18 ноября съ вечернимъ поѣздомъ, пришедшимъ изъ г. Полтавы Петръ Андріевскій прибылъ въ г. Харьковъ и былъ задержанъ на вокзалѣ.

Показаніемъ опрошеннаго при производствѣ дознанія носильщика Дмитрія Бугорскаго установлено, что 18 ноября по приходѣ на станцію Харьковъ поѣзда № 6 изъ Полтавы, онъ вошелъ въ одинъ изъ вагоновъ третьяго класса этого поѣзда, гдѣ пассажиръ, въ которомъ онъ потомъ при предъявленіи ему Петра Евгеньева Андріевскаго, безусловно призналъ послѣдняго, поручилъ ему отнести свой чемоданъ на извозчика, что онъ и сдѣлалъ. Подождавъ затемъ этого пассажира возлѣ извозчика и, видя, что онъ не является, Бугорскій взялъ чемоданъ съ извозчика и отнесъ его въ багажное отдѣленіе, а на слѣдующій день заявилъ объ оставшемся у него чемоданѣ бывшему на вокзалѣ за старшаго жандармскому унтеръ-офицеру Михаилу Ровенко, который и приказалъ ему доставить чемоданъ въ дежурную комнату. Въ чемоданѣ этомъ оказалось слѣдующее:

1) Двѣ каучуковыя круглыя печати съ деревянными ручками, по-видимому еще не бывшія въ употребленіи. Одна печать имѣетъ надпись: „Полтавська Вільна Громада Революційної Української Партії Р.У.П.“, и другая „Кіевська Вільна Громада Революційної Української Партії Р.У.П.“

2) 400 экземпляровъ журнала на малороссійскомъ языкѣ подъ заглавіемъ „Селянинъ. Часопись Революційної Української Партії. Ченивці, за вересень 1903 Р.1.Ч.9.“

Въ журналѣ этомъ содержатся статьи, возбуждающія крестьянъ къ борьбѣ съ Царемъ, „панами“, и чиновниками и рекомендуется, сбросивъ иго теперешняго начальства, выбрать „вольными голосами“ новое начальство, какъ волостное такъ и губернское и всего края.

3) 300 экземпляровъ журнала на малороссійскомъ языкѣ, подъ заглавіемъ „Добра Новина. Часопись промисловихъ українскихъ рабѣтниківъ. Сентябрь и декабрь 1903 г. ч. 4 і 5. Революційна Українська Партія. Пролетаріи всіхъ краївъ єднайтеся. Выходить у Львові що місяця“.

Въ началѣ журнала помѣщено „Оповіщене“, въ которомъ говорится, что Центральные Комитеты Революціонной Украинской Партіи и Украинской Партіи социалистовъ рѣшили соединить эти двѣ партіи съ тѣмъ, что детальныя программы, впредь до окончательнаго одобренія единой программы партіи на партійномъ съѣздѣ, будутъ обсуждаться на страницахъ партійнаго органа „Гасло“ и съ тѣхъ поръ „Гасло“ становится программнымъ органомъ единой партіи, а

„Селянин” остається „практичним” органом для сільських робітників; бывший же орган „Украинской Соціалістической Партіі” „Добра Новина”, начиная съ № 4 будетъ другимъ практичнымъ органомъ партіи, преимущественно для промисловыхъ рабочихъ. Далѣ Центральные Комитеты высказываютъ надежду, что организація всѣхъ соціалістическихъ партій Украины въ единую партію оживитъ революціонную работу и обезпечитъ украинскому пролетариату успѣхъ въ борьбѣ за свободу.

Затѣмъ помѣщена статья, разъясняющая рабочимъ необходимость борьбы съ капиталомъ для чего, по мнѣнію автора, прежде всего необходима политическая свобода, а потому провозглашается: „Геть 3 Самодержавіємъ” (Царатомъ) и „Хай живе соціальна революція”.

4) 48 экземпляровъ брошюры на малорусскомъ языкѣ, озаглавленной „Паризька комуна”. Перекладъ з польскаго.

5) 3 экземпляра брошюры на малорусскомъ языкѣ, озаглавленной „Программа рабѣтниковъ”. Промова Ф.Лассалля, перекладъ з німецкаго М. Полуботка. З передним словомъ С.В. ”

6) 44 экземпляра брошюры на малорусскомъ языкѣ, озаглавленной „Оповідання з исторіи великої французької революції”. Изъ нихъ 48 содержатъ въ себѣ статью подъ заглавіемъ „Здабуття Бастиліи” з російскаго, 48 же статью „Національна рада Ніч 4 августа,” и столько же статью „Що зробила Національна рада”.

7) 500 экземпляровъ брошюры на малорусскомъ языкѣ подъ заглавіемъ „Сконавъ, Оповідання П.Поливанова”.

Всѣ вышеперечисленныя, преступныя по своему содержанію брошюры, имѣють на заглавленныхъ листахъ своихъ напечатанную помѣтку „Литературно Наукова бібліотека Р.У.П. ”

8) 10 экземпляровъ брошюры на русскомъ языкѣ, озаглавленной „О шифрахъ В.Бахарева. Изданіе Союза Русскихъ соціаль-демократовъ. На каждомъ экземплярѣ этой брошюры имѣется оттискъ краснаго цвѣта печати съ надписью: „Закордонній Комитетъ революційної українской партіи Р.У.П. ”

9) 28 экземпляровъ открытаго письма, на оборотной сторонѣ котораго напечатано „Евангеліе отъ Матфея Бутырскаго”, юмористическое описаніе ареста студентовъ во время студенческихъ безпорядковъ въ Москвѣ.

10) Листъ бѣлой бумаги, на которомъ чернилами написанъ счетъ расхода и прихода по-видимому по изданію и продажѣ журнала „Гасло” и другихъ нелегальныхъ изданій. Счетъ подписанъ „Лев Когутъ” (Левъ Когутъ редакторъ газетъ „Селянинъ” и „Гасло”).

Петръ Евгеньевъ Андріевскій, привлеченный къ дознанію въ качествѣ обвиняемаго въ принадлежности къ тайному преступному сообществу, стремящемуся ниспровергнуть существующій въ государствѣ

общественный строй, именуящему себя „Харківська Вільна Громада Української Револуційної Партії”, не призналъ себя виновнымъ, при чемъ объяснилъ, что о существованіи этого сообщества онъ зналъ только по прокламаціямъ, иногда попадавшимъ ему на глаза.

По словамъ Андріевскаго, 18 ноября 1903 года онъ приѣхалъ въ Харьковъ изъ Полтавы съ поѣздомъ, приходящимъ въ 6 часовъ вечера и при немъ не было никакого багажа, кромѣ пледа. Кому принадлежитъ чемоданъ съ оказавшейся въ немъ нелегальной литературой и печатями Кіевской и Полтавской Вільныхъ Громадъ, ему неизвѣстно.

Въ Полтаву онъ выѣхалъ изъ Харькова 11 ноября и все время пробылъ у одной дамы, назвать которую не желаетъ.

Выяснить дознаніемъ откуда прибылъ 18 ноября Андріевскій въ Харьковъ не представилось возможнымъ.

Петръ Матвѣевъ Стешенко привлеченъ былъ также къ дознанію въ качествѣ обвиняемаго въ распространеніи преступныхъ изданій отъ имени „Украинской Револуціонной Партіи”, но не призналъ себя въ томъ виновнымъ.

Затѣмъ земскій Фельдшеръ въ поселкѣ при станціи Люботинъ Михаилъ Петровъ Поповъ, опрошенный сначала въ качествѣ свидѣтеля, показалъ, что лѣтомъ 1903 года Стешенко однажды показывалъ ему газету на малороссійскомъ языкѣ подъ заглавіемъ „Селянинъ” и предложилъ дать ее прочитатъ, сказавъ, что такія газеты онъ можетъ давать постоянно, такъ какъ получаетъ ихъ чуть ли не каждый день. Онъ, Поповъ, не взялъ тогда этой газеты, такъ какъ плохо понимаетъ по малороссійски.

Въ другой разъ, въ то же лѣто, Стешенко, прійдя къ нему, Попову вечеромъ на квартиру, просилъ его дать ему гумміарабику въ растворѣ, а на другое утро въ поселкѣ при станціи Люботинъ оказались расклееными прокламаціи.

Жандармскій унтеръ-офицеръ станціи Люботинъ Дмитриковскій подтвердилъ, что въ ночь на 1 мая 1903 года, какъ на станціи Люботинъ, такъ и въ поселкѣ при станціи были расклеены прокламаціи, при чемъ наклеены они были густымъ аптечнымъ гумміарабикомъ.

Земскій Фельдшеръ села Люботинъ Павелъ Федоровъ Федоровъ показалъ, что Михаилъ Поповъ и Стешенко бывали у него лѣтомъ въ 1903 году.

Послѣ того, какъ у Стешенко былъ первый обыскъ, Поповъ говорилъ ему, Федорову, что Стешенко разбрасывалъ какія-то прокламаціи близъ станціи Люботинъ. Тогда же Поповъ сказалъ, что и онъ разбрасывалъ прокламаціи, но не говорилъ гдѣ и когда, но только говорилъ, что если бы у него, Попова, сдѣлали обыскъ дня на два раньше, то и у него кое-что бы нашли.

Поповъ говорилъ Федорову, что дастъ ему прочесть прокламацію, которую возьметъ у Стешенко, но не далъ, потому, что Стешенко былъ вскорѣ арестованъ.

Михаиль Петровъ Поповъ, спрошенный въ качествѣ обвиняемаго въ распространеніи изданій преступнаго содержанія, не призналъ себя въ томъ виновнымъ. Затѣмъ Поповъ заявилъ, что хочетъ открыть всю правду. При этомъ онъ подтвердилъ, что онъ, по просьбѣ Петра Стешенко, весною 1903 года далъ ему гумміарабикъ, а на другой день послѣ этого, 1 мая, Стешенко сказалъ ему, что этимъ гумміарабикомъ онъ расклеилъ, а также разбросалъ прокламаціи и задалъ жандармамъ работу. По словамъ Попова, проходя по улицамъ поселка Люботинъ, онъ дѣйствительно видѣлъ на заборахъ остатки прокламацій, на которыхъ видна была надпись красными буквами „1 мая”. Однажды Стешенко, на его вопросъ, гдѣ онъ достаетъ прокламаціи сказалъ: „У насъ въ Харьковѣ есть революціонное общество, имѣющее свою печать”, и при этомъ показалъ прокламацію подъ заглавіемъ „Страйкуйте”, на которой имѣется оттискъ красной печати съ надписью „Харьковская Вільна Громада Украинской Революціонной Партіи”. Далѣе онъ объяснилъ Попову, что нелегальныя изданія общество это получаетъ изъ за граицы и продаетъ желающимъ. Въ концѣ іюня или началѣ іюля того же 1903 года Стешенко съ Георгіемъ Жерардовымъ Коллардомъ явились на квартиру къ нему, Попову, и принесли съ собою большой тюкъ революціонныхъ изданій. Изъ разговоровъ съ ними онъ, Поповъ, понялъ, что этотъ тюкъ привезъ на квартиру Стешенко Коллардъ изъ Харькова. У него, Попова, Коллардъ и Стешенко раздѣлили тюкъ на четыре части, предназначивъ ихъ къ разбросу въ поселкѣ при станціи Люботинъ, въ селѣ Огулцахъ, на Фабрикѣ Духовскаго при станціи Мерчикъ и въ селѣ Ковягахъ. Ему, Попову, было дано, съ порученіемъ разбросать въ селѣ Огулцахъ и его окрестностяхъ 30 брошюръ подъ заглавіемъ „Страйкъ и бойкотъ”, до 300 экземпляровъ прокламацій Революціонной Украинской Партіи подъ заглавіемъ „Страйкуйте” и до 100 экземпляровъ газеты „Селянинъ” не помнитъ какой именно номеръ.

Вторую же пачку съ тѣми же изданіями, въ томъ же кличествѣ для разброски въ Мерчикѣ, долженъ былъ получить какой-то телеграфистъ, котораго они не называли по фамиліи. Третью пачку съ тѣми же изданіями, но въ гораздо большемъ количествѣ экземпляровъ взялъ Стешенко, предполагая разбросать ихъ въ посѣлкѣ Люботинъ.

Наконецъ четвертая часть, которую предполагалось разбросать въ Ковягахъ была предназначена для передачи служащему на ст. Люботинъ телеграфисту Манжелею при чемъ часть эта была оставлена спрятанной въ травѣ во дворѣ его, Попова, и на утро ея уже не оказалось.

Полученныя отъ Стешенко нелегальныя изданія онъ, Поповъ, не распространялъ, а сжегъ, Менжелей же рассказывалъ ему, Попову, и Стешенко, что разбросалъ свою часть. Стешенко также разбросалъ свою.

Стешенко говорилъ ему, Попову, что когда онъ ѣхалъ по желѣзной дорогѣ изъ Харькова въ Полтаву на открытіе памятника Котляревскому, то по пути разбрасывалъ изъ вагона какія-то прокламаціи.

Однажды же Стешенко показывалъ ему карикатуру съ сюжетомъ оскорбительнымъ для ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА.

Изъ имѣющихся въ дѣлѣ свѣдѣній видно, что въ іюнѣ и преимущественно въ началѣ іюля 1903 года на земляхъ Духовскаго, близъ станціи Мерчикъ, въ предѣлахъ Балковскаго и Харьковскаго уѣздовъ, а также въ селѣ Ковягахъ Балковскаго уѣзда, были неоднократно находимы въ значительномъ количествѣ прокламаціи, озаглавленные „Страйкуйте“, брошюры „Страйкъ и бойкотъ“ и газета „Селянинъ“.

Такія же изданія были разбрасываемы и по линіи Харьковско-Николаевской желѣзной дороги, и въ болѣе значительномъ количествѣ были подобраны 12 сентября того же 1903 года въ районѣ станцій Коломакъ, Ковяги и Огульцы.

При осмотрѣ брошюры „Страйкъ и бойкотъ“, оказывается, что она изданія Революціонной Украинской Партіи „Р.У.П.“ Печатана въ „Чернівцахъ“ въ 1903 году.

Въ брошюрѣ этой, писанной на малорусскомъ языкѣ, украинскіе рабочіе приглашаются, по примѣру западно-европейскихъ, путемъ „страйка“ т.е. общей забастовки и „бойкотъ“ добиться отъ помѣщиковъ улучшенія своего положенія и высказывается мысль, что „страйкомъ“ и „бойкотомъ“ можно добиться того, что на Украинѣ совсемъ не будетъ „пановъ“, а земля будетъ принадлежать украинскимъ селянамъ.

Прокламація подъ заглавіемъ „Страйкуйте“ печатная, издана на малорусскомъ языкѣ отъ имени Революціонной Украинской Партіи, за подписью Харьковской Вільной Громады этой партіи. Въ ней говорится, что помѣщики – злѣйшіе враги рабочихъ-крестьянъ и послѣднимъ настало время вступить въ бой за свою долю и счастье. Могучимъ же способомъ борьбы съ помѣщиками безъ шума и насилія является „страйкъ“, которымъ крестьяне и приглашаются воспользоваться.

Иванъ Логвиновъ Манжелей, спрошенный въ качествѣ обвиняемаго, не призналъ себя виновнымъ въ распространеніи преступныхъ изданій, при чемъ заявилъ, что таковыхъ онъ отъ Стешенко никогда не получалъ и вообще ихъ не видѣлъ.

Георгій Жерардовъ Коллардъ, спрошенный въ качествѣ обвиняемаго, также не призналъ себя виновнымъ въ распространеніи преступнаго содержанія изданій, при чемъ заявилъ, что съ 1899 года, т.е. со времени его привлеченія въ качествѣ обвиняемаго въ

государственномъ преступленіи, онъ никакого участія въ чьей бы то ни было нелегальной дѣятельности не принималъ и Петру Стешенку, Ивану Менхелею и Михаилу Попову онъ никогда преступнаго содержанія изданій не передавалъ. Съ Стешенко онъ Коллардъ знакомъ и бывая въ Люботинѣ, посѣщалъ его. Знакомство ихъ было на почвѣ совмѣстнаго участія въ любительскихъ спектакляхъ.

Съ фельдшеромъ Поповымъ также знакомъ и познакомился съ нимъ въ земской лечебницѣ, куда заходилъ вмѣстѣ со Стешенко.

Телеграфиста Манжелея онъ не знаетъ. Можетъ быть и встрѣчался съ нимъ, но фамиліи не помнитъ.

Изъ имѣющихся въ дѣлѣ свѣдѣній видно, что Георгій Жерардовъ Коллардъ въ 1899 году привлекался при Харьковскомъ Губернскомъ Жандармскомъ Управленіи къ дознанію въ качествѣ обвиняемаго въ преступленіи, предусмотрѣнномъ 318 ст. Улож. о Наказ., и, по разрѣшеніи дѣла, былъ отданъ подъ надзоръ полиціи на одинъ годъ.

На основаніи изложеннаго обвиняются: 1) сынъ священника Петръ Евгеньевъ Андріевскій, 23 лѣтъ, въ томъ, что въ 1903 году, проживая въ г. Харьковѣ, принялъ участіе въ тайномъ сообществѣ, присвоившимъ себѣ наименованіе Революціонной Украинской Партіи, завѣдомо поставившемъ своею дѣятельностью ниспроверженіе существующаго въ государствѣ общественнаго строя, 2) Крестьянинъ деревни Песчаны, той же волости, Полтавскаго уѣзда, Петръ Матвѣевъ Стешенко, 23 лѣтъ, дворянинъ Михаилъ Петровъ Поповъ, 24 лѣтъ, крестьянинъ села Ковяги, Перекопской волости, Валковскаго уѣзда Иванъ Логгиновъ Менжелей, 20 лѣтъ и инженеръ технологъ Георгій Жерардовъ Коллардъ, 29 лѣтъ, въ томъ, что лѣтомъ 1903 года онъ Коллардъ, передалъ остальнымъ тремъ для дальнѣйшаго распротраненія и они распространяли путемъ разбрасыванія въ предѣлахъ Харьковскаго и Валковскаго уѣздовъ печатныя изданія Революціонной Украинской Партіи, какъ то номера газеты „Селянинъ”, прокламаціи подъ заглавіемъ „Страйкуйте” и брошюры подъ заглавіемъ „Страйкъ и бойкотъ”, каковыя изданія по содержанію своему возбуждаютъ къ ниспроверженію существующаго въ государствѣ общественнаго строя.

Преступленія эти предусотрѣны въ отношеніи Андріевского 1 ч. 126 ст. Угол. Улож., а въ отношеніи Стешенко, Попова, Манжелея, Колларда 2 п. 1 ч. 129 ст. того же Уложенія, въ виду чего всѣ вышеназванныя лица, согласно 2 п. 1032 ст. У.У.С. подлежатъ суду Харьковской Судебной Палаты съ участіемъ сословныхъ представителей.

Составленъ октябрю 12 дня 1904 года въ г. Харьковѣ.

Товарищъ Прокурора Харьковской Судебной Палаты Юшневскій.

СПИСОКЪ

лицъ, подлежащихъ вызову къ судебному слѣдствію.

ОБВИНЯЕМЫЕ:

1. Петръ Евгеньевъ Андріевскій,
2. Петръ Матвѣевъ Стешенко,
- 3) Михайль Петровъ Поповъ,
- 4) Георгій Жерардовъ Коллардъ,
- 5) Иванъ Логгиновъ Манжелей.

СВИДѢТЕЛИ:

- 1) Дмитрій Трофимовъ Бугорскій, носильщикъ при ст. Харьковъ.
- 2) Михайль Степановъ Ревенко, жандармск. унтеръ-офиц. при ст. Харьковъ.
- 3) Александръ Викентьевъ Берилко, тоже.
- 4) Георгій Федоровъ Воронинъ, тоже.
- 5) Андрей Яковлевъ Дмитриковскій, жанд. унтер-офиц. при ст. Люботинъ.
- 6) Павелъ Федоровъ Федоровъ, земскій фельдшеръ въ сел. Люботинъ.
- 7) Андрей Ильинъ Жукъ, писарь старшаго разряда 204 Обоянскаго полка въ г. Курскъ.

Товарищъ прокурора Судебной Палаты Юшневскій.

*Центральний державний історичний архів
України у м. Львові. Ф. 309. Оп. 2.
Спр. 161. Арк. 1–5.*

Список використаної літератури

1. **Дорошенко Д.** Революційна Українська Партія. Львів: Вид-во ЦК. УСДРП, 1921. 48 с.
2. **Курас И. Ф.** Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. К.: Наук. думка, 1978. 314 с.
3. **Курас И. Ф.** Повчальний урок історії (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії). К.: Політвидав України, 1986. 185 с.
4. **Мороз В.** Україна в двадцятому столітті. Тернопіль: Вид. від. упр. по пресі, 1992. 127 с.
5. **Гунчак Т.** Україна: перша половина ХХ століття. К.: Либідь, 1993. 287 с.
6. **Історія** суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX ст. – 1920 рік). Львів, 1993.
7. **Головченко В.** Від „Самостійної України„ до Союзу визволення України. Х.: „Майдан”, 1996. 191 с.
8. **Солдатенко В.,** Кривошея В. Революційна українська партія. *Віче*. 1998. № 1. С. 128–140.
9. **Історія** суспільних рухів і політичних партій України (XIX–XX ст.): навч. посібник / Малик Я. Й., Вол Б. Д., Красівський О. Я., Трофимович В. В., Чуприна В. М. Львів: Видавничий центр Львів. ун-ту, 1998. 328 с.
10. **Українське** питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) / Відп. ред. В. Сарбей. К., 1999. Ч. 2. 487 с.
11. **Гермайзе О.** Нариси з історії революційного руху на

Україні. Т. 1. Б. м.: Книгоспілка, 1926. 388 с. **12. Галаган М.** З моїх споминів. Львів: Червона калина, 1930. Ч. 1: 80-ті роки до світової війни. 1930. 202 с. **13. Дорошенко Д.** Мої спомини про Давнє Минуле (1901–1914 роки). Вінніпег, Манітоба: Тризуб, 1949. 167 с. **14. Міяковський В.** Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка (Редакція М. Антоновича). *Український історик*. 1973. № 3–4. С. 146–156; 1974. № 1–3. С. 187–204. **15. Риш А.** Из жизни Спилки (по личным воспоминаниям). *Летопись революции*. 1923. № 5. С. 126–135. **16. Багатопартійна** українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій / упоряд. В. С. Журавський. К.: Пошук, 1992. 96 с. **17. Гайдамелівський П.** Українські політичні партії, їх розвиток і програми. Зальцведель: Накладом Укр. Військ. Місії, 1919. 43 с. **18. Нелегальні** відозви з нагоди Шевченковських роковин (за редакцією та передмовою О. Ю. Гермайзе). Б. м.: Державне видавництво України, 1925. **19. Самостійна** Україна. РУП. Венцляр: Друкарня СВУ, 1917. 44 с. **20. Гермайзе О.** Матеріали до історії українського руху за світової війни. *Український археографічний збірник*. К.: Українська Академія наук, 1926. Т. 1. С. 271–354. **21. Українські** політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ століття: програмові і довідкові матеріали / упоряд. В. Ф. Шевченко та ін. К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. 336 с. **22. Українська** суспільно-політична думка ХХ ст. / упоряд. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. К.: Сучасність, 1983. **23. Христюк П.** 1905 рік на Україні. Харків: Державне видавництво України, 1925. 240 с. **24. Державний архів** Полтавської області (ДАПО). Ф. 138. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 13. **25. З революційного** руху в Росії. *Діло* (Львів). 1902. Ч. 46. 26 лютого (11 марта). С. 1. **26. Хлопський** революційний рух на Вкраїні. *Діло* (Львів). 1902. Ч. 80. 8 (21) квітня. С. 1–2. **27. ЦДІАК** України. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 800. Арк. 41-1–41-10 зв. **28. ЦДІАК** України. Ф. 1597. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 10. **29. ЦДІАК** України. Ф. 1597. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 32. **30. ЦДІАК** України. Ф. 1597. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 64–64 зв.

References

- 1. Doroshenko, D.** (1921). *Revoliutsiina Ukrainaska Partiia* [Revolutionary Ukrainian Party]. Lviv: Vyd-vo TsK. USDRP [in Ukrainian].
- 2. Kuras, I. F.** (1978). *Torzhestvo proletarskogo internatsionalizma i krakh melkoburzhnaznykh partiy na Ukraine* [The triumph of proletarian internationalism and the collapse of petty-bourgeois parties in Ukraine]. Kyiv: Nauk. dumka [in Russian].
- 3. Kuras, I. F.** (1986). *Povchalnyi urok istorii (Ideino-politychne bankrutstvo Ukrainskoi sotsial-demokratychnoi robitnychoi partii)* [Instructive lesson of history (Ideological and political bankruptcy of the Ukrainian social democratic workers' party)]. Kyiv: Polityvdav Ukrainy [in Ukrainian].
- 4. Moroz, V.** (1992). *Ukraina v dvadtsiatomu stolitti* [Ukraine in the twentieth century]. Ternopil: Vyd. vid. upr. po presi [in Ukrainian].
- 5. Hunchak, T.** (1993). *Ukraina: persha polovyna XX stolittia* [Ukraine: the

first half of the XX century]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian]. **6. Istoriiia suspilnykh rukhiv i politychnykh partii v Ukraini (XIX st. – 1920 rik)** [History of social movements and political parties in Ukraine (XIX century – 1920)]. (1993). Lviv [in Ukrainian]. **7. Holovchenko, V.** (1996). Vid „Samostiinoi Ukrainy” do Soiuzu vyzvolennia Ukrainy [From „Independent Ukraine,” to the Union of Liberation of Ukraine]. Kharkiv: Maidan [in Ukrainian]. **8. Soldatenko, V. & Kryvosheia, V.** (1998). Revoliutsiina ukrainska partiia [Revolutionary Ukrainian Party]. *Viche*, 1, 128-140 [in Ukrainian]. **9. Malyk, Ya. I., Vol, B. D., Krasivskyi, O. Ia., Trofymovych V. V., Chupryna V. M.** (Eds.). (1998). Istoriiia suspilnykh rukhiv i politychnykh partii Ukrainy (XIX–XX st.) [History of social movements and political parties of Ukraine (XIX–XX centuries)]. Lviv: Vydavnychiy tsentr Lviv. un-tu [in Ukrainian]. **10. Sarbei V.** (Eds.). (1999). Ukrainske pytannia v Rosiiskii imperii (kinets XIX – pochatok XX st. [The Ukrainian question in the Russian Empire (late XIX – early XX century)]. (Part 2). Kyiv [in Ukrainian]. **11. Hermaize, O.** (1926). Narysy z istorii revoliutsiinoho rukhu na Ukraini [Essays on the history of the revolutionary movement in Ukraine]. (Vol. 1). Kyiv: Knyhospilka [in Ukrainian]. **12. Halahan, M.** (1930). Z moikh spomyniv [From my memories]. (Part I). Lviv: Chervona kalyna [in Ukrainian]. **13. Doroshenko, D.** (1949). Moi spomyny pro Davnie Mynule (1901–1914 roky) [My memories of the ancient past (1901–1914)]. Vynypeh, Manitoba [in Ukrainian]. **14. Miiakovskiy, V.** (1973; 1974). Lysty S. O. Iefremova do Ye. Kh. Chykalenka (Redaktsiia M. Antonovycha) [Letters of S. O. Efremov to E. H. Chikalenko (Edited by M. Antonovich)]. *Ukrainskyi istoryk*, 3-4, 146-156; 1-3, 187-204 [in Ukrainian]. **15. Rish, A.** (1923). Iz zhizni Spilki (po lichnym vospominaniyam) [From the life of Spilka (from personal memories)]. *Letopis revolyutsii*, 5, 126-135 [in Russian]. **16. Zhuravskiy, V. S.** (Eds.). (1992). Bahatopartiina ukrainska derzhava na pochatku XX st.: Prohramni dokumenty pershykh ukrainskykh politychnykh partii [Multiparty Ukrainian state in the early twentieth century: Program documents of the first Ukrainian political parties]. Kyiv: Poshuk [in Ukrainian]. **17. Haidamelivskiy, P.** (1919). Ukrainski politychni partii, yikh rozvytok i prohramy [Ukrainian political parties, their development and programs]. Zaltsvedel: Nakladom Ukr. Viisk. Misii [in Ukrainian]. **18. Hermaize, O.** (Eds.). (1925). Nelehalni vidozvy z nahody Shevchenkovskykh rokovyn [Illegal appeals on the occasion of the Shevchenko anniversary]. N. p.: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy [in Ukrainian]. **19. Samostiina Ukraina. RUP** [Independent Ukraine. RUP]. (1917). Ventsliar: Drukarnia SVU [in Ukrainian]. **20. Hermaize, O.** (1926). Materialy do istorii ukrainskoho rukhu za svitovoi viiny [Materials on the history of the Ukrainian movement during World War]. *Ukrainskyi arkhoehrafichnyi zbirnyk – Ukrainian archeographic collection* (Vol. 1). Kyiv: Ukrainska Akademiia nauk [in Ukrainian]. **21. Shevchenko, V. F.** (Eds.). (1993). Ukrainski politychni partii kintsia XIX – pochatku XX stolittia:

prohramovi i dovidkovi materialy [Ukrainian political parties of the late nineteenth and early twentieth centuries: program and reference materials]. Kyiv: Konsaltynh Feniks [in Ukrainian]. **22. Hunchak, T., Solchanyk, R.** (Eds.). (1983). *Ukrainska suspilno-politychna dumka XX st.* [Ukrainian socio-political thought of the twentieth century]. Kyiv: Suchasnist [in Ukrainian]. **23. Khrystiuk, P.** (1925). 1905 rik na Ukraini [1905 in Ukraine]. Kharkiv: State Publishing House of Ukraine [in Ukrainian]. **24. Derzhavnyi** arkhiv Poltavskoi oblasti (DAPO). F.138. In. 1. Fol. 7. Sheet 13. **25. Z revoliutsyinoho** rukhu v Rosyi [From the revolutionary movement in Russia]. (1902, February 26). *Dilo* (Lviv), 46, s. 1. [in Ukrainian]. **26. Khlopskyi** revoliutsyinyi rukh na Vkraini [Khlopsky revolutionary movement in Ukraine]. (1902, April 8). *Dilo* (Lviv), 80, s. 1-2 [in Ukrainian]. **27. TsDIAK** Ukrainy. F. 1439. In. 1. Fol. 800. Sheets 41-1–41-10 back [in Russian]. **28. TsDIAK** Ukrainy. F. 1597. In. 1. Fol. 7. Sheet 10 [in Russian]. **29. TsDIAK** Ukrainy. F. 1597. In. 1. Fol. 7. Sheet 32 [in Russian]. **30. TsDIAK** Ukrainy. F. 1597. In. 1. Fol. 7. Sheet 64-64 back [in Russian].

Михальський І. С. Революційна українська партія – мовою документа

В статті характеризується початок діяльності Революційної української партії та вводиться до наукового обігу звинувачувальний акт прокурора судової палати, який знаходиться на зберіганні у Центральному державному історичному архіві України у місті Львові. Він дозволяє конкретизувати відомості щодо активних діячів партії, зокрема П. Андрієвського, П. Стешенка, М. Попова, Г. Колларда, І. Манжелея тощо. Констатується, що перша українська партія, яка була створена у 1900 р., розпочала свою активну роботу у 1902–1903 рр., що привернуло увагу Харківського охоронного відділу. Саме до цього періоду і відноситься документ, що публікується. Відзначено, що до вивчення історії та аналізу діяльності першої партії дослідники звертаються починаючи з 20-х років XX ст., зокрема найбільш ґрунтовна робота належить відомому політичному та громадському діячу, історичу О. Гермайзе, який не тільки довів до читача історію партії, але і оприлюднив 53 листівки, відозви та прокламації РУП. Чимало цінного матеріалу з діяльності РУП міститься в джерелах особового походження. Наприкінці XX століття були видані різноманітні збірники документів, присвячені українському національно-визвольному руху. Проте і сьогодні є велика кількість документів, які малознайомі широкому колу і потребують їх оприлюднення. Саме це було метою даної статті – введення до наукового обігу документа, що додатково відображає діяльність Революційної української партії на початку XX ст.

Ключові слова: Революційна українська партія, Російська імперія, революційна діяльність, український національно-визвольний рух.

Михальский И. С. Революционная украинская партия – языком документа

В статье характеризуется начало деятельности Революционной украинской партии и вводится в научный оборот обвинительный акт прокурора судебной палаты, который находится на хранении в Центральном государственном историческом архиве Украины в городе Львове. Он позволяет конкретизировать сведения об активных деятелях партии, в частности П. Андриевского, П. Стешенко, М. Попова, Г. Колларда, И. Манжелея. Констатируется, что первая украинская партия, которая была создана в 1900 году, начала свою активную работу в 1902–1903 гг., что привлекло внимание Харьковского охранного отдела. Именно к этому периоду и относится документ, который публикуется. Отмечено, что к изучению истории и анализа деятельности первой украинской партии исследователи обращаются, начиная с 20-х годов XX в., в частности наиболее основательная работа принадлежит известному политическому и общественному деятелю, историку А. Гермайзе, который не только довел до читателя историю партии, но и обнародовал 53 листовки, воззвания и прокламации РУП. Немало ценного материала по деятельности РУП содержится в источниках личного происхождения. В конце XX века были изданы различные сборники документов, посвященные украинскому национально-освободительному движению. Однако и сегодня есть большое количество документов, малознакомые широкому кругу исследователей. Поэтому целью данной статьи было введение в научный оборот документа, который дополнительно отражает деятельность Революционной украинской партии в начале XX в.

Ключевые слова: Революционная украинская партия, Российская империя, революционная деятельность, украинское национально-освободительное движение.

Mykhalskyi I. S. The Revolutionary Ukrainian Party – in terms of the document

The article describes the beginning of the activities of the Ukrainian Revolutionary Party and the charging document of the prosecutor of the court of justice, which is stored in the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv, is introduced into scientific use. It allows to concretize information about active party leaders, in particular P. Andriewskyj, P. Steshenko, M. Popov, G. Kollard, I. Manzheley. It is stated that the first Ukrainian party, which was created in 1900, began its active work in 1902–1903, which attracted the attention of the Department for Protecting the Public Security and Order in Kharkiv. The document that is being published belongs to this period. It is noted that researchers have been studying the history and analysis of the activities of the first Ukrainian party since the 20s of the XX century, in particular, the most fundamental work belongs to the famous political and

public figure, historian A. Germeise, who not only brought the history of the party to the reader, but also published 53 leaflets and proclamations of the Revolutionary Ukrainian Party. The sources of private origin also contain a lot of valuable material on the activities of the Ukrainian Revolutionary Party. At the end of the 20th century, various collections of documents devoted to the Ukrainian independence movement were published. However, even today there are a large number of documents that are unfamiliar to a wide range of researchers. Therefore, the purpose of this article is to introduce a document that additionally reflects the activities of the Revolutionary Ukrainian Party at the beginning of the 20th century, into scientific use.

Key words: Revolutionary Ukrainian Party, Russian Empire, revolutionary activity, Ukrainian independence movement.

Стаття надійшла до редакції 09.11.2020 р.

Прийнято до друку 13.11.2020 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 930.2+719

DOI 10.12958/2227-2844-2020-6(337)-54-63

Присяжнюк Олексій Миколайович,
доцент кафедри всесвітньої історії та методології науки
ДЗ „Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського”,
м. Одеса, Україна.
a_pank@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-3727-5350>

„КОРОЛІВСЬКА КОМІСІЯ ПАМ'ЯТНИКІВ ТА ЛАНДШАФТІВ” ЯК ГАРАНТ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ БЕЛЬГІЇ

„Королівська комісія пам'ятників та ландшафтів” була однією з перших європейських інституцій, що виникла у ХІХ столітті та заклала основи систематичної охорони культурної спадщини. Крім цього, інтерес до „своєї” історії та „своїх” пам'ятників, в основному релігійних, організація їх охорони і розвиток реставрації як самостійного архітектурного руху були визначені внутрішньополітичними проблемами Бельгії, пов'язаними з радикальною зміною соціально-політичного вигляду самого суспільства (Сухий, 2005, с. 214–215).

Джерельну базу статті склала фундаментальна праця Ежена Віолле-ле-Дюка, яка містить його роздуми про архітектуру, принципи реставрації середньовічних пам'яток, міркування про велич середньовічної готики (Виолле-ле-Дюк, 2012). Також нами було використане зібрання королівських постанов, розпоряджень та законів, що стосуються повноважень Королівської комісії (Les fabriques d'église, 2012). Докладний звіт щодо діяльності Королівської комісії пам'ятників та ландшафтів здійснений у ґрунтовній статистичній праці П. Гіліссена (Gilissen, 1999).

Метою статті є необхідність проаналізувати процес оформлення інституцій охорони пам'яток Бельгії на протязі ХІХ–ХХ століть.

Лише з поширенням інтелектуального руху, що охоплює Європу за часи романтизму, ми знаходимо перші сліди ефективних заходів на користь захисту того, що тоді ще не називалося культурною спадщиною. Віктор Гюґо стверджує, що першим у 1825 р. оголосив „війну знищувачам” і в передмові до „Собору Паризької богоматері” 1830 р. проголошує: *„Збережемо старовинні пам'ятники, вселимо в Націю любов до національної архітектони”* (Кривонос, 2017). Офіційні кола липневої монархії за наказом міністра Ф. Гізо швидко почули це гасло Гюґо, тому у 1834 році король Луї-Філіп призначає Проспера Меріме на

посаду генерального інспектора пам'ятників історії. Ця нова адміністрація у Франції була завершена створенням Комісії історичних пам'яток у 1837 році (Присяжнюк, 2019).

Зі свого боку, дуже молода держава Бельгія дуже рано усвідомила важливість цього питання. Фактично королівським указом від 7 січня 1835 року король Леопольд I створив Королівську комісію пам'ятників у складі дев'яти членів:

граф Франсуа Робіано, сенатор, голова Комісії,
граф Жорж де Бофорт,
Франсуа-Жозеф Наве, художник-неокласик,
Тільман-Франсуа Сюї, архітектор,
Моріс Роже, головний інженер мостів і доріг,
Луї Роелан, архітектор у Генті,
П'єр Бруно Бурла, архітектор в Антверпені,
Бруно Ренар, архітектор в Турне,
Олександр Декрейн, архітектор (Gilissen, 1999, p. 151).

Нова комісія несе відповідальність за надання рекомендацій міністру внутрішніх справ щодо *„ремонтів, який потребують пам'ятники країни за своєю давниною, спогадами, які вони викликають, або їх важливістю у історії мистецтва [...] та про плани, пов'язані з будівництвом та ремонтом будівель, згаданих у статті 2 указу від 2 серпня 1824 р. (тобто споруд культу) та інших громадських будівель”* (Gilissen, 1999, p. 152).

На перший погляд можна здивуватися, побачивши як уряд нової держави Бельгії, народженої ще дуже нещодавно, яка все ще є дуже невизначеною (країна ще офіційно воює з Голландією!), надає пріоритет у своїй установчій діяльності громадських структур створенню дорадчого органу в питанні, яке вважається мистецьким, до того ж не є життєво важливим для держави.

Здійснюючи наш аналіз, ми повинні розглядати указ про створення Королівської комісії пам'ятників та ландшафтів як політичний у, як не дивно, найблагороднішому розумінні цього терміну. Дійсно, події 1830 року стали початком справжньої національної революції, і будь-яка дія, що сприяла зміцненню бельгійського національного характеру серед населення, частина якого все ще залишалася проголландською, негайно викликала відповідь нового уряду і, перш за все, монарха Леопольда I. У цьому відношенні важливо, що створення Королівської комісії було здійснене за кілька років до прийняття муніципальних та провінційних законів, які стали опорою бельгійського демократичного та децентралізованого режиму. Саме в цьому контексті піднесення патріотичного руху необхідно вивчити інтерес влади до історичної спадщини та процесу створення Королівської комісії.

Крім того, і цей другий момент має вирішальне ідеологічне значення, слід зауважити, що одне з повноважень Королівської комісії

базується на королівському указі від 16 серпня 1824 р. *„про те, що церковні установи та адміністрації не можуть домовлятися щодо об'єктів, опіку над якими прямо не покладено на них діючими законами, положеннями та постановами”* (Les fabriques, 2012). Це регулятивне положення, прийняте протестантом Віллемом I Оранським-Нассау, королем Нідерландів, на шкоду ієрархії католицької церкви, головним чином бельгійської, створювало абсолютну опіку уряду над будь-яким будівництвом або перетворенням церкви, чи навіть над вилученням чи відчуженням будь-якого предмету мистецтва, що зберігається в церкві.

У конституційній Бельгії після 1831 року, де миряни-ліберали та ультра-католики наділялися абсолютно новою і все ще неміцною владою, доручити комісії експертів завдання вивчити справи та радити міністру було способом відновлення рівноваги.

Перша зміна структури Королівської комісії відбулася згідно королівського указу від 31 травня 1860 р. про створення комітетів відповідних членів на провінційному рівні під головуванням губернаторів. Ці нові члени комітетів *„збирають інформацію та надають пропозиції”*, які від них вимагає Комісія, та *„контролюють, за необхідності, виконання роботи, яку вона затвердила”*. Вони також можуть, офіційно звернути увагу уряду чи комісії на заходи, які вони вважають корисними для збереження пам'ятників чи творів мистецтва (Gilissen, 1999, p. 154).

Через кілька місяців королівським указом від 23 лютого 1861 року, який стосувався загальної інвентаризації творів мистецтва та античності, Королівській комісії було доручено здійснити загальну інвентаризацію артефактів мистецтва та античності, що належать публічним установам, збереження яких важливе для історії мистецтва та національної археології. Королівська комісія повинна скласти план цієї інвентаризації, який буде поданий на затвердження міністра внутрішніх справ.

30 червня 1862 року королівським указом було встановлено Порядок роботи Королівської комісії. Порядок дуже детальний, текст складається з 12 глав та 74 статей, пов'язаних із нормальним функціонуванням Комісії. В ньому обговорена процедура подання пропозицій щодо роботи, охарактеризовані обов'язки офіційних та добровільних членів, правила засідань, бюджет, плата за відвідування тощо. Також оговорене створення *„Об'єданого комітету творів мистецтва”*, що повинен складатися з трьох представників Королівської комісії та трьох уповноважених, призначених Королівською бельгійською академією. Цей текст також розповідає нам, що в той час студенти-архітектори були передані в розпорядження Президента та секретаріату Комісії для виконання планів, креслень чи інших робіт. Ці студенти-архітектори зобов'язані були перебувати у розпорядження Комісії протягом усього періоду сесій та виконувати роботу, яку

секретар призначив їм від імені Комісії. У разі надзвичайної ситуації вони повинні надавати допомогу працівникам Секретаріату та робити письмовий звіт щоразу, коли їм доручається якась місія.

У Бельгії – країні, де в архітектурному плані еклектичний та особливо неоготичний стилі є всюдисущими, на політику збереження та реставрації, яку проводила Королівська комісія в той час, безумовно, сильно впливали теорії, розроблені Е. Віолле-ле-Дюком. Нагадаємо, що у своєму „Словнику французької архітектури з XI до XVI ст.”, опублікованому у 1856 році, він визначив реставрацію так: „Реставрувати будівлю не означає підновляти її, ремонтувати або перебудовувати; це значить – відновлювати її завершений стан, якого вона могло й не мати ніколи до теперішнього часу” (Віолле-ле-Дюк, 2012, с. 118).

Це був час великих піонерів, архітекторів-реставраторів та мистецтвознавців, деякі з яких були членами Королівської комісії, які залишили ім'я в історії збереження монументальної спадщини в Бельгії, наприклад Огюст Ван Аш (1826–1907), Жан-Шарль Делсо (1821–1893), Еміль Вьерсе-Годін (1824–1891), Жюль Брюнфо (1852–1942), Едмонд Жамар (1853–1929), шевальє Ежен Соль де Моральме (1853–1934), Поль Жаспар (1859–1945), канонік Ежен Пюї-Сант (1860–1934), Фернан Лое (1864–1932) та багато інших.

Після прийняття закону від 12 серпня 1911 р. про збереження краси ландшафтів, який накладає на будь-якого власника шахт, кар'єрів чи на будь-якого концесіонера громадських робіт зобов'язання відновити зовнішній вигляд ґрунту чи ділянки після закінчення роботи, в Королівській комісії з'явилась секція ландшафтів, затверджена королівським указом від 29 травня 1912 року. З цього часу вона отримала свою сучасну назву Королівської комісії пам'ятників та ландшафтів.

Уряд, *„з естетичного інтересу, щоб захистити природну красу країни, її ділянки та мальовничі пейзажі, залишити їх у безпеці та запобігти деградації”* та *„з наукового інтересу, щоб гарантувати збереження деяких особливо цікавих місцевостей, аутентичного ґрунту, його геологічних особливостей, рослин та місцевих тварин рідкісних чи характерних видів, а також залишків доісторії”*, накладає нові обов'язки на членів Королівської комісії:

- надати пропозиції *„щодо робочих проектів, які можуть загрожувати існуванню або заподіяти шкоду цілісності найцікавіших ландшафтів країни”*;

- висловити обґрунтовані думки *„щодо попередніх робіт та проектів, що стосуються дорожніх робіт, які в містах чи інших місцях прямо чи опосередковано торкаються естетичних питань”* (Gilissen, 1999, p. 155).

Одним із перших проявів впливу нової секції Комісії на владу було прийняття закону від 26 березня 1914 року про збереження в якості пам'ятки поля битви при Ватерлоо, який діє й сьогодні.

Члени Королівської комісії розробили внутрішню класифікацію пам'яток, а також ландшафтів та місць, найбільш цікавих для Королівства. Ця класифікація, неофіційна та призначена суто для органів державної влади, була структурована у класи відповідно до важливості для інтересів королівства:

1) монументальні культові споруди; 2) громадські будівлі; 3) приватні будівлі; 4) ландшафти; 5) дерева.

Королівська комісія повідомила уряд та зацікавлені державні органи про своє рішення класифікувати майно, про яке йде мова, і регулярно публікувати перелік класифікованих нею об'єктів нерухомості. Останній опублікований такий список датований 1926 роком і включає понад 3000 об'єктів нерухомості на всій території Королівства.

Ця практика, зрештою, ще не маючи правової основи, призвела до поступового ствердження концепції класифікації, яка вперше була затверджена у Законі від 7 серпня 1931 р. про збереження пам'яток та ландшафтів.

Закон 1931 року став кульмінацією майже столітніх зусиль Королівської комісії. Завдяки ньому Бельгія придбала сучасний юридичний арсенал, що дозволяє реально проводити політику щодо охорони спадщини. З цього часу Комісія стала найважливішим органом для розгляду запитів на роботу з класифікованими об'єктами та офіційним джерелом запитів для класифікаційних пропозицій.

Крім того, на підтвердження королівського указу від 23 лютого 1861 року, який стосувався загальної інвентаризації творів мистецтва та старовини, Закон 1931 р. доручає Комісії проводити інвентаризацію *„рухомих предметів, що належать державі, провінції, комуні та громадській установі, збереження яких представляє національний інтерес з художньої точки зору. [...] Ці інвентаризації подаються відповідним адміністраціям”*. Королівська комісія *„може в будь-який час направити одного зі своїх уповноважених зібрати інвентаризовані об'єкти та здійснити інвентаризацію колекції”* (Gilissen, 1999, p. 156). Слід звернути увагу на той факт, що останнє положення ніколи не було скасовано і тому теоретично може бути застосовне до сьогодення.

Згаданий вище „Об'єднаний комітет творів мистецтва”, який працює в Королівській комісії за участі представників Королівської академії Бельгії з метою вивчення роботи відновлення картин та творів мистецтва, що належать до громадських будівель, працював не дуже вдало. У щорічному звіті Королівської комісії за 1953 фінансовий рік зазначено такий пасаж: *„Інвентаризація художніх творів, передбачена законом від 7 серпня 1931 р., не відбулася [...] Ми можемо тільки пошкодувати щодо відчуження та втрати об'єктів, які підлягають інвентаризації, через відсутність достатнього контролю, яких завжди слід побоюватися. Необхідно щоб уряд надав у розпорядження Комісії*

засоби, необхідні для заповнення цієї серйозної прогалини в нашій національній програмі охорони спадщини” (Gilissen, 1999, p. 156).

У 1957/58 рр. було видано „Довідник важливих культурних пам’яток”, згідно якому пам’ятки були розподілені так: архітектура, живопис, скульптура, національна археологія, зарубіжна археологія, національна історія, етнографія, музика (органологія). Крім того, Королівська комісія опублікувала у Бюлетені 1959 року „Перелік пам’яток та творів мистецтва” для районів Антверпена та Льєжа, в якому перелічено „культурні споруди, громадські та приватні будівлі, твори мистецтва, що є пам’ятками мистецтва та архітектури”.

Починаючи з 1861 р. Королівська комісія вела дуже активну публікаційну діяльність. Результати її роботи (пропозиції, протоколи загальних зборів) і те, що можна назвати ефемеридами Комісії (призначення, смерті, відставки) регулярно повідомлялися у „Віснику Королівської комісії пам’яток та ландшафтів”. Починаючи з 1949 р. наукові статті та щорічні доповіді Комісії публікувалися на двох національних мовах поряд. Таке двомовне видання існувало до 1969 року, коли відбувся розкол Королівської комісії між „фламандцями” та „франкофонами”. В цілому з 1958 року система охорони пам’яток історії та культурної спадщини Бельгії була розділена між регіонами. З 1989 року повноваження щодо охорони пам’яток передані федеральним регіонам: Брюсельському, Фламандському та Валлонському та Німецькомовному співтовариству.

Також Комісія сприяла публікації монографій, найбільш яскравою з яких стало дослідження Саймона Брігода „Релігійна архітектура на південному заході Бельгії”, видана у 1950 році.

За структурою Комісія складалася з членів-волонтерів, обраних відповідно до їх досвіду в галузі охорони спадщини (архітектура, історія мистецтв, археологія, історія, музика, географія, геологія, ботаніка, зоологія, геоморфологія). На чолі Королівської комісії з 1835 по 1958 рр. послідовно перебували: граф Франсуа Робіано, граф Жорж де Бофорт, меєс Франсуа Веллен, шевальє Роже Ла Гассе де Ло, який головував в Комісії більше 50 років та граф Едмон Картон де Віар – п’ять президентів за 123 роки.

Едмон Картон де Віар був призначений членом Королівської комісії, коли в червні 1912 року була створена секція ландшафтів, став президентом у травні 1937 року і залишався на посаді до грудня 1958 року. Значно випереджаючи свій час, він одразу позиціонував себе одним із перших захисників концепції охорона природи. На загальних зборах Королівської комісії 27 листопада 1934 року він виступив із повідомленням „Промисловість та охорона природи”: „У зусиллях, які Королівська комісія з пам’ятників та ландшафтів продовжує зберігати природну красу нашої країни, вона стикається з багатьма перешкодами. Дурний смак і вандалізм – це вороги, з якими вона бореться безжально,

проти яких боротьба відносно проста, бо ціль чітко визначена. Але є більш серйозна переешкода: це те, що тут ситуація ускладнюється тим, що дуже добре розуміючи економічні потреби країни, Королівська комісія не може бути байдужою до неї, коли вона прагне зберегти наші найкращі ландшафти. У такій індустріалізованій країні, як наша, яка стільки зобов'язана промисловості, вже потрібно певна зухвалість говорити про права природи, протилежні правам промисловості. [...] Я хотів би продемонструвати всім виробникам та іншим членів бельгійської громади, що повага до Природи є важливою” (Les fabriques d’église, 2012, p. 187).

Таким чином, Королівська комісія пам'ятників та ландшафтів Бельгії була однією з перших європейських інституцій, що виникла у ХІХ столітті та заклала основи систематичної охорони культурної спадщини. Фактично вона була створена указом короля Леопольда І 7 січня 1835 року. Створення Королівської комісії було здійснене за кілька років до прийняття муніципальних та провінційних законів, які стали опорою бельгійського демократичного та децентралізованого режиму. У 1860 році відбулися зміни структури Королівської комісії – були створені комітети на провінційному рівні під головуванням губернаторів. На комітети був покладений збір інформації на місцях та контроль за виконанням робіт щодо збереження пам'ятників чи творів мистецтва. Королівській комісії було доручено здійснити загальну інвентаризацію артефактів мистецтва та античності, що належать публічним установам, збереження яких важливе для історії мистецтва та національної археології. Після прийняття закону від 1911 р. про збереження краси ландшафтів в Королівській комісії з'явилась секція ландшафтів, затверджена королівським указом від 29 травня 1912 року. З цього часу вона отримала свою сучасну назву Королівської комісії пам'ятників та ландшафтів.

Члени Королівської комісії розробили внутрішню класифікацію пам'яток, а також ландшафтів та місць, найбільш цікавих для Королівства. Ця практика призвела до поступового ствердження концепції класифікації, яка вперше була затверджена у Законі від 7 серпня 1931 р. про збереження пам'яток та ландшафтів. Закон 1931 року став кульмінацією майже столітніх зусиль Королівської комісії. Завдяки ньому Бельгія придбала сучасний юридичний арсенал, що дозволяє реально проводити політику щодо охорони спадщини.

Список використаної літератури

1. Сухий О. М. Історія Бельгії. Львів: ПІРАМІДА, 2005. 260 с.
2. Виолле-ле-Дюк Э. Э. Энциклопедия готической архитектуры. М.: ЭКСМО, Наше слово, 2012. 512 с.
3. **Les fabriques d’église** / sous la coordination de Michel Davagle, Jean-François Husson et Jean-François Debuissin; Alphonse Borrass, Michel Davagle, Hervé Debroux et al. Liège: Edipro, 2012. Vol. 1. 204 p.
4. **Gilissen P.** La Commission royale des

Monuments et des Sites... des origines à 1958. *Les Cahiers de l'urbanisme*. 1999. №25-26. P. 150–157. **5. Кривонос Р. А.** Бельгія. *Країни світу і Україна: енциклопедія*: в 5 т. Т. 1. Київ: Видавництво „Фенікс”, 2017. С. 236–264. **6. Присяжнюк О. М.** Осягнення національного минулого та оформлення основ охорони пам'яток у Франції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Історія. Філософія. Політологія. 2019. №17. С. 30–34.

References

1. Sukhyi, O. M. (2005). *Istoriia Belhii [History of Belgium]*. Lviv: PIRAMIDA [in Ukrainian]. **2. Violle-le-Dyuk, E. E.** (2012). *Yentsiklopediya goticheskoy arkhitektury [Encyclopedia of Gothic Architecture]*. Moscow: YEKSMO, Nashe slovo [in Russian]. **3. Les fabriques d'église.** (2012). (Vol. 1). Liège: Edipro [in French]. **4. Gilissen, P.** (1999). La Commission royale des Monuments et des Sites... des origines à 1958. *Les Cahiers de l'urbanisme*, 25-26, 150-157 [in French]. **5. Kryvonos, R. A.** (2017). *Belhiia. Krainy svitu i Ukraina: entsyklopediia [Belgium. Countries of the world and Ukraine: encyclopedia]*. (Vol. 1), (pp. 236-264). Kyiv: Vydavnytstvo „Feniks” [in Ukrainian]. **6. Prysiazhniuk, O. M.** (2019). *Osiahnennia natsionalnoho mynuloho ta oformlennia osnov okhorony pamiatok u Frantsii [Understanding the national past and drawing up the basics of monument protection in France]*. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser.: Istoriia. Filosofiia. Politolohiia*, 17, 30-34 [in Ukrainian].

Присяжнюк О. М. „Королівська комісія пам'ятників та ландшафтів” як гарант культурної спадщини Бельгії

„Королівська комісія пам'ятників та ландшафтів” Бельгії була однією з перших європейських інституцій, що виникла у XIX столітті та заклала основи систематичної охорони культурної спадщини. Фактично вона була створена указом короля Леопольда I 7 січня 1835 року. Створення Королівської комісії було здійснене за кілька років до прийняття муніципальних та провінційних законів, які стали опорою бельгійського демократичного та децентралізованого режиму. У 1860 році відбулися зміни структури Королівської комісії – були створені комітети на провінційному рівні під головуванням губернаторів. На комітети був покладений збір інформації на місцях та контроль за виконанням робіт щодо збереження пам'ятників чи творів мистецтва. Королівській комісії було доручено здійснити загальну інвентаризацію артефактів мистецтва та античності, що належать публічним установам, збереження яких важливе для історії мистецтва та національної археології. Після прийняття закону від 1911 р. про збереження краси ландшафтів в Королівській комісії з'явилась секція ландшафтів, затверджена королівським указом від 29 травня 1912 року. З цього часу вона отримала свою сучасну назву Королівської комісії пам'ятників та ландшафтів.

Члени Королівської комісії розробили внутрішню класифікацію пам'яток, а також ландшафтів та місць, найбільш цікавих для Королівства. Ця практика призвела до поступового ствердження концепції класифікації, яка вперше була затверджена у Законі від 7 серпня 1931 р. про збереження пам'яток та ландшафтів. Закон 1931 року став кульмінацією майже столітніх зусиль Королівської комісії. Завдяки ньому Бельгія придбала сучасний юридичний арсенал, що дозволяє реально проводити політику щодо охорони спадщини. З цього часу Комісія стала найважливішим органом для розгляду запитів на роботу з класифікованими об'єктами та офіційним джерелом запитів для класифікаційних пропозицій.

Ключові слова: національна історія, національне минуле, музеєзнавство, історична пам'ятка, охорона пам'яток, законодавча база, спадщина.

Присяжнюк А. Н. „Королевская комиссия памятников и ландшафтов” как гарант культурного наследия Бельгии

„Королевская комиссия памятников и ландшафтов” Бельгии была одной из первых европейских институций, возникших в XIX веке и заложившей основы систематической охраны культурного наследия. Фактически она была создана указом короля Леопольда I 7 января 1835 г. Создание Королевской комиссии было осуществлено за несколько лет до принятия муниципальных и провинциальных законов, ставших опорой бельгийского демократического и децентрализованного режима. В 1860 году произошли изменения структуры Королевской комиссии – были созданы комитеты на провинциальном уровне под председательством губернаторов. На комитеты был возложен сбор информации на местах и контроль за выполнением работ по сохранению памятников или произведений искусства. Королевской комиссии было поручено осуществить общую инвентаризацию артефактов искусства и античности, принадлежащих публичным учреждениям, сохранение которых важно для истории искусства и национальной археологии. После принятия закона 1911 г. о сохранении красоты ландшафтов в Королевской комиссии появилась секция ландшафтов, утверждённая королевским указом от 29 мая 1912 года. С этого времени она получила свое современное название Королевской комиссии памятников и ландшафтов.

Члены Королевской комиссии разработали внутреннюю классификацию памятников, а также ландшафтов и мест, наиболее интересных для Королевства. Эта практика привела к утверждению концепции классификации, которая впервые была утверждена в Законе от 7 августа 1931 года о сохранении памятников и ландшафтов. Закон 1931 г. стал кульминацией почти столетних усилий Королевской комиссии. Благодаря ему Бельгия приобрела современный юридический арсенал, который позволяет ей реально проводить политику по охране

наследия. С этого времени Комиссия стала важнейшим органом для рассмотрения запросов на работу с классифицированными объектами и официальным источником запросов для классификационных предложений.

Ключевые слова: национальная история, национальное прошлое, музееведение, историческая достопримечательность, охрана памятников, законодательная база, наследие.

Prysiashniuk O. M. „Royal Commission on Monuments and Landscapes” as a guarantor of the cultural heritage of Belgium

The „Royal Commission on Monuments and Landscapes” of Belgium was one of the first European institutions to emerge in the 19th century and lay the foundations for the systematic protection of cultural heritage. In fact, it was created by decree of King Leopold I on January 7, 1835. The Royal Commission was set up a few years before the adoption of municipal and provincial laws, which became the backbone of the Belgian democratic and decentralized regime. In 1860, the structure of the Royal Commission changed – committees were established at the provincial level under the chairmanship of the governors. The committees were tasked with gathering information on the ground and overseeing the preservation of monuments or works of art. The Royal Commission was commissioned to make a general inventory of artifacts of art and antiquity belonging to public institutions, the preservation of which is important for the history of art and national archeology. Following the enactment of the Landscape Beauty Act of 1911, a section of landscapes appeared in the Royal Commission, approved by a royal decree of May 29, 1912. Since then, it has received its current name, the Royal Commission on Monuments and Landscapes.

Members of the Royal Commission have developed an internal classification of monuments, as well as landscapes and places of most interest to the Kingdom. This practice led to the gradual adoption of the concept of classification, which was first approved in the Law of 7 August 1931 on the Preservation of Monuments and Landscapes. The law of 1931 was the culmination of almost a century of efforts by the Royal Commission. Thanks to him, Belgium has acquired a modern legal arsenal that allows for a real policy on heritage protection. Since then, the Commission has become the most important body for dealing with requests for work with classified objects and the official source of requests for classification proposals.

Key words: national history, national past, museum studies, historical monument, monument protection, legislative base, heritage.

Стаття надійшла до редакції 09.11.2020 р.
Прийнято до друку 13.11.2020 р.
Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 930.1:621-05

DOI 10.12958/2227-2844-2020-6(337)-64-82

Рубан Микола Юрійович,

менеджер Департаменту сталого розвитку та внутрішніх комунікацій
АТ „Укрзалізниця”, член Національної спілки краєзнавців України,
аспірант Східноукраїнського національного університету імені
Володимира Даля (м. Сєверодонецьк), магістрант Національної академії
державного управління при Президентові України,
м. Київ, Україна.
nikolas.kindle@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6396-4531>

Машков Валентин Сергійович,

краєзнавець, м. Луганськ, Україна.
m.val25071993@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8979-3224>

**ІСТОРИЧНІ ОБСТАВИНИ ЗАСНУВАННЯ
ТА РОЗВИТОК ГАЗЕТИ „ЖОВТНЕВИЙ ГУДОК” –
ПЕРІОДИЧНОГО ВИДАННЯ ЛУГАНСЬКОГО
ТЕПЛОВОЗБУДІВНОГО ЗАВОДУ (1928 – 2017)**

У 1920-х рр. створення багатотиражних галузевих друкованих видань було загальною тенденцією для заводів радянської промисловості. Не став винятком і Луганський паровозобудівний завод, який внаслідок масштабної реконструкції та підсилення конструкторської бази 1928–1933 рр. за обсягами своєї виробничої діяльності (1080 паровозів на рік) посів перше місце в Європі та друге в світі (Правдин, 1936). Протягом тривалого часу провідним засобом внутрішньої комунікації колективу луганських локомотивобудівників була газета “Жовтневий гудок”. Завдяки кропіткій роботі заводських кореспондентів щодо детального висвітлення обставин виробничої та господарської діяльності підприємства, часопис став унікальним джерелом історії технологічного розвитку вітчизняної галузі залізничного машинобудування.

Історія газети “Жовтневий гудок” представлена в роботах низки дослідників обставин розвитку Луганського тепловозобудівного заводу, зокрема Г. Жданова (1981), Ю. Циганкова-Серебрякова (2003), журналіста С. Боровкова (1998) тощо. Утім, вказані роботи не вичерпують повноти окресленої теми, позаяк існує не тільки ряд невирішених питань, пов'язаних з багатолітньою виробничою діяльністю

та продукцією заводу, але й об'єктивна потреба аналізу видання "Жовтневий гудок" як унікального феномена галузевої журналістики регіонального масштабу, що відображає маловідомі сторінки життя численних поколінь луганських локомотивобудівників. Отже, актуальність дослідження галузевої журналістики підприємств транспортного машинобудування в Україні обумовлена потребою комплексного підходу до аналізу джерел з історії технологічного розвитку залізничного транспорту України. Хронологічні межі дослідження охоплюють період від утворення першої стінної газети Луганського паровозобудівного заводу до фактичного припинення випуску газети "Жовтневий гудок" у 2017 р.

Мета статті полягає в тому, щоб на підставі комплексного аналізу джерел та наукової літератури відтворити цілісну картину історичних обставин заснування та розвитку газети "Жовтневий гудок" – легендарного періодичного часопису Луганського тепловозобудівного заводу 1922–2017 рр.

Історія багатотиражної газети Луганського паровозобудівного заводу імені Жовтневої революції „Жовтневий гудок” сягає червня 1922 р., коли на воротах прокатного цеху була вивішена перша загальнозаводська стінгазета „Рабочее око”. Згодом назва була змінена на „Гудок”, пізніше – „Октябрьский гудок” (Матюшенко, 1938). Стінгазета виходила на шапірографі в кількості 10–12 екземплярів періодичністю один-два рази на місяць (1924 р.). Оскільки, як зазначав відомий редактор „Жовтневого Гудка” О. Матюшенко, підприємство розбудовувалось й чисельність робітників зростала – виникла потреба у створенні повноцінної газети: *“І ось з'явилася думка, а потім і пропозиція – випускати друковану газету хоча б раз на тиждень. Це питання довго обговорювали на робкорівських зборах у цехах, потім з'явилося рішення ЗПК. Довго ми готувалися до випуску свого первістка. Багато разів складали і переробляли план газети, працювали над нотатками, заголовками і „шапками”. Верстати газету в друкарню пішли всією редколегією. Так само, всією редколегією, ходили забирати тираж після друку. Перший номер мав багато недоліків, але це нас не засмучувало, а тільки заохотило і налаштувало нас на те, щоб наступні номери ми випускали краще, грамотніше, та й критики щоб було побільше. Перший номер багатотиражки ми рознесли по цехах, передали до редколегії стінгазет, вивісили на видних місцях у червоних кутках”* (Матюшенко, 1938).

Першою документованою згадкою про багатотиражну газету, за твердженням Ю. Циганкова-Серебрякова, був Протокол засідання бюро партійного колективу заводу від 7 лютого 1928 р. (Цыганков-Серебряков, 2003, с. 6). У середині лютого 1928 р. була створена редколегія газети, а її перший номер був приурочений до Дня Червоної Армії (23 лютого) (Жданов, 1981, с. 198). Примітно, що в заголовку (шапці) при цьому

вказувався 5-ий рік видання. Періодичність видання складала один раз на тиждень, у подальшому вона змінювалась (від кількох разів на місяць до статусу щоденної у 1931 р.), що було пов'язане з проблемами фінансування. Наклад першого номеру становив 500 екземплярів, від шостого номеру в газети було вже 7 000 передплатників. Перший редактор – Д. Токаренко (Изотов, 1938). До роботи активно залучались т.зв. „робкори” (робітничі кореспонденти) – так у першому номері працювало 12 робкорів, а у другому – вже 30 (Матюшенко, 1938). У підготовці перших десяти номерів взяли участь 210 робітників (Цыганков-Серебряков, 2003, с. 8). У 1931 р. на заводі працювало 936 активних робкорів з 12 тисяч робітників. По суті, їх робота була основою функціонування газети. О. Матюшенко стверджував, що це була перша на Донбасі заводська друкована газета (Матюшенко, 1938).

Основний тематичний напрямок складали матеріали про життя заводу: розбудова цехів, оновлення обладнання, висвітлення проблем умов праці, боротьба за якість продукції. Звісно, газета була засобом масової агітації та пропаганди. На її шпальтах висвітлювались партійне і комсомольське життя, пропагувалася активна участь у державних проектах та заходах, зокрема участь у „займі індустріалізації” („Дадим взаймы государству 600.000 р. Цеха на соревновании „Кто больше?”) (Октябрьский гудок, 1928, 11 августа, с. 1), „соціалістичному змаганні”, виборах до рад, проведенні „суцільної колективізації” та утворенні антирелігійних „спілок безбожників”. Ще до виникнення стаханівського та кривоносівського рухів газета закликала „Працювати по-ворошиловські – працювати ударно” (Октябрьский гудок, 1931, 27 января, с. 1). Головний редактор О. Матюшенко так згадував співпрацю газети з молодими робітниками: „Особливу увагу газета приділяє молоді, молодим робочим. На заводі їх працює понад 7000 чоловік. „Жовтневий гудок” звертається до молоді з наступними закликами: „Комсомол – ударна бригада потужного паровозобудування”, „Наздогнати і перегнати капіталістичні країни в паровозобудуванні”, „Організуйте бригади „Наздогнати і перегнати”. Комсомольська група свердловинного цеху перша відгукується на цей заклик. Взявши на себе конкретні обов'язки, комсомольці закликали комсомол заводу стати ударною бригадою потужного паровозобудування. І далі газета в кожному номері розповідає про героїчну працю молодих заводчан” (Матюшенко, 1938).

Від свого заснування газета “Жовтневий гудок” була пов'язана з окружною (згодом – обласною) газетою “Луганська правда”, чий представник навіть був присутній на засіданні бюро партійного колективу при оголошенні про створення заводського видання. Щоправда, думка редакції “Луганської правди” щодо багатотиражки спершу була скептичною, оскільки випуск газети вважався збитковим. Однак вже 5 травня 1928 р. (тобто через кілька місяців після початку

випуску газети) “Луганська правда” розмістила світліни номерів “Октябрьського гудка” у супроводі подвійного заголовку “Октябрьський гудок на верном пути”, “Газета крепит связь с массами” (Цыганков-Серебряков, 2000, с. 8). У майбутньому журналісти „Луганської правди” писали про заводську газету, вітали з нагоди її ювілеїв, здійснювали обмін кадрами та проводили спільні кампанії щодо боротьби з розгильдіями і прогульниками, слотри виробничих нарад тощо (Цыганков-Серебряков, 2000, с. 14). О. Матюшенко згадував, що “разом з редакцією газети „Луганська правда” заводська газета випускає листівки, заклики, блискавки, в яких розповідається, як бореться той чи інший колектив ділянки та цеху за кожен зібраний і зданий на залізницю потужний локомотив „ФД”” (Матюшенко, 1938). Так, у номері від 17 грудня 1936 р. подається огляд матеріалів “Жовтневого гудка”. Критика стосується малої кількості місцевої інформації, якості її подачі, хоча і відзначається прогрес у цих питаннях. Автор стверджує, “місцева інформація – це справа величезної політичної ваги. І подавати цю інформацію потрібно серйозно, вдумливо, так, щоб вона дійсно виховувала любов до свого міста, до своєї доброї капели, до своїх знаменитих шахістів...” (Ворошиловградская правда, 1936, 19 декабря, с. 3).

Редакцією „Жовтневого гудка” організовувались масові рейди на виробництво. За словами О. Матюшенка, „за час з 1928 по 1933 рр. газета провела до 100 рейдів за участі понад семи тисяч робочих, службовців, інженерно-технічних робітників”, а „особливо широким був рейд з перевірки виконання шести умов товариша Сталіна. У ньому брало участь близько трьох тисяч людей” (Матюшенко, 1938). З розгортанням стаханівського руху газета виступила його провідним організатором у колективі луганських паровозобудівників. О. Матюшенко також писав про участь газети у підготовці до виборів Верховної Ради СРСР, коли вона „залучила сотні нових активісток-домогосподарок, пенсіонерів, а також агітаторів і керівників кружків з вивчення виборчого закону та Сталінської конституції” (Матюшенко, 1938). „Жовтневий гудок” друкував „десятки листівок і бюлетенів, фотогазети, сатиричний журнал „Крокодил” (Матюшенко, 1938).

Основна друкована площа присвячувалась висвітленню злободенних проблем на виробництві й у житті робітників. З нагоди першої річниці виходу газети, Бюро І.Т.С. так окреслювало діяльність газети: “Ми маємо повне і правильне відображення нашого повсякденного виробничого життя з усьома його недоліками і досягненнями” (Октябрьський гудок, 1929, 23 февраля, с. 3). Вийшла серія матеріалів із заголовками і підзаголовками: „Дезертиры с производства”, „Опаздывают и купаются когда не нужно”, „Пьянке не место на производстве”, „На трудовом фронте не благополучно, прогулы сильно бьют по производству, разгильдяи расшатывают

трудовую дисципліну” (Октябрьський гудок, 1928, 9 июня, с. 3), *„Брак дезорганизуєт производство”* (Октябрьський гудок, 1928, 11 августа, с. 4). За участі газети проводилась кампанія за чистоту робочого місця та покращення умов праці (Изотов, 1938). Цікавим явищем була *„сторінка винахідника”*, де до винахідництва заохочувалися робітники підприємства.

Велика увага приділялась культурному життю робітників. У № 28 (74) від 8 вересня 1928 р. було розміщено статтю *„Бить по неграмотности”* (Октябрьський гудок, 1928, 8 сентября, с. 1). У матеріалі *„Что читает рабочий”* була порушена проблема малого бібліотечного фонду заводської книгарні, піддано осуду захоплення частини робітників суто перекладною та пригодницькою літературою (Октябрьський гудок, 1928, 4 августа, с. 2). Матеріал *„Мещанство, винишко, девушки”* викривав аморальну поведінку деяких мешканців комуні молоді (Октябрьський гудок, 1928, 8 сентября, с. 2). На сторінках повсякчас викривалась проблема слабкої культурної роботи, відсутності відповідних закладів, поширення п'янства та хуліганства, проблеми з радіомовленням в цехах, подається огляд творчих вечорів та театральних прем'єр тощо. Також у газеті містилась і *„Літературна сторінка”*, де публікувались вірші та оповідання. Газета нерідко була ініціатором різного роду заходів чи акцій. Як згадував головний редактор О. Матюшенко, *“з ініціативи газети на заводі було проведено місячник з очищення заводу від сміття і бруду. За цей час із заводу вивезли понад 1400 платформ сміття, зібрано 300 платформ залізного брухту, на території заводу було висаджено кілька тисяч куців чагарника і три тисячі дерев”*, і також: *“Газета організувала і провела конкурс на звання кращого майстра, бригади, цеху. З 400 заводських майстрів в конкурс включилися 340, з 1500 бригад у конкурсі брали участь 500. В організованому шефстві інженерів над майстрами взяли участь 110 осіб”* (Матюшенко, 1938).

Оскільки колективи підприємств Донбасу активно залучалися до впровадження колективізації на селі, газета *„Жовтневий гудок”* висвітлювала і цей аспект державної політики радянської влади. Наприклад, у номері № 5 (217) від 27 січня 1931 р. розповідається про участь робітників заводу в організації масовості колгоспів через формування ударних бригад і закріплення за ними *„підшефних”* сіл. Так, бригада котельників була закріплена за с. Олександрівка, і тому газета висвітлювала на першій шпальті виїзд бригади до підшефного села (Жовтневий гудок, 1931, 27 січня, с. 1). Часопис широко висвітлював *„воскресники”* – заходи, спрямовані на боротьбу з релігією (*„Озоровцы беспощадно рушат традиции прошлого. 1500 лучших производственников-кадровиков работало в день „пасхи”. Воскресник – очередная победа на фронте социалистического строительства”*) (Октябрьський гудок, 1929. 11 мая, с. 1). Ця тематика – не поодинока;

подібні матеріали, заклики розміщувались до великих християнських свят (*„Поповская свора готовится к решительному бою. Приближаются дни „старого рождества”. В эти дни нужно ещё раз крепко ударить по религиозному дурману”*) (Гайворонский, 1930). У іншому номері було розміщено зображення скинутих дзвонів з підписом *„Дзвони – на машини”* (Жовтневий гудок, 1931, 17 січня, с. 4).

Окремо варто зауважити, що газета не залишилася осторонь політики „українізації”, яка стає помітною на сторінках „Жовтневого гудка” від 1929 р. У день народження Т. Шевченка 1929 р. ціла шпальта була присвячена темі українізації і проблемам її впровадження (Октябрьський гудок, 1929, 9 марта, с. 2). Підкреслювалося, що проводилася вона слабо і подекуди саботувалася. Делегацію рабкорів газети було направлено за досвідом у тодішню столицю УСРР – Харків. Оголошено про частковий перехід „Октябрьського гудка” на українську мову. Газета писала: *„Рабочие-оэровцы, преодолевшие ряд трудностей, не испугаются украинизации. Оэровцы должны знать украинскую культуру, украинский язык”* (Октябрьський гудок, 1929, 9 марта, с. 2). Згодом було змінено й назву газети на „Жовтневий гудок”. Завод скорочено йменують „ЖР”, а заводчан – „жеєрівці”. Відповідно, змінюється логотип. Рівень наповнення газети україномовними матеріалами різнився – від декількох публікацій у номері до повністю україномовних випусків. Цікаво, що за чинним на той час правописом назва міста була не „Луганськ”, а „Луганське”. Цю назву можна було побачити у рядку з вихідними даними внизу останньої сторінки, а пізніше вона почала друкуватись у загальному заголовку (шапці), поруч нового логотипу. В номері № 5 (217) від 27 січня 1931 р. на першій шпальті у кількох матеріалах згадується маловідома нині пропозиція котельників заводу „ЖР” про перейменування м. Луганського на Лугано-Ворошиловське (Жовтневий гудок, 1931, 27 січня, с. 1).

Ще на початку своєї діяльності газетою визнавався брак грамотних кадрів. Нерідко зустрічалися одруківки, помилки. *“Ми маємо багато нотаток, написаних малограмотною рукою (з твердими знаками, через ять), але викладаючи факти негативні або позитивні у виробництві і даючи свої пропозиції, робітник через “Жовт. гуд” будує спільне, велике діло. Це є достеменно колективна творчість. Для нас і засалена замітка, написана малограмотною рукою, дає велику користь, має цінність у питанні самокритики і питанні участі робітників у будівництві нової держави”* (Октябрьський гудок, 1929, 23 февраля, с. 2). Взагалі, „Жовтневий гудок” усіляко підкреслював той факт, що газета має за собою як успіхи, так і недоліки. *“Які основні недоліки у роботі “Жовт. гуд.”? 1. “Жовт. гудок” не зумів ще повною мірою підхоплювати і преломляти питання, що висуюють робітники. 2. Якісне зростання відстає від кількості: з робкорами робота ведеться слабо, газета підчас носить децю сухуватий характер. 3. “Жовт. гудку” треба ще*

більшою мірою відбивати на своїх сторінках питання перевиховання людей (тоб. підвищення кваліфікації, виробничої, культ-політичної і т.п.)” (Октябрьский гудок, 1929, 23 февеля, с. 2). На початку 1930-х рр. газета стала щоденною, продовжуючи розширювати співпрацю з робітничими кореспондентами. Як стверджував О. Матюшенко, „у 1936 році газета досягла того, що основним матеріалом у ній стали листи робітників і статті стахановців”, а „у 1937 році у газету постійно писало 640 робкорів і періодично – 200” (Матюшенко, 1938). З колективом робкорів велась широка виховна робота, при редакції працювали недільні і тримісячні курси, школи робкорів, проводились усілякі семінари, організовувався обмін досвідом (Матюшенко, 1938).

Сталінські репресії 1930-х рр. не оминули і редакцію „Жовтневого гудка”. Дослідник С. Боровков віднайшов і розглянув протокол бюро міському партії від 26 серпня 1936 р., де, поміж іншого, йшлося про “Політичні помилки газети “Октябрьский гудок”. У протоколі, як повідомляє дослідник, йшлося про виявлену газетою політичну короткозорість у питаннях виявлення послідовників троцькістсько-зиновницької групи та відсутність заходів щодо мобілізації колективу на боротьбу з ними. Як наслідок, були зняті з посад чи переміщені на нижчі посади низка керівників, в.о. редактора О. Матюшенко отримав партійну догану (Боровков, 1998). З середини 1930-х рр. газета почала виходити виключно російською мовою.

Основна тема повоєнного часу – відбудова заводу і господарства. У збірці “Отражение времени” наводяться такі матеріали за 1945 р.: “Завод возрождается”, “К 23 февраля дать стране пять паровозов!”, “Возрождена ТЭЦ – сердце завода”, “Готовы к ремонту паровозов”, “Первый послевоенный локомотив выходит на магистрали страны” (Масюченко, 2008, с. 12–14). Це відображає характерні риси епохи. Наведені матеріали доводять, що як завод, так і його періодичне видання не стояли осторонь процесу відбудови і державної політики, спрямованої на його реалізацію та пропаганду в суспільстві. У подальші роки тематика газети змінювалась відповідно до епохи. Тепер не повоєнна відбудова, а модернізація підприємства, його технічне переоснащення і розширення, численні соціалістичні змагання з нагоди ювілеїв та річниць стали головними на сторінках видання. У 1971 р. головним редактором став Віталій Микитович Замай, досвідчений журналіст газет „Молодогвардієць” та „Луганська правда”, якого скерували до роботи у „Жовтневий гудок”. Ним був збільшений штат кореспондентів, оновилася та ускладнилася верстка. Наклад становив 8000 екземплярів. У такому вигляді „Жовтневий гудок” був визнаний найкращою виробничою газетою в Україні. Газета прирівнювалась до міських та районних видань, була представлена на численних виставках. Важливу залишалася участь робкорів, без яких було неможливо охопити всі аспекти заводського життя. Редакція проходила різноманітне навчання,

журналістські семінари у різних містах СРСР. 17 квітня 1972 р. „Октябрьский гудок” був нагороджений Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР. В. Замай розширив площу редакції, збільшивши її на дві кімнати та побутове приміщення. Типографія теж зазнала змін: додався лінотипний цех, розширено набірний. (Цыганков-Серебряков, 2000, с. 29–30).

Цікаво, що вже у той час виявляється інтерес до минулого газети, її історії. У 1978 р. газета відзначила 50-ти річчя, у зв'язку з чим було розміщено оголошення-заклик до читачів приносити до редакції старі екземпляри газети: *“На жаль, в редакції і на заводі не зберігся довоєнний газетний архів. Можливо, в сім'ях локомотивобудівників зберігаються, як реліквії, окремі номери газети, в яких йдеться про якісь знаменні події в житті колективу, про наших славних людей. Може бути, у кого-то збереглися вирізки з заводської газети тих років. Ми звертаємося з проханням принести ці матеріали, дати нам можливість зробити фотокопії, познайомити нинішнє покоління тепловозобудівників з першими номерами багатотиражки. Цим ви також надасте велику допомогу в створенні газетного архіву довоєнного часу”* (Октябрьский гудок, 1977, 29 декабря, с. 4). Тематика газети цих років принципово не відрізнялася – це життя заводу і його робітників. Для прикладу можна навести заголовки матеріалів у згаданому № 131 (8187) від 29 грудня 1977 р.: *“Социалистические обязательства”, “Не допускать спада в работе”, “Для ускорения строительства”, “Вместе со слушателями. из опыта проведения политинформаций А.Л. Джонбасс”, “Впереди – новые горизонты”, “Престиж профессии”, “Победители смотря”* (Октябрьский гудок, 1977, 29 декабря, с. 1). Розміщувалося чимало світлин, зокрема фото найкращих робітників та “ударників” виробництва. Діяли постійні рубрики *“Календарь межцехового соревнования”, “Профсоюзная жизнь”, “Образ жизни советской”*. Програма телепередач розміщена у рубриці *“На голубых экранах”*; у номері опублікована юмореска *“Спринт”*, а редакція розміщує оголошення про *“заочну летючку”* на тему *“Какой быть газете, что бы вы хотели в ней увидеть?”* із закликом до читачів *“висловити думку про дальше поліпшення змісту багатотиражки, її оформлення”*. Наклад – 8000 екземплярів, об'єм 0,5 др. арк. газети “Правда”. Газета виходила тричі на тиждень (вівторок, четвер і п'ятницю) російською мовою.

У роки Перебудови колектив газети навіть спричинився до проведення мітингу робітників, не санкціонованого радянською владою, чим викликав лють партійного керівництва (Спектор В. „Октябрьский гудок”: о заводской трубе и непростой судьбе). Газету тоді не закрили, але, разом з підприємством, вона опинилась у дуже складному становищі. Криза 1990-х рр. характеризувалася катастрофічною нестачею коштів. Наклад падав, склад редакції зменшився. Останній головний

редактор Ігор Юрійович Масюченко згадував, що були випадки, коли газета випускалась ним одноосібно (Спектор В. „Октябрьский гудок”: о заводской трубе и непростой судьбе). Вже у 1990 р. у газеті вийшов матеріал *“Как тепловозостроители решили прикрыть “Октябрьский гудок”* (18 декабря 1990 р.), у якому йшлося про значне падіння передплати, що загрожувало виданню зникненням: понад дві тисячі передплатників вирішили відмовитись від *“багатотиражки”* (Дрожжин, 1990).

На зламі тисячоліть газета трансформувалась, зменшилась в об'ємі та накладі. У 1999 р. виходила щопонеділка на 1 друкованому аркуші у кількості 700 екземплярів, до того ж – так само високим друком. Увага приділялась не лише типовим внутрішньовиробничим темам (одна з основних заводських рубрик – *“На участках производства”*). Значна площа надавалась інформації з життя міста (*“Забота об отопительном сезоне 1998 – 1999 годов”* (Октябрьский гудок, 1998, 16 февраля, с. 1), *“О проблемах нашего города”*, *“О ситуации с транспортными перевозками на территории города Луганска”* (Октябрьский гудок, 1999, 26 июля, с. 1) тощо), публікувалися матеріали за заявами чи брифінгами представників місцевої чи обласної влади *“Не заплатите – дефолт вашему городу”*, *“Готовясь к предстоящей сессии”* (Октябрьский гудок, 1999, 13 декабря, с. 1), *“Дела и заботы Жовтневого района”* (Октябрьский гудок, 1999, 21 июня, с. 1), висвітлюються вибори (*“Регистрация кандидатов закончилась”*); публікувалися політичні програми (*“Через подъем промышленности к улучшению благосостояния народа”*, (Октябрьский гудок, 1998, 16 февраля, с. 1). Розміщувались матеріали на соціальні теми *“Еще раз о наркомании”* (Октябрьский гудок, 1999, 26 июля, с. 3), передруковувались тексти важливих законів чи постанов (*“О внесении изменений в ЗУ “О ценах и ценообразовании”* (Октябрьский гудок, 1999. 12 июля, с. 1), читачам пропонуються матеріали на теми здоров'я та народної медицини, дозвілля, як і у радянську добу – замітки з побутових проблем (*“Тёмно-зелёные и красные овощи уберегут от раковых заболеваний”*, *“Курсы радиотелемастеров”*, (Октябрьский гудок, 1999, 27 сентября, с. 3), *“Книги для вас”* (Октябрьский гудок, 1999. 12 июля, с. 2), *“И обвесим, и обсчитаем... Приходите!”* (Октябрьский гудок, 1998, 17 сентября, с. 3). Слід відзначити увагу газети і до історії рідного краю – та власне самої газети (серія матеріалів *“Из истории Луганской области”*, початок у № 46 (10653) (Октябрьский гудок, 1999, 22 ноября, с. 3), *“Такие были годы”* (рубрика *“К 70-летию “Октябрьского гудка”*) (Октябрьский гудок, 1998. 6 августа, с. 3). Під заголовками *“Реабилитированы историей”* (Октябрьский гудок, 1998, 6 августа, с. 2), *“Продолжается работа по реабилитации”* (Октябрьский гудок, 1998. 26 ноября, с. 2), *“Назовем поименно”* (Октябрьский гудок, 1999, 26 июля, с. 2), опубліковані прізвища репресованих робітників заводу. Доволі

широко представлена поезія, зокрема вірші Ю. Циганкова-Серебрякова і В. Спектора. Окремий розділ був присвячений вітанням ювелерів.

У складні роки колектив ХК „Луганськтепловоз” спромігся втриматись, розширивши номенклатуру виробництва, а газета „Жовтневий гудок” продовжувала виходити та відображати діяльність підприємства. Тематична основа залишилась незмінною – життя заводу та соціально-економічні питання, що турбували його працівників. Наклад зменшився – відповідно, як і кількість робітників. У 1990 р. на заводі працювало 30 000 осіб, тираж газети складав близько 5000 екземплярів; у 2013 р. чисельність працівників близько 6000 осіб, тираж – 1000 екземплярів. При цьому, у колективі редакції було вже не двадцять співробітників, а лише три (Даіаури А. „Октябрьский гудок” отмечает 85-ти ление. *Паралель-медіа*). Тим не менш, „Жовтневий гудок” продовжував користуватися попитом, а при редакції проходили практику студенти-журналісти. Привертає увагу насиченість номерів офіційними повідомленнями компанії, статистикою – з одного боку, розгорнутими портретними статтями, матеріалами з культурного чи спортивного життя – з іншого. Якщо у свої перші роки газета була знаряддям атеїстичної пропаганди, то в останні роки отримала постійну рубрику „Православник”.

У 2014 р. на шпальтах „Жовтневого гудка” зображалось буденне заводське життя, і спершу майже ніщо не виказувало на тривожні події, які розгортались у місті. У № 17 від 5 травня 2014 р. у матеріалі „Профсоюзная жизнь” рядками прямої мови повідомлялось, що *„в связи с событиями, происходящими в стране и в городе никаких мероприятий ... в Луганске проводится не будет”* (Октябрьский гудок, 2014, 5 мая, с. 1). У № 22 за 10 червня 2014 р. розміщено низку заяв генерального директора підприємства Павла Цеснека про те, що *„АТ „Луганськтепловоз” продовжує стабільно працювати, виконує план і до кінця року забезпечений роботою”* (Обращение генерального директора Павла Цеснека к работникам ПАО „Луганськтепловоз”, 2014, с. 1). У цьому ж номері, з посиланням на начальника групи з надзвичайних ситуацій, повідомлялось про хаос у місті через відсутність влади (Октябрьский гудок, 2014, 10 июня, с. 1). У наступному номері вийшли матеріали під заголовками *„В чрезвычайных ситуациях”* та *„Правила безопасного поведения”* (Октябрьский гудок, 2014, 16 июня, с. 4). Йшлося, зокрема, про поведінку під час обстрілу та бойових діях у місті. У № 24 від 23 червня 2014 р. Було опубліковано ліричні вірші про війну В. Спектра (Октябрьский гудок, 2014, 23 июня, с. 4). Разом з тим, у № 25 від 1 липня 2014 р. було розміщено публікацію про відпочинок та оздоровлення на Азовському морі для робітників і їх дітей (Октябрьский гудок, 2014. 1 июля, с. 1). На шпальтах – консультації від пенсійного фонду (Тиминська, 2014), запрошення на навчання у Луганський машинобудівний коледж Східноукраїнського національного університету

ім. В. Даля (Октябрьский гудок, 2014, 10 июня, с. 3) та необхідність популяризації „Луганськтепловозу” у навчальних закладах України (Якименко, 2014) тощо. Наклад в останні роки сягав 3400 екземплярів.

Отже, газета Луганського тепловозобудівного заводу „Жовтневий гудок” виникла як актуальний та необхідний засіб масової інформації, внутрішньої комунікації та політичної пропаганди у середовищі колективу підприємства в період його фундаментальної технологічної реконструкції 1928 – 1933 рр. Функціонування газети як ефективного внутрішньозаводського каналу комунікацій дозволило вирішувати проблеми як на виробництві в цілому, так і кожного окремого робітника. За результатами багаторічної кропіткої діяльності редакція заводського часопису, яка стала кузницею кадрів для регіональної журналістики Луганщини, була відзначена Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР, а сама газета неодноразово визнавалась найкращим виробничим виданням в Україні та прирівнювалась до рівня міськрайонної періодики. Попри те, що протягом 1990 – 2000-х рр. об'єм і наклад газети було суттєво обмежено, а штат редакції – скорочено, газета „Жовтневий гудок”, витримавши численні економічні кризи, продовжувала висвітлювати виробничу діяльність Луганського тепловозобудівного заводу, залишаючись затребуваною широкими верствами робітників підприємства та фахових спеціалістів. На жаль, внаслідок сумнозвісних подій та пов'язаної з ними чергової кризи легендарного машинобудівного підприємства, на 90-му році свого існування газета „Жовтневий гудок” була ліквідована в 2017 р.

Список використаної літератури

1. **Бить** по неграмотности. *Октябрьский гудок (Луганське)*. 1928. 8 сентября. № 28 (74). С. 1.
2. **Боровков С.** Живая история. *Октябрьский гудок*. 1998. 16 лютого. № 6 (10560). С. 3.
3. **Брак** дезорганизует производство. *Октябрьский гудок (Луганське)*. 1928. 11 августа. № 24 (70). С. 4.
4. **Ворошиловський** набір до колгоспів. *Жовтневий гудок (Луганське)*. 1931. 27 січня. № 5 (217). С. 1.
5. **В поход...** *Октябрьский гудок (Луганск)*. 1929. 9 марта. № 9 (99). С. 2.
6. **В чрезвычайных** ситуациях. *Октябрьский гудок (Луганск)*. 2014. 16 июня. № 23 (11477). С. 4.
7. **Гайворонский А.** Будем на чеку! *Жовтневий гудок (Луганське)*. 1930. 4 січня. № 2 (139). С. 1.
8. **Готовясь** к предстоящей сессии. *Октябрьский гудок (Луганськ)*. 1999. 13 грудня. № 51 (10658). С. 1.
9. **Дадим** взаймы государству 600.000 р. *Октябрьский гудок (Луганське)*. 1928. 11 августа. № 24 (70). С. 1.
10. **Данаури А.** „Октябрьский гудок” отмечает 85-ти ление. *Паралель-медіа*. Retrieved from <http://paralle-media.com.ua/p55644.html>.
11. **Делаем** начин. *Октябрьский гудок (Луганське)*. 1929. 9 березня. № 9 (99). С. 2.
12. **Дела** и заботы Жовтневого района. *Октябрьский гудок (Луганськ)*. 1999. 21 июня. № 24 (10631). С. 1.
13. **Дрожжин Е.** Как тепловозостроители решили

прикрыть “Октябрьский гудок”. *Октябрьский гудок (Луганськ)*. 1990. 18 грудня. № 135 (10134). С. 2. **14. Ещё раз о наркомании.** *Октябрьский гудок (Луганськ)*. 1999. 26 июля. № 29 (10636). С. 3. **15. Жданов Г. В.** Верность традициям: Очерк истории Ворошиловградского ордена Ленина и ордена Октябрьской революции тепловозостроительного завода им. Октябрьской революции. Москва: Мысль, 1981. 200 с. **16. Жовтневий гудок (Луганське).** 1931. 17 січня. № 3 (215). С. 2. **17. Забота** об отопительном сезоне 1998 – 1999 годов. *Октябрьский гудок (Луганськ)*. 1998. 16 февраля. № 6 (10560). С. 1. **18. Изотов М.** Выросла печать завода. *Ворошиловградская правда (Ворошиловград)*. 1938. 4 марта. № 46 (3006). С. 3. **19. Из истории** Луганской области. *Октябрьский гудок (Луганськ)*. 1999. 22 ноября. № 46 (10653). С. 2. **20. “И обвесим, и обсчитаем... Приходите!”.** *Октябрьский гудок (Луганськ)*. 1998. 17 вересня. № 38 (10591). С. 3. **21. Книги** для вас. *Октябрьский гудок (Луганськ)*. 1999. 12 июля. № 27 (10634). С. 2. **22. Курсы** радиотелемастеров. *Октябрьский гудок (Луганськ)*. 1999. 27 сентября. № 38 (10645). С. 3. **23. Масюченко И. Ю. (Ред.)** Отражение времени. *Сборник, посвященный восьмидесятилетию газеты “Октябрьский гудок”.* Луганск: Элтон-2, 2008. 120 с. **24. Колледж** приглашает на обучение. *Октябрьский гудок (Луганськ)*. 2014. 10 июня. № 22 (11476). С. 3. **25. Матюшенко А.** Путь заводской газеты. *Ворошиловградская правда (Ворошиловград)*. 1938. 8 марта. № 48 (3008). С. 3. **26. Местная** информация в многотиражке. *Ворошиловградская правда (Ворошиловград)*. 1936. 17 декабря. № 312 (6471). С. 3. **27. Мещанство,** винишко, девушки. *Октябрьский гудок (Луганське)*. 1928. 8 сентября. № 28 (74). С. 2. **28. На трудовом** фронте неблагополучно, прогулы сильно бьют по производству, разгильдяи расшатывают трудовую дисциплину. *Октябрьский гудок (Луганське)*. 1928. 9 июня. № 15 (61). С. 3. **29. Назовем** поименно. *Октябрьский гудок (Луганськ)*. 1999. 26 июля. № 29 (10636). С. 2. **30. Не заплатите – дефолт** вашему городу. *Октябрьский гудок (Луганськ)*. 1999. 13 декабря. № 51 (10658). С. 1. **31. Обращение** генерального директора Павла Цеснека к работникам ПАО Лугансктепловоз”. *Октябрьский гудок (Луганськ)*. 2014. 10 июня. № 22 (11476). С. 1. **32. Октябрьский гудок** (Ворошиловград). 1977. 29 декабря. № 131 (8187). С. 1. **33. Октябрьский гудок** (Луганск). 1929. 9 марта. № 9 (99). С. 2. **34. Октябрьский гудок** (Луганське). 1930. 4 січня. № 2 (139). С. 1. **35. Октябрьский гудок** (Луганськ). 2014. 16 июня. № 23 (11477). С. 4. **36. Октябрьский гудок** (Луганськ). 2014. 23 июня. № 24 (11478). С. 4. **37. Октябрьский гудок** (Луганськ). 2014. 1 июля. № 25 (11479). С. 1. **38. О внесении** изменений в ЗУ “О ценах и ценообразовании”. *Октябрьский гудок (Луганськ)*. 1999. 12 июля. № 27 (10634). С. 1. **39. О проблемах** нашего города. *Октябрьский гудок (Луганськ)*. 1999. 26 июля. № 29 (10636). С. 1. **40. О ситуации** с транспортными перевозками на территории города

Луганска. *Октябрьский гудок (Луганськ)*. 1999. 26 липня. № 29 (10636). С. 1. **41. Организатору** мас – “Окт. Гудку”. *Октябрьский гудок (Луганск)*. 1929. 23 февраля. № 7 (97). С. 2. **42. Организатору** рабочих озоровцев – привет! *Октябрьский гудок (Луганське)*. 1929. 23 февраля. № 7 (97). С. 2. **43. Оэровцы** беспощадно рушат традиции прошлого. *Октябрьский гудок (Луганське)*. 1929. 11 мая. № 16 (106). С. 1. **44. Правдин Л.** Второй в мире. *Ворошиловградская правда (Ворошиловград)*. 1936. 18 июня. № 139 (6298). С. 3. **45. Правила** безопасного поведения. *Октябрьский гудок (Луганськ)*. 2014. 16 июня. № 23 (11477). С. 4. **46. Працювати** по-ворошиловські – працювати ударно. *Жовтневий гудок (Луганське)*. 1931. 27 січня. № 5 (217). С. 1. **47. Продолжается** работа по реабилитации. *Октябрьский гудок*. 1998. 26 листопада. № 48 (10602). С. 2. **48. Профсоюзная** жизнь. *Октябрьский гудок (Луганськ)*. 2014. 5 мая. № 17 (11471). С. 1. **49. Реабилитированы** историей. *Октябрьский гудок (Луганськ)*. 1998. 6 августа. № 32 (10586). С. 2. **50. Регистрация** кандидатов закончилась. *Октябрьский гудок (Луганськ)*. 1998. 16 февраля. № 6 (10560). С. 1. **51. С** массами. *Октябрьский гудок (Луганське)*. 1929. 23 февраля. № 7 (97). С. 2. **52. Спектор В.** „Октябрьский гудок”: о заводской трубе и непростой судьбе. Свой вариант: Retrieved from <http://mspu.org.ua/pulicistika/16910-oktyabrskiy-gudok-o-zavodskoy-trube-i-neprosto-y-sudbe.html>. **53. Такие** были годы. *Октябрьский гудок (Луганськ)*. 1998. 6 августа. № 32 (10586). С. 3. **54. Тёмно-зелёные** и красные овощи уберегут от раковых заболеваний. *Октябрьский гудок (Луганськ)*. 1999. 27 сентября. № 38 (10645). С. 3. **55. Тиминская Є. І.** Вы спрашиваете, мы отвечаем. *Октябрьский гудок (Луганськ)*. 2014. 10 червня. № 22 (11476). С. 1. **56. Уважаемые** читатели “Октябрьского гудка”! *Октябрьский гудок (Ворошиловград)*. 1977. 29 декабря. № 131 (8187). С. 4. **57. Через** подъем промышленности к улучшению благосостояния народа. *Октябрьский гудок (Луганськ)*. 1998. 16 лютого. № 6 (10560). С. 1. **58. Что** читает рабочий. *Октябрьский гудок (Луганське)*. 1928. 4 августа. № 23 (69). С. 2. **59. Цыганков-Серебряков Ю. В.** “Октябрьский гудок”, прошлое и настоящее. Луганск: “Глобус”, 2003. 100 с. **60. Якименко Э.** Задача увлечь завод идей бережливого производства. *Октябрьский гудок (Луганськ)*. 2014. 16 июня. № 23 (11477). С. 4.

References

1. Bit' po negramotnosti [Beat illiteracy]. (1928, September, 8). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'ke)*, 28 (74), 1 [in Russian].
2. Borovkov, S. (1998, February, 16). Zhivaya istoriya [Living history]. *Oktyabr'skiy gudok*, 6 (10560), 3 [in Russian].
3. Brak dezorganizuyet proizvodstvo [Marriage disrupts production]. (1928, August, 11). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'ke)*, 24 (70), 4 [in Russian].
4. Voroshylovs'kyu nabir do kolhospiv [Voroshilov's set to collective farms]. (1931, January, 11). *Zhovtnevyy hudok (Luhans'ke)*, 5

(217), 1 [in Ukrainian]. **5. V pokhod...** [In the campaign...]. (1929, March, 9). *Oktyabr'skiy gudok (Lugansk)*, 9 (99), 2 [in Russian]. **6. V chrezvychaynykh situatsiyakh** [In emergencies]. (2014, June, 8). *Oktyabr'skiy gudok (Lugansk)*, 23 (11477), 4 [in Russian]. **7. Gayvoronskiy, A.** (1930, January, 4). Budem na cheku! [Let's be on the check!]. *Zhovtneviy gudok (Lugans'ke)*, 2 (139), 1 [in Russian]. **8. Gotovyas'** k predstoyashchey sessii [Preparing for the upcoming session]. (1999, December, 13). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k)*, 51 (10658), 1 [in Russian]. **9. Dadim** vzaymy gosudarstvu 600.000 r. [We will lend the state 600,000 rubles]. (1928, August, 11). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'ke)*, 24 (70), 1 [in Russian]. **10. Daiauri, A.** (2013). „Oktyabr'skiy gudok” otmechayet 85-ti letiye [“October beep” celebrates its 85th anniversary]. *Paralel'-media*. Retrieved from <http://paralel-media.com.ua/p55644.html> [in Russian]. **11. Delayem** pochin [We make an initiative]. (1929, March, 9). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'ke)*, 9 (99), 2 [in Russian]. **12. Dela i zaboty** Zhovtneвого rayona [Affairs and concerns of the October area]. (1999, June, 21). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k)*, 24 (10631), 1 [in Russian]. **13. Drozhzhin, Ye.** (1990, December, 18). Kak teplovozostroiteli reshili prikryt' “Oktyabr'skiy gudok” [As locomotive builders decided to cover the “October beep”]. *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k)*, 135 (10134), 2 [in Russian]. **14. Yeshcho** raz o narkomanii [Once again about drug addiction]. (1999, July, 26). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k)*, 29 (10636), 3 [in Russian]. **15. Zhdanov G. V.** (1981). *Vernost' traditsiyam: Ocherk istorii Voroshilovgradskogo ordena Lenina i ordena Oktyabr'skoy revolyutsii teplovozostroitel'nogo zavoda im. Oktyabr'skoy revolyutsii* [Loyalty to traditions: Essay on the history of the Voroshilovgrad Order of Lenin and the Order of the October Revolution of the diesel locomotive plant]. Moscow: Mysl' [in Russian]. **16. Zhovtneviy gudok** (Lugans'ke). (1931, January, 17). 3 (215), 2 [in Ukrainian]. **17. Zabota** ob otopitel'nom sezone 1998–1999 godov [Caring for the heating season 1998 – 1999]. (1998, February, 16). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k)*, 6 (10560), 1 [in Russian]. **18. Izotov, M.** (1938, March, 4). Vyroslo pechat' zavoda [The seal of the plant has grown]. *Voroshilovgradskaya pravda (Voroshilovgrad)*, 46 (3006), 3 [in Russian]. **19. Iz istorii** Luganskoy oblasti [From the history of the Luhansk region]. (1999, November, 22). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k)*, 46 (10653), 2 [in Russian]. **20. “I obvesim, i obschitayem... Prikhodite!”** [“And we will weigh, and we will calculate... Come!”]. (1998, September, 17). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k)*, 38 (10591), 3 [in Russian]. **21. Knigi** dlya vas [Books for you]. (1999, July, 12). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k)*, 27 (10634), 2 [in Russian]. **22. Kursy** radiotelemasterov [Courses of radiotelemasters]. (1999, September, 27). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k)*, 38 (10645), 3 [in Russian]. **23. Masyuchenko, I. Yu.** (Eds.). (2008). Otrazheniye vremeni. Sbornik, posvyashchennyy vos'midesyatiletuyu gazety “Oktyabr'skiy gudok” [A reflection of time. A collection dedicated to the eightieth anniversary of the Oktyabr'skiy Gudok newspaper]. Lugansk: Elton-2 [in Russian]. **24. Kolledzh**

priglasheyet na obucheniye [The college invites to study]. (2014, June, 10). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k)*, 22 (11476), 3 [in Russian].

25. Matyushenko A. (1938, March, 8). Put' zavodskoy gazety [The path of the factory newspaper]. *Voroshilovgradskaya pravda (Voroshilovgrad)*, № 48 (3008), 3 [in Russian].

26. Mestnaya informatsiya v mnogotirazhke [Local information in a multi-volume edition]. (1936, December, 17). *Voroshilovgradskaya pravda (Voroshilovgrad)*, 312 (6471), 3 [in Russian].

27. Meshchanstvo, vinishko, devushki [Bourgeoisie, vine, girls]. (1928, September, 8). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'ke)*, 28 (74), 2 [in Russian].

28. Na trudovom fronte neblagopoluchno, proguly sil'no b'yut po proizvodstvu, razgil'dyai rasshatyvayut trudovuyu distsiplinu [On the labor front it is unsatisfactory, absenteeism severely affects production, slackers shake labor discipline]. (1928, June, 9). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'ke)*, 15 (61), 3 [in Russian].

29. Nazovem poimenno [Let's call by name]. (1999, July, 26). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k)*, 29 (10636), 2 [in Russian].

30. Ne zaplatite – defolt vashemu gorodu [Do not pay – default to your city]. (1999, December 13). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k)*, 51 (10658), 1 [in Russian].

31. Obrashcheniye general'nogo direktora Pavla Tsesneka k rabotnikam PAO Luganskteplovoy [Address of the General Director Pavel Tsesnek to the employees of PJSC Luganskteplovoy]. (2014, June 10). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k)*, 22 (11476), 1 [in Russian].

32. Oktyabr'skiy gudok (Voroshilovgrad). (1977, December 29). 131 (8187), 1 [in Russian].

33. Oktyabr'skiy gudok (Lugans'ke). (1929, March 9). 9 (99), 2 [in Russian].

34. Oktyabr'skiy gudok (Lugans'ke). (1930, January 4). 2 (139), 1 [in Russian].

35. Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k). (2014, June 16). 23 (11477), 4 [in Russian].

36. Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k). (2014, June 23). 24 (11478), 4 [in Russian].

37. Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k). (2014, July 1). 25 (11479), 1 [in Russian].

38. O vnesenii izmeneniy v ZU “O tsenakh i tsenoobrazovanii” [On amendments to the Law “On prices and pricing”]. (1999, July 12). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k)*, 27 (10634), 1 [in Russian].

39. O problemakh nashego goroda [About problems of our city]. (1999, July 26). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k)*, 29 (10636), 1 [in Russian].

40. O situatsii s transportnymi perevozkami na territorii goroda Luganska [About a situation with transportations in the territory of the city of Luhansk]. (1999, July 26). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k)*, 29 (10636), 1 [in Russian].

41. Organizatoru mas – “Okt. Gudku” [To the organizer of the masses to “Oct. beep”]. (1929, February 23). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'ke)*, 7 (97), 2 [in Russian].

42. Organizatoru rabochikh oerovtsev – privet! [Greetings to the organizer of the workers of Oer!]. (1929, February 23). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'ke)*, 7 (97), 2 [in Russian].

43. Oerovtsy besposhchadno rushat traditsii proshlogo [The Oers ruthlessly destroy the traditions of the past]. (1929, May 11). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'ke)*, 16 (106), 1 [in Russian].

44. Pravdin, L. (1936, June 18). Vtoroy v mire [The second in the world]. *Voroshilovgradskaya pravda (Voroshilovgrad)*, 139 (6298), 3 [in Russian].

45. Pravila bezopasnogo povedeniya [Rules of safe behavior]. (2014, June 16). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k)*, 23 (11477), 4 [in Russian].

46. Pratsyuvati po-voroshilovs'kí – pratsyuvati udarno [To work in the Voroshilov style is to work hard]. (1931, January 27). *Zhovtneviy gudok (Lugans'ke)*, 5 (217), 1 [in Russian].

47. Prodolzhayetsya rabota po reabilitatsii [Rehabilitation work continues]. (1998, November 26). *Oktyabr'skiy gudok*, 48 (10602), 2 [in Russian].

48. Profsoyuznaya zhizn' [Trade union life]. (2014, May 5). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k)*, 17 (11471), 1 [in Russian].

49. Reabilitirovany istoriyey [Rehabilitated by history]. (1998, August 6). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k)*, 32 (10586), 2 [in Russian].

50. Registratsiya kandidatov zakonchilas [Registration of candidates is over]. (1998, February 16). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k)*, 6 (10560), 1 [in Russian].

51. S massami [With the masses]. (1929, February 23). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'ke)*, 7 (97), 2 [in Russian].

52. Spektor, V. (2020). „Oktyabr'skiy gudok”: o zavodskoy trube i neprostoym sud'be [“October beep”: about the factory pipe and a difficult fate]. *Svoy variant*: Retrieved from <http://mspu.org.ua/pulicistika/16910-oktyabrskiy-gudok-o-zavodskoy-trube-i-neprostoym-sudbe.html> [in Russian].

53. Takiye byli gody [Those were the years]. (1998, August 6). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k)*, 32 (10586), 3 [in Russian].

54. Tomno-zelonyye i krasnyye ovoshchi uberegut ot rakovykh zabolevaniy [Dark green and red vegetables will protect against cancer]. (1999, September 27). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k)*, 38 (10645), 3 [in Russian].

55. Timinskaya, È. Í. (2014, June 10). Vy sprashivayete, my otvechayem [You ask, we answer]. *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k)*, 22 (11476), 1 [in Russian].

56. Uvazhayemyye chitateli “Oktyabr'skogo gudka”! [Dear readers of the “October beep”!]. (1977, December 29). *Oktyabr'skiy gudok (Voroshilovgrad)*, 131 (8187), 4 [in Russian].

57. Cherez pod'yem promyshlennosti k uluchsheniyu blagosostoyaniya naroda [Through the rise of industry to improve the welfare of the people]. (1998, February 16). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k)*, 6 (10560), 1 [in Russian].

58. Chto chitayet rabochiy [What the worker reads]. (1928, August 4). *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'ke)*, 23 (69), 2 [in Russian].

59. Tsygankov-Serebryakov Yu. V. (2003). “Oktyabr'skiy gudok”, *proshloye i nastoyashcheye* [“October beep”, past and present]. Lugansk: “Globus” [in Russian].

60. Yakimenko E. (2014, June 16). Zadacha uvlech' zavod idey berezhlivogo proizvodstva [The task is to captivate the plant of ideas of lean production]. *Oktyabr'skiy gudok (Lugans'k)*, 23 (11477), 4 [in Russian].

Рубан М. Ю., Машков В. С. Історичні обставини заснування та розвиток газети „Жовтневий гудок” – періодичного видання Луганського тепловозобудівного заводу (1928–2017)

У статті здійснено спробу дослідити історичні обставини заснування та розвитку легендарного періодичного видання Луганського тепловозобудівного заводу (1928–2017 рр.) – газети “Жовтневий гудок”.

Доведено, що часопис виник як актуальний та необхідний засіб масової інформації, внутрішньої комунікації та політичної пропаганди у середовищі колективу підприємства в період його фундаментальної технологічної реконструкції 1928–1933 рр. Висвітлені організаційні заходи редакцій газет “Жовтневий гудок” та “Луганська правда” щодо підвищення ефективності роботи колектива локомотивобудівного підприємства шляхом здійснення спільних рейдів на виробництво й висвітлення ходу нарощування виробничих потужностей локомотивобудівного заводу, боротьби за виконання планових показників, реалізації ударних зобов’язань, повоєнної відбудови тощо. З’ясовано, що за результатами багаторічної кропіткої діяльності редакція заводського часопису, яка стала кузницею кадрів для регіональної журналістики Луганщини, була відзначена Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР, а сама газета неодноразово визнавалась найкращим виробничим виданням в Україні та прирівнювалась до рівня міськрайонної періодики. Попри те, що протягом 1990–2000-х рр. об’єм і наклад газети – було суттєво обмежено, а штат редакції скорочено, газета “Жовтневий гудок”, витримавши численні економічні кризи, продовжувала висвітлювати виробничу діяльність Луганського тепловозобудівного заводу, залишаючись затребуваною широкими верствами робітників підприємства та фахових спеціалістів. На жаль, внаслідок сумнозвісних подій та пов’язаної з ними чергової кризи легендарного машинобудівного підприємства, на 90-му році свого існування газета “Жовтневий гудок” була скасована в 2017 р.

Ключові слова: газета „Жовтневий гудок”, Луганський паровозобудівний завод, багатотиражне видання, індустріалізація, реконструкція, промисловість.

Рубан М. Ю., Машков В. С. Исторические обстоятельства основания и развитие газеты „Октябрьский гудок” – периодического издания Луганского тепловозостроительного завода (1928–2017)

В статье предпринята попытка исследовать исторические обстоятельства основания и развития легендарного периодического издания Луганского тепловозостроительного завода (1928–2017 гг.) – газеты "Октябрьский гудок". Доказано, что издание возникло как актуальное и необходимое средство массовой информации, внутренней коммуникации и политической пропаганды в среде коллектива предприятия в период его фундаментальной технологической реконструкции 1928–1933 гг. Освещены организационные мероприятия редакций газет "Октябрьский гудок" и "Луганская правда" по повышению эффективности работы коллектива предприятия путем осуществления совместных рейдов на производство и освещения хода наращивание производственных мощностей локомотивостроительного завода, борьбы за выполнение плановых показателей, реализации

ударных обязательств, послевоенного восстановления и т.п. Установлено, что по результатам многолетней кропотливой деятельности редакция заводской газеты, которая стала кузницей кадров для региональной журналистики Луганщины, была отмечена Почетной грамотой Президиума Верховного Совета УССР, а сама газета неоднократно признавалась лучшим производственным изданием в Украине и приравнивалась к уровню межрайонной периодики. Несмотря на то, что в течение 1990–2000-х гг. объем и тираж газеты было существенно ограничены, а штат редакции сокращен, газета "Октябрьский гудок", выдержав многочисленные экономические кризисы, продолжала освещать производственную деятельность Луганского тепловозостроительного завода, оставаясь востребованной широкими слоями рабочих предприятия и профессиональных специалистов. К сожалению, в результате печально известных событий и связанного с ними очередного кризиса легендарного машиностроительного предприятия, на 90-м году своего существования газета "Октябрьский гудок" была упразднена в 2017 г.

Ключевые слова: газета „Октябрьский гудок”, Луганский паровозостроительный завод, многотиражное издание, индустриализация, реконструкция, промышленность.

Ruban M. Yu., Mashkov V. S. Historical circumstances of the establishment and development of the newspaper „Zhovtnevyi hudok” – periodic edition of Luhansk diesel locomotive plant (1928–2017)

The article attempts to investigate the historical circumstances of the founding and development of the legendary periodical of the Luhansk Locomotive Plant (1928–2017) – the newspaper „Zhovtnevyi hudok”. It is proved that the magazine emerged as a relevant and necessary means of mass information, internal communication and political propaganda among the staff of the enterprise during its fundamental technological reconstruction in 1928 – 1933. The organizational measures of the newspapers „Zhovtnevyi hudok” and „Luhanska pravda” to increase efficiency work of the staff of the locomotive enterprise by carrying out joint raids on production and coverage of the progress of increasing the production capacity of the locomotive plant, the struggle for the implementation of planned indicators, the implementation of shock obligations, postwar reconstruction, etc. It was found out that the editorial board of the factory magazine, which became resource of professionals for regional journalism in Luhansk region, was awarded the Diploma of the Presidium of the Verkhovna Rada of the USSR, and the newspaper itself was repeatedly recognized as the best production publication in Ukraine and equated to the city district. Despite the fact that during the 1990s and 2000s the volume and circulation of the newspaper were significantly limited and the editorial staff was redundant, the newspaper „Zhovtnevyi hudok”, having withstood numerous economic crises, continued

to cover the production activities of the Luhansk diesel locomotive plant, remaining in high demand. layers of workers of the enterprise and professional specialists. Unfortunately, due to the infamous events and the related crisis of the legendary machine-building enterprise, in the 90th year of its existence, the newspaper „Zhovtnevyi hudok” was abolished in 2017.

Key words: „Zhovtnevyi hudok” newspaper, Luhansk diesel locomotive plant, multi-volume edition, industrialization, reconstruction, industry.

Стаття надійшла до редакції 09.11.2020 р.

Прийнято до друку 13.11.2020 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477):[323.281:37]"1920/1930"

DOI 10.12958/2227-2844-2020-6(337)-83-108

Бривко Микола Вікторович,

науковий співробітник Національного історико-меморіального
заповіднику „Биківнянські могили”, аспірант

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,
м. Київ, Україна.

niksneg425@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7959-8505>

ПОЛІТИЧНЕ ЦЬКУВАННЯ ТА „БОРОТЬБА З ВОРОГАМИ НАРОДУ” В СИСТЕМІ ОСВІТИ УРСР 1920–1930-х рр.

Політичні переслідування, цькування та репресії більшовиками власного народу, і насамперед представників інтелігенції, у тому числі й освітян, були складовою радянського тоталітарного режиму протягом усього його існування, та найбільш виявили свій прояв у 1920–1930-х роках. Безпосередньо політичних цькувань, переслідувань, репресій в тих чи інших формах зазнавали усі категорії верст тогочасного населення УРСР, що спричинило поширення такого явища, як „боротьба з ворогами народу”, уявних в свідомості керівництва радянської влади, в усіх закладах, установах, підприємств та організаціях. У той же час сьогодні, для сучасного суспільства все ще є актуальним питання переслідувань та цькувань, як і питання якими ж засобами відбувалося і відбувається це і як впливала така „боротьба”, її пропаганда, на людину і суспільство. І найголовніше як протидіяти проявам цього в сучасному світі, і в Україні, зокрема, в умовах „гібридної війни” з боку Російської Федерації.

Мета роботи – представити добу становлення тоталітарної системи та „боротьби з ворогами народу” не тільки очима замовників, ідеологів, організаторів, пропагандистів у контексті політичних переслідувань та цькування конкретних осіб у 1920–1930-х років на основі вивчення архівно-кримінальних, архівних справ та інших джерел, насамперед через публікації у засобах масової інформації. А й з’ясувати які засоби політичного цькування застосовувалися та яким чином уся так звана „боротьба з ворогами народу” впливала на людину і суспільство радянської України того часу, насамперед в системі освіти.

Об’єктом вивчення є матеріали щодо висвітлення так званої „боротьби з ворогами народу” радянською владою і політичне цькування, як окремих освітян, так і освітніх установ УРСР у 1920–1930-х рр.

Предметом вивчення є публікації в засобах масової інформації УРСР, насамперед освітніх й дитячих, матеріали інших джерел, у тому числі усних свідчень та мемуарів, щодо політичного цькування, переслідування освітян та „боротьби з ворогами народу” в освітньому середовищі УРСР в цілому.

Розглядаючи історіографічний дискурс, котрий розкриває стан наукового дослідження, можна констатувати, що тривалий час питання політичного цькування та переслідування освітян у 1920–1930-х роках було поза уваги науковців, що у своїй більшості розглядало це питання лише у загальному контексті вивчення історії політичних репресій на території України або щодо певних особистостей, навчальних закладів чи регіонів. Серед них, найбільш ґрунтовною є монографія В. Марочка й Г. Хіллінга (2003), в якій наводиться узагальнюючий зріз політичних репресій проти учителів та викладачів, та все ж таки не охоплюючи усі аспекти більшовицького терору щодо освітян.

У той же час схожих наукових праць, що висвітлюють політичні репресії освітян УРСР у 1920–1930-ті роках, можна назвати йще чимало та лише невелика частина науковців торкатися такого аспекту, як питанню вивчення та висвітлення радянською пропагандою політичних репресій. На цьому у своїх працях зосереджував увагу зокрема С. Кропачов (2011а; 2011б), певні аспекти вивчав у своїх дослідженнях О. Попов (2011). Також висвітлення пропаганди політичних репресій в освітніх засобах масової інформації у своїх дослідженнях торкався М. Бривко (2016; 2018).

Проте зазначена тема дослідження є не вичерпною і потребує достатньо глибшого вивчення, як для розуміння масштабів політичних переслідувань і репресій учителів УРСР 1920–1930-х років, і дослідження долі невинних жертв радянського тоталітарного режиму, так і для розуміння усього спектру методів й механізмів політичних переслідувань і цькування викладачів та учителів, як однієї з соціальних груп населення зокрема.

З приходом до влади більшовики людей розумової праці завжди критикували за так звану „дрібнобуржуазну ідеологію”, яку вони начебто намагалися нав’язати масам. Ця ідея тривалий час служила обґрунтуванням і причиною політичного цькування, переслідування та репресій радянською тоталітарною системою багатьох викладачів вузів, учителів шкіл тощо.

Водночас учительство мало подвійну цінність для влади. Суто освітніх завдань, воно мало виконувати й виховні, насамперед ідеологічно-пропагандистські. Крім того, велику роль, як невід’ємну складову державної системи, ідеологічною трибуною культурно-освітньої та політико-виховної роботи серед населення мали засоби масової інформації, у тому числі дитячі й освітні. Про що неодноразово наголошували в своїх виступах Крупська Н., Луначарський А.,

Шацький С., Блонський П. та інші радянські педагоги й урядовці того часу. Газета „Народний учитель” з цього приводу писала: *„Поволі й професійна преса стає рупором комуністичних ідей”* (День преси, 1927, с. 1).

Саме газети та журнали мали давати читачам загальноприйнятій партією лозунги та положення, паралельно розгортаючи пропаганду „основ ленінізму”, а в подальшому „культу особистості” Сталіна і відповідно боротьбу радянської влади й комуністичної партії з „чисельними” „ворогами народу”. Світлана Маркова вказувала, що особливістю преси другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. було те, що вона розмовляла з пересічними громадянами у мирний час, як із солдатами на війні, використовуючи гасла, заклики, звернення, команди (Маркова, 2015, с. 270).

Фактично українська журналістика, дитяча й педагогічна у тому числі, в складних умовах ідеологічної боротьби, контролю ставала дієвим інструментом й засобом політичного тиску й цькування так званих „ворогів народу”, „рупором” пропаганди цієї боротьби.

Слід відзначити, що якщо аналізувати публікацій 1920–1930-х років у засобах масової інформації, то крім висвітлення суспільно-політичного, культурного життя країни і світу, переважно під радянським кутом зору, і охопленням певних соціальних верств населення на які вони розраховані, то ми спостерігаємо два пов’язаних між собою напрямку тематики цих публікацій.

З одного боку це статті щодо висвітлення показових судових процесів як методу впливу й психологічного тиску на суспільство, і освітнього, і дитячого середовища зокрема. Та демонстрацією активної боротьби радянської влади з „ворогами народу”, як одними з головних перешкод у розвитку країни. Саме на боротьбі з „ворогами народу” наголошував в своїй доповіді „Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістської та інших дворушників” на Пленумі ЦК ВКП(б) 3 березня 1937 року Й. Сталін, де головними ворогами радянської держави оголосив троцькістів. Ця доповідь було надруковано не тільки на сторінках центральних суспільно-політичних газет, а і в спеціалізованих педагогічних й дитячих виданнях, наприклад в газеті: „Шлях до знання” (м. Київ) (Про хиби, 1937а), „За більшовицькі педкадри” (м. Одеса) (Про хиби, 1937б), чи в журналі „Комуністична освіта” (м. Київ) (Про хиби, 1937в) тощо.

Висвітлення показових судових процесів регулювалося відповідними постановами й розпорядженнями. Так, наприклад, напередодні березневого Пленуму ЦК ВКП(б) 22 січня 1937 року була прийнята Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) „Про процес у справі Пятакова, Радека, Сокольнікова, Серебрякова й інших”, в якому було визначено порядок висвітлення у засобах масової інформації його матеріалів (Лубянка, 2004, с. 54). У додатку до цієї постанови було більш

ширше визначено порядок висвітлення самого процесу, відгуків про хід та сам хід процесу. Про що і свідчать надруковані наприклад 24 січня 1937 року у газеті „Известия” (м. Москва) статті (Процес, 1937; Троцкистские, 1937; Врагов народа, 1937). Подібні публікації спостерігалися в педагогічних, піонерських, студентських та інших освітніх виданнях. Наприклад у газеті „Юний піонер” (м. Харків) з’являються статті: „Люті вороги, зрадники Батьківщини” (Люті вороги, 1937), „Почався процес антирадянського троцькістського центру” (Почався, 1937), в наступних номерах газети додаються статті про вирок суду: „Вирок” (Вирок, 1937а), „Говорить державний обвинувач – прокурор Союзу РСР тов. А.Я. Вишинський” (Говорить, 1937). В газеті „Шлях до знання” наприклад з’являється стаття „Вирок” (Вирок, 1937б), а в газеті „Радянський студент” - стаття „У прокуратурі Союзу РСР” (У прокуратурі, 1937), яка повідомляла про закінчення слідства у справі троцькістського „паралельного центру” і початку судових засідань.

Проте подібне висвітлення показових судових процесів в засобах масової інформації не є новим для радянської влади. Ще, 26 квітня 1921 року в газеті „Комуніст” (м. Харків) з’являється стаття „Справа „Національного центру”” (Справа, 1921) з фрагментами свідчень та початку судового розгляду. А в статті „До справи „Національного центру” від 28 квітня 1921 року стверджували, що „Національний центр” співпрацював з Добровольчою армією (До справи, 1921, с. 1). В цілому цей процес проти освітян-науковців доволі широко висвітлювався в засобах масової інформації.

Сам же процес відбувався 24–29 квітня 1921 року в приміщенні Харківського оперного театру, де надзвичайна сесія Харківського губернського революційного трибуналу розглянула справу колишніх гласних Харківської міської думи, звинувачених у здійсненні програми антибільшовицького політичного об’єднання „Національного центру”. На лаві підсудних опинилося 10 професорів харківських вузів з 24 осіб (Реабілітовані, 2005, с. 30; Гусєв&Вєрба, 1995, с. 158). Обвинувачені були засуджені до різних термінів ув’язнення в таборах, а деяких було звільнено (Реабілітовані, 2005, с. 81–82).

Велику хвилю публікацій, котра торкалася освітян, спостерігаємо щодо висвітлення судового процесу у справі „Спілка визволення України” („СВУ”). Це великі цикли статей під загальною назвою „Справа „Спілки визволення України” у газетах „Вісті” (Справа, 1930а), „Комуніст” (Справа, 1930б). Фактично ними і була започаткована ідеологічна кампанія переслідування творчої науково-педагогічної інтелігенції. „Сількори” та „робсількори” отримали можливість для „волевиявлення” класового гніву щодо „ворогів народу” (Кузьменко, 2006, с. 94).

У цілому в цьому процесі 19 квітня 1930 року Верховним судом УРСР за „контрреволюційну діяльність” та участь у „СВУ” було

засуджено до різних термінів 45 осіб, серед них 15 професорів вузів, 2 академіка ВУАН, 10 вчителів шкіл і директор середньої школи (Пристайко&Шаповал, 1995, с. 15), хоча низка науковців вважають, що заарештованих за цією справою набагато більше. Автори книги „Справа „Спілки визволення України”: невідомі документи і факти” (1995) вказують на 700 осіб (Там само, с. 44).

Радянська влада звинувачуючи у контрреволюційній націоналістичній діяльності освітян, у своїх чисельних публікаціях намагалася ставити певне клеймо, образ у свідомості пересічних громадян. У статті „СВУ в боротьбі за дітей” (1930) заарештованих педагогів було однозначно названо *„націоналістичне антирадянське вчительство”* (Кільколик&Фільшитинська, 1930). А 1-шу київську трудову школу, яку очолював В.Ф. Дурдуківський, вважали розсадником національних ідей, центром *„національного виховання”* й *„національного визрівання”* саме *„буржуазно-поміщицьких груп молоді”* – *„острівцем молодих петлюренят”* (Кузьменко, 2006, с. 96). В замітці „Куркуленки та поповичі – „зміна” „СВУ”” (1930) уточнювали, що *„... склад учнів добирався таким чином, щоб пролетарським дітям було дуже важко доступитись”* (Куркуленки, 1930, с. 2).

Проте, ще більш потужну хвилю з висвітленням показових судових процесів, і не тільки московських, спостерігаємо у добу „Великого терору” 1937-1938 років, про що свідчать статті: „За зраду Батьківщини – смерть” (За зраду, 1937), „Гнів великого народу” (Гнів, 1937), „Голос радянської інтелігенції (Із резолюції зборів вчителів шкіл шахти ім. Сталіна)” (Голос, 1938).

Саме такі замітки постійно нагадували про „ворогів народу”. Що простежуємо наприклад у статтях: „Викоренити хиби в роботі й керівництві освітою дорослих” (Викоренити хиби, 1937), „Ліквідувати наслідки шкідницької діяльності ворогів” (Цимбал, 1937) тощо. Крім того показувалася „героїчність” працівників НКВС, зокрема у статтях: „Вся країна палко вітає славного соратника великого Сталіна – М. І. Єжова” (Вся країна, 1937), „Великий радянський народ на порох зітре ворогів” (Великий радянський, 1937) або прокуратури, які „нібито” були на варті соціалістичної законності, про що прокурор УРСР Л. Яченін писав: *„... Соціалістична законність є могутнім важелем у боротьбі за високу соціалістичну культуру, ... за остаточне викорінення ворогів і ліквідацію наслідків їх шкідницької діяльності...”* (Яченін, 1938, с. 3).

І такі публікації спостерігалися постійно й систематично. Саме вони розповідали радянському суспільству про шкідництво та контрреволюційну діяльність учителів, викладачів ВУЗів та навіть цілих освітніх установ й закладів, розповідали про виявлення класового ворога в системі освіти, про фашистських лазутчиків, що проникли до школи і вузів та науково-педагогічних установ. При цьому робиться постійний акцент та виявлення й пошук таких „ворогів народу”. В газеті „Правда” у

статті „Политическое воспитание учителей окупится сторицей” від 11 травня 1935 року підкреслювалось, що *„дело всей советской и партийной общественности – разоблачать чужаков...”* [мовою оригіналу] (Макаєв, 1990, с. 143).

Такі ж формулювання спостерігаються і в українських ЗМІ. У статті професора Київського інституту соцвиховання О. Кулініч лунає заклик розпочати нещадну, непримиренну боротьбу з національно свідомою педагогічною громадськістю й українською інтелігенцією взагалі (Кулініч, 1931, с. 39–40). Наголошуючи на думці, що наприклад для В. Дурдуківського, одного з лідера „СВУ” *„мета виховання - велика вічна, незмінна; характер самого виховання – гармонійне. Джерело – феодално-аристократична Греція. Борці за нею – буржуазні, різного татунку, педагоги. Все це яскраво промовляє про себе. В супереч ясним, чітким класовим настановленням радянської педагогіки щодо мети й виховання завдань, маємо тут неприкриту пропаганду буржуазії, ідеалістичні теорії, під прапором якої, ховаючись за гучні слова якої, буржуазія обробляла маси в своїх інтересах, в інтересах експлуататорської верхівки”* (Інститут рукопису, ф. 10, спр. 1076, арк. 10). Ці тези О. С. Кулініча повторює не тільки Чавдаров С. у статті „Шкідництво на педагогічному фронті: („Педагоги” з СВУ)” (Чавдаров, 1931, с. 40–48), а й чимало інших авторів.

Ми спостерігаємо поширення думки серед населення радянської України активізувати боротьбу проти інакомислення та знищення „ворогів народу” зокрема в системі освіти. Це ми і бачимо наприклад у статтях: „Базікання замість справжньої боротьби з буржуазними націоналістами. На зборах парторганізації Наркомосу УРСР” (Базікання, 1937), „Буржуазні націоналісти в облнаросвіті” (Шухман, 1937), „Очистити Одеський університет від буржуазно-націоналістичної погані” (Очистити, 1937), „Очистити університет від ворогів явних і замаскованих” (Глейзер, 1937), „Оздоровити Київський державний університет” (Демченко, 1938) тощо.

Додатковим засобом пропаганди репресій та „боротьби з ворогами народу” слугували видані окремими тиражами агітаційно-пропагандистські брошури. Так, у 1937 році видавництво ЦК ЛКСМУ „Молодий Більшовик” видає брошуру „Троцькістська банда реставраторів капіталізму”, де в першому розділі подають цілі й методи „ворогів народу – троцькістів” (Троцькістська банда, 1937).

Ще раніше видавалися брошури, щодо висвітлювання ходу показових процесу „СВУ”: „Спілка визволення України: З винувального висновку в справі „СВУ”” (Спілка визволення, 1930), „Спілка визволення України: Стенографічний звіт судового процесу” (Спілка визволення, 1931), або „Процес антисоветского троцкистского центра (23–30 января 1937 года)” (Процес антисоветского, 1937).

Відповідно певною реакцією на такі видання є прогнозовані й контрольовані мітинги й засідання в установах й організаціях, на яких висловлюють „своє ставлення до „ворогів народу””. Ці виступи є емоційними, гнівними, з вимогами покарати „троцькістських бандитів”. Наприклад в газетах „Комуніст” та „Чорноморська комуна” повідомлялось, що 23 листопада 1929 року у Харкові на мітингу студентів й викладачів вищих навчальних закладів спалювалися солом'яні фігури Єфремова й Чеховського (Жертов, 1993, с. 161). При цьому голова ДПУ УРСР В. Балицький закликав студентів „... очистится от всякой грязи и еще настойчивее строит украинскую пролетарскую культуру” [мовою оригіналу] (Там само, с. 161).

Газета „Радянський студент” розповідала про загальноінститутський мітинг Київського індустріального інституту, в резолюції якого писали: „...вирок, що його винесено троцькістській банді, є грізним попередженням усім ворогам соціалістичної батьківщини” [мовою оригіналу] (П.-Й. Заслужена, 1937, с. 1). І тут же „Ми вимагаємо від слідчих органів прискорити розслідування справи всіх спільників підлої банди Троцького та посадити на лаву підсудних Бухаріна, Рикова. Угланова та інших” [мовою оригіналу] (Там само, с. 1).

Подібне відбувалось і в школах. У статті „Расстрелять торговцев родиной” учні 10-А класу повної середньої школи м. Сніжне Донецької області вимагали „фізичного знищення усіх членів паралельного троцькістського центру...” [мовою оригіналу] (Расстрелять, 1937).

Такі публікації і зібрання нарошували масовий психоз, істерію, народне незадоволення та атмосферу загальної „пильності”. Газета „Юний піонер” наголошувала: „Ніколи не забувати про капіталістичне оточення, - ось чому вчить нас товариш Сталін. [...] ось чому кожен з нас повинен виховувати себе пильним і завжди готовим дати відсіч ворогові” (Пильність, 1937, с. 1). А у статті Ілленко В. „Загострити більшовицьку пильність студентів КОМВИШу” (Ілленко, 1933), вказувалось на незадовільне озброєння студентів ленінізмом.

Загальна мета цього була цілком практична, а саме виправдовувати виявлення „антирадянських”, „фашистських”, „терористичних” організацій не тільки у великих містах, а й маленьких містечках, селах і селищах. Відповідно це б дозволяло центральній владі спитати за „перегиби” з місцевих партійних організацій у випадку зміни політичного курсу.

У той же час, пошук „ворогів народу” потребував певної персоналізації. У зв'язку з цим, можна констатувати, що другий напрямок політичних переслідувань та цькувань пов'язан, як з конкретними постатями освітян, так і з установами. Торкалося це усіх без винятку, як наркома освіти чи керівника закладу освіти або науково-дослідницької установи, так і звичайного викладача вузу або учителя школи.

Вже у 1929 році в журналі „Работник просвещения” (№ 19) у статті „Правый уклон свил себе прочное гнездо в педагогике” В. Шульгін звинувачує у правоопортуністичних поглядах директора єврейської художньо-промислової школи м. Києва Марка Ісайовича Епштейна, котрий вказував на труднощі впровадження принципів політехнізму в школах (Кліцаков, 1990, с. 61). Певним наслідком цього було закриття школи та переїзд М. Епштейна у 1932 році до Москви та поступова зменшення його творчих доробок.

Більш агресивніше й масштабніше цькування можна спостерігати щодо педагога, науковця, академіка Сергія Олександровича Єфремова, одного з лідерів так званої організації „СВУ”, в статтях, таких як: „Протест проти виступів Єфремовщини” (1928), „Єфремовщину засуджено” (Н. Н., 1928), або у статтях А. Хвилі (1930, 1933а, 1933б). До того ж, у березні 1929 року VI з’їзд Рад Переяславщини окремим пунктом прийняв декларацію освітян, в якій виступали із засудженням діяльності академіка С. Єфремова (Тарапон, 2014, с. 149). Як, підсумок цього, С. Єфремова у 1930 році було засуджено до 10 років ув’язнення, а у 1939 році він загинув в одному з таборів.

Певним прикладом політичного цькування з боку влади у засобах масової інформації і в рідній установі є постать завідуючого кафедри акушерства й гінекології Київського медичного інституту, професора Олександра Івановича Крупського (1875–1943). Так, 23 вересня 1937 році в газеті „Пролетарська правда” друкують статтю „Подвійна „бухгалтерія” професора О. Крупського. Шкідницька діяльність дворушника і його ворожого „ядра” в акушерсько-гінекологічній клініці № 1 Київського медичного інституту”, яка стала першою ластівкою, і стала приводом для проведення зборів колективу факультетської терапевтичної клініки медичного інституту, де директор клініки, академік Стражеско Микола Дмитрович *„висловив своє глибоке обурення підлою дворушницькою діяльністю замаскованого буржуазного націоналіста Крупського, що протягом багатьох років вів розкладницьку роботу в стінах медичного інституту”* (Крупському, 1937, с. 4). У резолюції цих зборів вказується, що *„колектив клініки вимагає негайного звільнити Крупського з кафедри, позбавити звання професора та зняти його з роботи в медичному інституті”* (Там само).

Схожі збори відбулися і в очній клініці медичного інституту, де директор клініки, професор Левицький Михайло Андрійович вказував, що: *„Крупський – ховаючись за ширмою медичного інституту, фактично вів розкладницьку антирадянську роботу протягом останніх років. Про це дехто знав, дехто сигналізував, але ворога не виявили як слід...”* (До кінця, 1937, с. 4). Незабаром ці виступи були надруковані у газеті „Пролетарська правда”. Крім того, виходить ще одна стаття з резолюцією загальних зборів лікарів акушерсько-гінекологічної клініки медичного інституту, де зазначалося, що: *„Викриття підлабузника*

Крупського, який оточив себе лютими ворогами народу, сигналізує про те, що в рядах лікарів ще є немало ворогів, які притаїлися і нишком шкодять соціалістичній батьківщині. Найперше наше завдання – знищити цю погань, широким розгортанням критики ліквідувати всі дефекти у практичній роботі. Таким, як Крупський, не повинно бути місце серед чесних радянських працівників” (Плямуємо, 1937, с. 4).

Підсумків цього політичного переслідування було звільнення з роботи Крупського Олександра Івановича, що також було повідомлено в газеті „Пролетарська правда” за 28 вересня 1937 року (Буржуазного, 1937, с. 4). Та арешт О.І. Крупський органами НКВС УРСР, проте через декілька місяців він отримав свободу, натомість йому заборонили жити і працювати в Україні. З великими труднощами вченому вдалося знайти роботу у Воронежі в обласному інституті материнства і дитинства. А згодом після тривалих погоджень стати професором Воронежського медичного інституту і директором клініки акушерства і гінекології (1939–1943), та під час радянсько-німецької війни у 1943 році він помер у Москві (Амосова).

Не оминув політичного цькування і відомий професор історії, завідувач кафедри давньої історії Київського державного університету, науковий співробітник ВУАН УРСР – Штепа Кость Тодосійович (1896 – 1956), що був заарештований 18 березня 1938 року органами НКВС УРСР (ГДА СБУ, ф.6, спр. 49863фп, т. 1, арк. 6). Хоча ще у червні 1937 року у статті Я. Доннера „Шкідлива безтурботність. Про журнал „Комуністична освіта”” використовуючи публікацію „До методики вивчення французької буржуазної революції XVIII сторіччя у 8 класі середньої школи” К. Штепу звинувачують у шкідницькій діяльності, котра дезорганізує викладачів історії та по своїй суті є контрреволюційною (Доннер, 1937, с. 3).

На підставі постанови НКВС УРСР від 27 вересня 1939 року 29 вересня 1939 року він був звільнений (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 49863фп, т. 1, арк. 202). Після чого поновлений на своїх посадах у Київському державному університеті. Вже під час німецько-фашистської окупації у вересні – грудні 1941 році очолював відділ освіти й культури в Київській міській управі. А з наближенням радянських військ емігрував спочатку до Німеччини, а в подальшому до США.

Зазнала політичного цькування і професорка історії Київського університету Наталя Юстівна Мірза-Авакьянц, котра в своїх лекціях робила наклеп на колгоспників України та відверто протягує буржуазно-націоналістичні концепції (Пустецький&Козерацький, 1937, с. 2). А також: „пропагандировала над классовость государственной власти в будущем „независимом украинском государстве”, затушевала эксплуататорскую суть христианства, безклассовость в прошлом Украины” [мовою оригіналу] (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 50021, арк. 42). Окрім того, ще 31 січня 1935 року на загальноінститутських зборах її

звинувати в тому, що вона „недостатньо долає своє націоналістичне минуле, в лекціях опошляє М. М. Покровського, говорячи, що в нього є помилки” (Климов, 2009, с. 231).

В подальшому, 12 червня 1938 року Наталю Юстовну Мірза-Авакьянц заарештували, а 16 березня 1939 року Військовим трибуналом Київського особливого військового округу її було засуджено до 10 років таборів з конфіскацією майна (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 50021, арк. 362).

Намагався протистояти політичному цькуванню, захищаючи і виправдуючи свої наукові нароби і професор Залужний Олександр Сафонович, котрий за думкою наркома освіти УРСР В.П. Затонського: „... у своїй книжці „Учення про колектив” намагається замінити класовий аналіз суспільства реактологічним. ... зводить наклеп на марксизм та обвинувачує його тим, що він „не з’ясовує механізму постання колективів”” [мовою оригіналу] (Затонський, 1925, с. 40). Трохи раніше Д. Скуратівським у статті „Проти біологізації колективізму” (1930) звинуватив О. Залужного у біологізаторстві та механіцизмі (Скуратівський, 1930, с. 85–92). Під тиском політичних переслідувань Олександр Залужний у 1935 році змушений був переїхати до Москви, а у 1938 році заарештований органами НКВС і 3 квітня 1941 року помер.

Тенденцію критики педології як науки, її цькування спостерігаємо і в подальшому, наприклад у передовій статті журналу „Педология” (головний редактор – А. Залкінд) „Лист т. Сталіна і методологічна пильність на педологічному фронті”, зазначалося: „Методологічній розхлябаності, відсутності партійної пильності, гнилому лібералізму на педологічному фронті повинен бути покладений край” [мовою оригіналу] (Письмо, 1931, с. 2).

Повний же розгром педології, як галузі науки, відбувся із прийняттям Постанови ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936 року „Про педологічні збочення в системі Наркомосу”, в якій педологічні працівники, науковці були звинувачені у шкідницькій діяльності в галузі освіти (Історія, 2005, с. 400–404; Народное образование, 1974, с. 173–175). Фактично окрім заборони наукових праць й книг відомих вчених, почалася кампанія із закликами до боротьби з педологією, що і бачимо у статтях „Остаточно ліквідувати залишки педології” (Остаточно, 1936), а у журналі „Комуністична освіта” з липня 1936 р. з’являється рубрика „Викриття педологічної псевдонауки”, яка впродовж року розміщувала публікації з критикою основних наукових засад педології (Г. Костюк (1936), І. Хаїт (1936а, 1936б)) та їх втілення в освітню практику (П. Волинський (1936), М.Штівельман (Штівельман&Турбовська, 1936)).

Не менш жахливим і цинічним є і те, що радянська влада використовуючи політичне цькування доводило до самогубства та використовувало політичне цькування і після смерті людини. Нарком освіти УРСР Микола Скріпник, на Пленумі ЦК КП(б)У в червні

1933 року прилюдно був звинувачений у тому, що „вороги із партквітками і без нього ховалися за його широку спину”, що він мав „серйозні помилки... і в його літературних працях з національного питання та культурного будівництва, в його практичній роботі – у керівництві системою освіти” (Шаповал, 1990, с. 104). Ці тези були підхоплені у статті „Про деякі помилки на теоретичному фронті” Панаса Петровича Любченко (Про деякі, 1933) та іншими радянськими парійними діячами.

Цього Миколи Скрипника не витримав і покінчив самогубством 7 липня 1933 року. Проте цькування його, його політики не припинилося. Вже 9 липня 1933 року на зборах Харківського міського партактиву на доповідь Попова М.М. приймається резолюція, яка не тільки вказує на „помилки” Скрипника, а звертає увагу на „правильне проведення українізації, посилення боротьби з механічними підходом до українізації; рішучий чистки партії від класово-чужих і ворожих націоналістичних елементів з партквітками, від опортуністів, ошуканців партії” (Про націоналістичні, 1933а, с. 1). Схоже відбувалося і на зборах Харківського партактиву (Про націоналістичні, 1933б), що також були надруковані.

І ці приклади політичного цькування відомих освітян, установ у друкованих засобах масової інформації і на підприємствах є найбільш показовими у загальній тенденції радянської пропаганди політичних репресій й боротьби з „ворогами народу”. Подібні заходи з цькуванням людей, які у більшості були прихильниками радянської влади, призводило до руйнування кар’єри й життя людини, та подальшого арешту органами НКВС й репресіям.

Фактично в суспільстві породжувалась недовіра, ворожнечість, страх. А від так поширювалось таке явище, як доноси, які не оминали нікого. Саме за допомогою доносів та наклепів виявляли педагогів, що висловлювали „ворожі погляди”, викриваючи їх як „агентів класового ворога”. Академік Єфремов С. в своєму щоденнику за 25 січня 1928 р. писав: „Черговий пароксизм – вишукування по школах поповичів і попівен і викидання їх. Такого ще не було. Шпionство, висліджування і доноси, доноси, доноси... Це, розуміється, не шовінізм, – це слугування пролетаріятів!” (Єфремов, 1997, с. 728). А на початку 1930-х років в школах учителя давали завдання дітям написати твір: „Як мої батьки ставляться до радянської влади”, „Як мої батьки саботують вступ до колгоспів” або „Як мої батьки переховують хліб” (Кондратюк, 2018, с. 457).

Радянський тоталітарний режим використовуючи це, у поєднанні з пропагандою й агітацією „боротьби з ворогами народу”, політичні репресії здійснювали величезний тиск на свідомість радянських громадян, їх психіку, як дорослих, так і дітей. Так, Григорій Леонтійович Тараненко, 1920 року народження, мешканець міста Сніжне Донецької області, згадував: „... Якось прийшовши на заняття, я почув, що на

шахті відбулася велика аварія, ... винним в ній – ворог народу – головний інженер Іоффе. Його донька, як і її подруга, донька директора шахти, вчилися в нашій школі. Вони частенько разом розмовляли й ходили на перервах. Але після аварії ситуація різко змінилась. Я спостерігав, як на перерві донька головного інженера стояла біля стінки одна, а подруга до неї близько не підходила. Діти з молодших класів бігали й кричали „Ворог народу, ворог народу”. Дівчина від цього буквально ридала, але їй ні хто не співчував й не жалів...” (Чорне, 2011, с. 2). А в інформаційній довідці про виховання дітей у школах Петрівського району Київської області та у Ольгопольському районі Вінницької області 7 квітня 1937 року повідомлялося, що на Вінниччині „Ученицу Заречанскую обвинили в пособничестве только за то, что она смотрела в окно, когда вели арестованного контрреволюционера Зинченко (из решения обкома КП(б)У” [мовою оригіналу] (ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 7098, арк. 7). І таких прикладів можна назвати велику кількість.

Таким чином, ми бачимо, що здійснювання політичних переслідувань та цькування доби формування і становлення радянського тоталітарного режиму у 1920–1930-х роках відбувався за двома головними напрямками. Це пропаганда і агітація політичних репресій й переслідувань засобами масової інформації з одного боку та політичне цькування окремих постатей, закладів й наукових напрямків з іншого.

Головними ідеологами та „історіографами” цих процесів було вище партійне й радянське керівництво СРСР на чолі з Й. Сталіним, саме їх публікації та виступи про наростання класової боротьби й супротиву повержених класів можна розцінювати як соціальний заказ і послідовну політичну задачу спрямовану на розширення терору.

Публікації 1920–1930-х років абстрактно характеризували масштаби політичних репресій, бо дійсні розміри замовчувались. Та чисельні публікації в засобах масової інформації, як і інша офіційна література, переслідувала суцього практичну ідеологічну мету, потрібно було не тільки обґрунтувати необхідність знищення багаточисельних „ворогів народу”, а й створити атмосферу страху, агресивності й підозрілості в суспільстві.

Тому жодна сфера життя суспільства, у тому числі й приватне, соціальні інститути, як то освіта не були вільними від ідеологічного впливу, майже усе було пронизано ідеологічною нетерпимістю, ненавистю до „ворогів народу”, виправдання державне беззаконня й свавілля. І це спостерігалось в системі освіти, в дитячому середовищі. Чого не змогли оминати і засоби масової інформації орієнтовані на школярів та студентську молодь, публікації яких мали виключно пропагандистський прикладний характер.

Окрім того, політичне цькування окремих педагогів маючи персоналізований характер, нагадувало суспільству, що „ворог” поруч, що він може бути сусідом, і даже членом родини. А від так засоби

масової інформації ставали лише орієнтирами цього процесу і спрямовували суспільство, трудові та учнівські, студентські, викладацькі колективи, родини на „боротьбу з ворогами народу”.

Дослідження дає можливість бачити які методи психологічного тиску, маніпуляцій і змін свідомості насамперед молоді й дітей притаманні радянській владі. Окрім того, ми можемо спостерігати на конкреністоричних прикладах, як радянська влада використовує політичну пропаганду й агітацію проти власних громадян заради втримання влади.

Не можна заперечувати і те, що і в сучасному пострадянському світі ми можемо спостерігати і спостерігаємо подібні процеси. А від так аналізуючи сучасні їх вияви приділити ще більшої уваги не тільки вивченню процесам політичного переслідування і цькуванню 1920–1930-х років в УРСР, а й розробити методології боротьби й протидії цим негативним явищам сьогодні у сучасному демократичному суспільстві України, що потребує подальших зусиль науковців.

Список використаної літератури

- 1. Марочко В., Хіллінг Г.** Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). К.: Науковий світ, 2003. 302 с.
- 2. Кропачев С. А.** Советская пропаганда 1937–1938 годов о масштабах массовых политических репрессий. *Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1. Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология*. 2011. № 2. С. 65–76.
- 3. Кропачев С. А.** „Большой террор” и его жертвы в зеркале советской пропаганды 1937–1938 годов. *Российская история*. 2011. № 2. С. 116–124.
- 4. Попова О. Ю.** „Ворожі практики”: досвід інтерпретації кореспондентами газети „Соціалістичний Донбас” (1936–1938). *Нові сторінки історії Донбасу*. 2011. Кн. 20. С. 95–106.
- 5. Бривко М. В.** Радянська пропаганда 1937–1938 роках про політичні репресії. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2016. Кн. 25. С. 179–189.
- 6. Бривко М. В.** Політичні репресії 1937–1938 років на сторінках освітніх друкованих видань як елемент пропаганди. *Мас-медіа на зламі епох: реалії та перспективи розвитку: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Старобільськ: ДЗ „ЛНУ ім. Тараса Шевченка”, 2018. С. 85–94.
- 7. День преси.** *Народний учитель*. 1927. № 18 (122). (5 травня). С. 1.
- 8. Маркова С. В.** Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Кам’янець-Подільський, 2015. 534 с.
- 9. Про хиби** партійної роботи і заходи ліквідації троцькістської та інших дворушників. Доповідь тов. Сталіна на Пленумі ЦК ВКП(б) 3 березня 1937 року. *Шлях до знання*. 1937. 4 квітня (№ 10). С. 1–5.
- 10. Про хиби** партійної роботи і заходи ліквідації троцькістської та інших дворушників. Доповідь тов. Сталіна на Пленумі ЦК ВКП(б)

3 березня 1937 року. *За більшовицькі педкадри*. 1937. 4 квітня (№ 8). С. 1–4. **11. Про хиби** партійної роботи і заходи ліквідації троцькістської та інших дворушників. Доповідь тов. Сталіна на Пленумі ЦК ВКП(б) 3 березня 1937 року. *Комуністична освіта*. 1937. № 3 (березень). С. 1–20. **12. Лубянка**. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938 / под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. М.: МФД, 2004. 736 с. **13. Процесс** антисоветского троцкистского центра. *Известия*. 1937. 24 января (№ 21). С. 2–3; 25 января (№ 22). С. 2–3; 26 января (№ 23). С. 2–4; 27 января (№ 24). С. 2–3; 28 января (№ 25). С. 2–4; 29 января (№ 26). С. 2–5; 30 января (№ 27). С. 1–3. **14. Троцкистские** изверги, душители народа. *Известия*. 1937. 26 января (№ 23). С. 1. **15. Врагов народа**, изменников Родины, наймитов фашизма – стереть с лица Земли! *Известия*. 1937. 26 января (№ 23). С. 4. **16. Люті вороги**, зрадники Батьківщини. *Юний піонер*. 1937. 24 січня (№ 9). С. 1. **17. Почався** процес антирадянського троцькістського центра. *Юний піонер*. 1937. 24 січня (№ 9). С. 4. **18. Вирок** народу. *Юний піонер*. 1937. 1 лютого (№ 11). С. 1. **19. Говорить** державний обвинувач – прокурор Союзу РСР тов. А. Я. Вишинський. *Юний піонер*. 1937. 1 лютого (№ 11). С. 2. **20. Вирок**. *Шлях до знань*. 1937. 2 лютого (№ 4). С. 5. **21. У прокуратурі** Союзу РСР. *Радянський студент*. 1937. 21 січня (№ 3). С. 2. **22. Справа** „Національного центру”. *Комуніст*. 1921. 26 квітня (№ 90). С. 2. **23. До справи** „Національного центру”. *Комуніст*. 1921. 28 квітня (№ 92). С. 1. **24. Реабілітовані** історією. Харківська область. Книга 1. Ч. 1. К.–Х.: Оригінал, 2005. 800 с. **25. Гусєв В., Верба І. ...**, „Ягідки визріли потім”. (З чого почало „перековувати харківську інтелігенцію радянське правосуддя”). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1995. № 1–2. С. 157–165. **26. Справа** „Спілки визволення України”. *Вісті ВУЦВК*. 1930. 9 квітня (№ 81). С. 4; 10 квітня (№ 82). С. 3; 11 квітня (№ 83). С. 3–4; 12 квітня (№ 84). С. 5–6; 13 квітня (№ 85). С. 3–4. **27. Справа** „Спілки визволення України”. *Комуніст*. 1930. 10 березня (№ 68). С. 2. **28. Кузьменко М. М.** Участь освітян в політико-ідеологічних кампаніях 20–30-х рр. ХХ ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць*. 2006. Вип. 3. С. 90–104. **29. Пристайко В. І., Шаповал Ю. І.** Справа „Спілки визволення України”: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. К.: Інтел, 1995. 448 с. **30. Кільколіх Б., Фільшитинська А.** СВУ в боротьбі за дітей. *Комуніст*. 1930. 17 березня (№ 75). С. 2. **31. Куркуленки** та поповичі – „зміна” „СВУ”. *Київський піонер*. 1930. 18 березня (№ 14). С. 2. **32. За зраду** Батьківщини – смерть. *Шлях до знання*. 1937. 16 червня (№ 17). С. 1. **33. Гнів** великого народу! *Шлях до знання*. 1937. 16 червня (№ 17). С. 2. **34. Голос** радянської інтелігенції (Із резолюції зборів вчителів шкіл шахти ім. Сталіна).

Стахановська вахта. 1938. 11 березня. С. 1. **35. Викоренити хиби** в роботі й керівництві освітою дорослих. *Шлях до знання*. 1937. 16 вересня (№ 26). С. 1. **36. Цимбал А.** Ліквідувати наслідки шкідницької діяльності ворогів. *Шлях до знання*. 1937. 16 вересня (№ 26). С. 3. **37. Вся країна** палко вітає славного соратника великого Сталіна – М. І. Єжова. *Шлях до знання*. 1937. 28 липня (№ 21). С. 1. **38. Великий радянський** народ на порох зітре ворогів. *Шлях до знання*. 1937. 16 вересня (№ 26). С. 1. **39. Яченін Л. І.** Бути на варті соціалістичної законності. *Комуніст*. 1938. 29 січня. С. 3. **40. Макаєв В.** „Классовый враг проникает в школу”. *Народное образование*. 1990. № 2. С. 142–144. **41. Кулініч О. С.** Педагогіка українського фашизму (Теорія виховання „С. В. У.”). *Комуністична освіта*. 1931. № 5–6. С. 39–40. **42. Інститут рукопису** Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 10, спр. 1076. **43. Чавдаров С.** Шкідництво на педагогічному фронті: („Педагоги” з СБУ). *Комуністична освіта*. 1931. № 5/6. С. 40–48. **44. Базікання** замість справжньої боротьби з буржуазними націоналістами. На зборах парторганізації Наркомосу УРСР. *Комуніст*. 1937. 16 вересня. С. 2. **45. Шухман С.** Буржуазні націоналісти в облнаросвіті. *Пролетарська правда*. 1937. 9 жовтня (№ 233). С. 4. **46. Очистити** Одеський університет від буржуазно-націоналістичної погані. *Чорноморська комуна*. 1937. 30 вересня (№ 225). С. 2. **47. Глейзер С.** Очистити університет від ворогів явних і замаскованих. *Соціалістичні Харківщина*. 1937. 9 січня (№ 23). С. 3. **48. Демченко Т.** Оздоровити Київський державний університет. *Комуніст*. 1938. 27 січня (№ 21). С. 2. **49. Троцькістська банда** реставраторів капіталізму / Відп. за вип. Мадфес М. К.: Видавництво ЦК ЛКСМУ „Молодий більшовик”, 1937. 174 с. **50. Спілка визволення України:** З винувального висновку в справі „СБУ”. К.: Держвидав. України, 1930. 97 с. **51. Спілка визволення України:** Стенографічний звіт судового процесу. Харків: Видавництво „Пролетар”, 1931. Т. 1. 712 с. **52. Процесс антисоветского троцкистского центра** (23–30 января 1937 года) / Отв. за вип. А. Н. Иодковский. М.: НКЮ Союза ССР Юридическое издательство, 1937. 258 с. **53. Жертвы репрессий** / отв. ред. Ю. С. Шемшученко. К.: Юринформ, 1993. 275 с. **54. П.-Й. Заслужена кара.** *Радянський студент*. 1937. 7 лютого (№ 4). С. 1. **55. Расстрелять торговцев** родиною. *Стахановская вахта*. 1937. 29 января (№ 23). С. 4. **56. Пильність** насамперед. *Юний піонер*. 1937. 15 квітня (№ 36). С. 1. **57. Ілленко В.** Загострити більшовицьку пильність студентів КОМВІШу. *Пролетарська правда*. 1933. 20 липня (№ 155). С. 2. **58. Кліцаков І. О.** Підготовка і виховання учительських кадрів на Україні (1927–1937 рр.). *Український історичний журнал*. 1990. № 2. С. 57–69. **59. Протест проти** виступів Єфремовщини. *Народний учитель*. 1928. 18 листопада (№ 48). С. 1. **60. Н. Н. Єфремовщину** засуджено. *Народний учитель*. 1928. 19 грудня (№ 51). С. 2. **61. Хвиля А.** Союз визволення України – загін

світового фашизму. *Комуніст*. 1930. 10 лютого (№ 40). С. 3.

62. Хвиля А. За більшовистську пильність на фронті творіння української культури. *Комуністична освіта*. 1933. № 5. С. 3–10.

63. Хвиля А. Знищити націоналістичне коріння на мовному фронті. *Комуністична освіта*. 1933. № 6. С. 16–27.

64. Тарапон О. Формування ціннісних орієнтирів українського радянського суспільства в умовах політичних та соціокультурних трансформацій 1920–1930-х рр. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 44. С. 145–150.

65. Крупському не місце серед радянських науковців. *Пролетарська правда*. 1937. 24 вересня (№ 221). С. 4.

66. До кінця розплутати кубло буржуазних націоналістів у медичному інституті. *Пролетарська правда*. 1937. 24 вересня (№ 221). С. 4.

67. Плямуємо дворушника – петлюрівця Крупського. *Пролетарська правда*. 1937. 26 вересня (№ 222). С. 4.

68. Буржуазного націоналіста Крупського знято з роботи. *Пролетарська правда*. 1937. 28 вересня (№ 224). С. 4.

69. Амосова К. „Великий терор” 1936–38 років серед академічної спільноти Київського медичного університету. Частина II. *Національний медичний університет імені О. О. Богомольця*. URL: <http://nmu.ua/nmu-175/kateryna-amosova-velykij-teror-1936-38-rokiv-sered-akademichnoyi-spilnoty-kyuivskogo-medychnogo-universytetu-chastyna-ii/>.

70. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 49863фп, том 1.

71. Доннер Я. Шкідлива безтурботність. Про журнал „Комуністична освіта”. *Комуніст*. 1937. 9 червня (№ 131). С. 3.

72. Пустицький Ю., Козерацький М. Викорчувати з державного університету буржуазних націоналістів і їх підсобників. *Більшовик*. 1937. 28 вересня (№ 224). С. 2.

73. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 50021фп.

74. Климов А. З історії вищої педагогічної освіти на Луганщині: 30-ті роки ХХ ст. *Краєзнавство*. 2009. № 1–2. С. 228–234.

75. Затонський В. П. Про вчителів та школу. (Промови). Харків: Радянська школа, 1925. 228 с.

76. Скуратівський Д. Проти „біологізації” колективізму. *Український вісник рефлексології та експериментальної педагогіки*. 1930. № 3–4. С. 85–92.

77. Письмо т. Сталина и методологическая бдительность на педологическом фронте. *Педология*. 1931. № 5–6. С. 1–2.

78. Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / уклад.: О. О. Любар; за ред. В. Г. Кременя. К.: Знання, 2005. 767 с.

79. Народное образование в СССР. Сборник документов (1917–1973 гг.). / сост.: А. А. Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев, Л. Ф. Литвинов. М.: Педагогика, 1974. 560 с.

80. Остаточнo ліквідувати залишки педології. *Соціалістична Харківщина*. 1936. 11 листопада (№ 258). С. 1.

81. Костюк Г. Теорія і практика педологічної псевдонауки. *Комуністична освіта*. 1936. № 8. С. 146–156.

82. Хаїт І. А. Про знахарів, які претендували на звання учених. *Комуністична освіта*. 1936. № 7. С. 59–63.

83. Хаїт І. А. Про псевдонауку педологію. *Комуністична освіта*. 1936. № 8. С. 120–140.

84. Волинський П. Про наскоки педологів на проблеми уроку. *Комуністична освіта*. 1936. № 10. С. 102–108.

85. Штівельман М.,

Турбовська С. З шкідливої практики педологічної роботи. *Комуністична освіта*. 1936. № 8. С. 156–160. **86. Шаповал Ю. І.** У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. К.: Політвидав України, 1990. 143 с. **87. Про деякі помилки на теоретичному фронті.** З промови тов. П. П. Любченко на Пленумі ЦК ЛКСМУ. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 6 липня (№ 150). С. 3–4. **88. Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та про завдання боротьби з ними.** Резолюція зборів Харківського міського партактиву на доповідь тов. М. М. Попова 9 липня 1933 року. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 11 липня (№ 154). С. 1. **89. Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та про завдання боротьби з ними.** Доповідь секретаря ЦК КП(б)У тов. М. М. Попова на зборах Харківського партактиву 9 липня 1933 року. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 12 липня (№ 155). С. 1. **90. Єфремов С. О.** Щоденники, 1923–1929. К.: ЗАТ „Газета „РАДА””, 1997. 848 с. **91. Кондратюк О.** Нищення традиційної народної культури – головний напрямок громадської роботи радянських вчителів 1930–1940-х років. *Масовыя рэпрэсіі ў ССРСР у гістарычных даследаваннях і калектыўнай памяці: навуковы зборнік / пад рэд. А. Смаленчука і А. Кандрацюк*. Мінск: Зміцер Колас, 2018. 608 с. С. 452–467. **92. Чорне золото Григорія Тараненко.** *Сніжнянське життя*. 2011. 6 квітня (№ 26). С. 2. **93. ЦДАГО України.** Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7098.

References

- 1. Marochko, V.,** Khillih, H. (2003). Represovani pedahohy Ukrainy: zhertvy politychnoho teroru (1929–1941) [Repressed teachers of Ukraine: victims of political terror (1929–1941)]. Kyiv: Naukovyy svit [in Ukrainian].
- 2. Kropachev, S. A.** (2011). Sovetskaya propaganda 1937–1938 godov o masshtabakh massovykh politicheskikh repressiy [Soviet propaganda of 1937–1938 on the scale of mass political repression]. *Vestnik Adygeyskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 1: Regionovedeniye: filosofiya, istoriya, sotsiologiya, yurisprudentsiya, politologiya, kul'turologiya*, 2, 65–76 [in Russian].
- 3. Kropachev, S. A.** (2011). „Bol'shoy terror” i yego zhertvy v zerkale sovetskoy propagandy 1937–1938 godov [The Great Terror and its victims in the mirror of Soviet propaganda of 1937–1938]. *Rossiyskaya istoriya*, 2, 116–124 [in Russian].
- 4. Popova, O. U.** (2011). „Vorozhi praktyky”: dosvid interpretatsiyi korespondentamy hazety „Sotsialistychnyy Donbas” (1936–1938) [„Hostile Practices”: an Interpreter's Experience of Interpreting the Socialist Donbass Newspaper (1936–1938)]. *Novi storinky istoriyi Donbasu*, 20, 95–106 [in Ukrainian].
- 5. Bryvko, M. V.** (2016). Radyans'ka propahanda 1937–1938 rokakh pro politychni represiyi [Soviet propaganda of 1937–1938 about political repression]. *Novi storinky istoriyi Donbasu*, 25, 179–189 [in Ukrainian].
- 6. Bryvko, M. V.** (2018). Politychni represiyi 1937–1938 rokiv na storinkakh osvutnykh drukovanykh vydan' yak element propahandy [Political repression of 1937–1938 on the pages of

educational publications as an element of propaganda]. *Mas-media na zlami epokh: realiyi ta perspektyvy rozvytku: materialy Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi*. Starobil's'k: DZ „LNU im. Tarasa Shevchenka”, 85-94 [in Ukrainian]. **7. Den' presy** (1927, May 5). [Press Day]. *Narodnyy uchytel'*, 18, 1 [in Ukrainian]. **8. Markova, S. V.** (2015). *Suspil'no-politychni zminy v ukrayins'komu seli u konteksti formuvannya komunistychnoyi systemy (1917–1933 rr.)* [Socio-political changes in the Ukrainian village in the context of the formation of the communist system (1917–1933)]. *Doctor's thesis*. Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian]. **9. Pro khyby** partiynoyi roboty i zakhody likvidatsiyi trots'kists'koyi ta inshykh dvorushnykiv. Dopovid' tov. Stalina na Plenumi TSK VKP (b) 3 bereznya 1937 roku [On the omissions of party work and measures to eliminate Trotskyist and other two-handed. com. Stalin at the plenum of the Central Committee of the CPSU (b) on March 3, 1937]. (1937, April 4). *Shlyakh do znannya*, 10, 1-5 [in Ukrainian]. **10. Pro khyby** partiynoyi roboty i zakhody likvidatsiyi trots'kist's'koyi ta inshykh dvorushnykiv. Dopovid' tov. Stalina na Plenumi TSK VKP(b) 3 bereznya 1937 roku [On the omissions of party work and measures to eliminate Trotskyist and other two-handed. com. Stalin at the plenum of the Central Committee of the CPSU (b) on March 3, 1937]. (1937, April 4). *Za bil'shovyts'ki pedkadry*, 8, 1-4 [in Ukrainian]. **11. Pro khyby** partiynoyi roboty i zakhody likvidatsiyi trots'kist's'koyi ta inshykh dvorushnykiv. Dopovid' tov. Stalina na Plenumi TSK VKP(b) 3 bereznya 1937 roku [On the omissions of party work and measures to eliminate Trotskyist and other two-handed. com. Stalin at the plenum of the Central Committee of the CPSU (b) on March 3, 1937]. (1937, March). *Komunistychna osvita*, 3, 1-20 [in Ukrainian]. **12. Yakovleva, A. N.** (Eds.). (2004). *Lubyanka. Stalin i Glavnoye upravleniye gosbezopasnosti NKVD*. Arkhiv Stalina. Dokumenty vysshikh organov partiynoy i gosudarstvennoy vlasti. 1937–1938 [Lubyanka. Stalin and the Main Directorate of State Security of the NKVD. Archive of Stalin. Documents of the highest bodies of party and state power. 1937–1938]. Moskva: MFD [in Russian]. **13. Protsess** antisovetskogo trotskistskogo tsentra [The process of the anti-Soviet Trotskyist center of Izvestia]. (1937, January, 24–30). *Izvestiya*, 21, 2-3; 22, 2-3; 23, 2-4; 24, 2-3; 25, 2-4; 26, 2-5; 27, 1-3 [in Russian]. **14. Trotskistskiye** izvergi, dushiteli naroda [Trotskyist fiends, stranglers of the people]. (1937, January 26). *Izvestiya*, 23, 1 [in Russian]. **15. Vragov** naroda, izmennikov Rodiny, naymitov fashizma – steret' s litsa Zemli! [Enemies of the people, traitors to the motherland, hires of fascism – wipe off the face of the earth!]. (1937, January 26). *Izvestiya*, 23, 4 [in Russian]. **16. Lyuti** vorohy, zradnyky Bat'kivshchyny [Furious enemies, traitors to the Motherland]. (1937, January 24). *Yunyy pioner*, 9, 1 [in Ukrainian]. **17. Pochavsya** protses antyradyans'koho trots'kists'koho tsentra [The process of the anti-Soviet Trotskyist center began]. (1937, January 24). *Yunyy pioner*, 9, 4 [in Ukrainian]. **18. Vyrok** narodu [The verdict of the people]. (1937, February 1). *Yunyy pioner*, 11, 1 [in Ukrainian]. **19. Hovoryt'**

derzhavnyy obvynuvach – prokuror Soyuzu RSR tov. A. Ya. Vyshyns'kyi [State Prosecutor – Prosecutor of the USSR Union Comrade Says. AND I. Vyshinsky]. (1937, February 1). *Yunny pioner*, 11, 2 [in Ukrainian].

20. Vyrok [Sentence]. (1937, February 2). *Shlyakh do znan'*, 4, 5 [in Ukrainian].

21. U prokuraturi Soyuzu RSR [In the Prosecutor's Office of the USSR]. (1937, January 21). *Radyans'kyi student*, 3, 2 [in Ukrainian].

22. Sprava „Natsional'noho tsentru” [The case of the National Center]. (1921, April 26). *Komunist*, 90, 2 [in Ukrainian].

23. Do spravy „Natsional'noho tsentru” [To the case of the National Center]. (1921, April 28). *Komunist*, 92, 1 [in Ukrainian].

24. Dulub, V. (Eds.). (2005). Reabilitovani istoriyeyu. Kharkivs'ka oblast' [Rehabbed by history. Kharkiv region]. (Vol. 1. Part. 1). Kyiv – Kharkiv: Oryhinal [in Ukrainian].

25. Husyev, V., & Verba, I. (1995).„Yahidka vyzyryly potim” (Z choho pochalo „perekovuvaty kharkivs'ku intelihientsiyu radyans'ke pravosuddya) [...„Berry ripe then” (From what began „to persuade the Kharkov intelligentsia Soviet justice”)]. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB*, 1-2, 157-165 [in Ukrainian].

26. Sprava „Spilky vyzvolennya Ukrayiny” (1930, April, 9-13) [The case of the Union of Liberation of Ukraine]. *Visti VUTSVK*, 81, 4; 82, 3; 83, 3-4; 84, 5-6; 85, 3-4 [in Ukrainian].

27. Sprava „Spilky vyzvolennya Ukrayiny” [The case of the Union of Liberation of Ukraine]. (1930, March 10). *Komunist*, 68, 2 [in Ukrainian].

28. Kuz'menko, M. M. (2006). Uchast' osvityan v polityko-ideolohichnykh kampaniyakh 20–30-kh rr. [The participation of the educated in the political and ideological campaigns of the 20-30's of the XX century]. *Naukovyy chasopys Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriya 6. Istorychni nauky*. Kyiv: NPU imeni M. P. Drahomanova, 3, 90-104 [in Ukrainian].

29. Prystayko, V. I., & Shapoval, U. I. (1995). Sprava „Spilky vyzvolennya Ukrayiny”: nevidomi dokumenty i fakty. Naukovo-dokumental'ne vydannya [The case of the Union of Liberation of Ukraine: unknown documents and facts. Scientific and documentary edition]. Kyiv: Intel [in Ukrainian].

30. Kil'kolykh, B., & Fil'shytyns'ka, A. (1930, March 17). SVU v borot'bi za ditey [SVU in the fight for children]. *Komunist*, 75, 2 [in Ukrainian].

31. Kurkulenky ta popovychi – „zmina” „SVU” [Kurkulenko and Popovychi are „change” of the IED]. (1930, March 18). *Kyyivs'kyi pioner*, 14, 2 [in Ukrainian].

32. Za zradu Bat'kivshchyny – smert' [For the betrayal of the Motherland – death]. (1937, June 16). *Shlyakh do znannya*, 17, 1 [in Ukrainian].

33. Hniv velykoho narodu! [The wrath of the great people! The path to knowledge]. (1937, June 16). *Shlyakh do znannya*, 17, 2 [in Ukrainian].

34. Holos radyans'koyi intelihientsiyi (Iz rezolyutsiyi zboriv vchyteliv shkil shakhty im. Stalina) [Voice of the Soviet intelligentsia (From the resolution of the Stalin Mine School Teachers' Meeting)]. (1938, March 11). *Stakhanovs'ka vakhta*, 11, 1 [in Ukrainian].

35. Vykorenyty khyby v roboti y kerivnytstvi osvitoiu doroslykh [Eradicate failures in the work and guidance of adult education]. (1937, September 16). *Shlyakh do znannya*, 26, 1 [in Ukrainian].

36. Tsymbal, A.

(1937, September 16). Likviduvaty naslidky shkidnyts'koyi diyal'nosti vorohiv [Eliminate the effects of the enemy's harmful activity]. *Shlyakh do znannya*, 26, 3 [in Ukrainian]. **37. Vsyia** krayina palko vitaye slavnoho soratnyka velykoho Stalina – M. I. Yezhova [The whole country warmly welcomes the great associate of the great Stalin – M. I. Yezhova]. (1937, July 28). *Shlyakh do znannya*, 21, 1 [in Ukrainian]. **38. Velykyy** radyans'kyy narod na porokh zitre vorohiv [The great Soviet people are wiping out enemies in the dust]. (1937, September 16). *Shlyakh do znannya*, 26, 1 [in Ukrainian]. **39. Yachenin, L. I.** (1938, January 29). Buty na varti sotsialistychnoyi zakonnosti [To be on the guard of socialist legitimacy]. *Komunist*, 29, 3 [in Ukrainian]. **40. Makayev, V.** (1990). „Klassovyy vrag pronikayet v shkolu” [„The class enemy penetrates the school”]. *Narodnoye obrazovaniye*, 2, 142-144 [in Russian]. **41. Kulinich, O. S.** (1931). Pedahohika ukrayins'koho fashyzmu (Teoriya vykhovannya „S. V. U.”) [Pedagogy of Ukrainian Fascism (Theory of Education „S. V. U.”)]. *Komunistychna osvita*, 5-6, 39-40 [in Ukrainian]. **42. Instytut** rukopysu Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho [Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine Vernadsky]. (F. 10, cpr. 1076) [in Russian]. **43. Chavdarov, S.** (1931). Shkidnytstvo na pedahohichnomu fronti: („Pedahohy” z SVU) [Pest on the pedagogical front: („Educators” with IED)]. *Komunistychna osvita*, 5/6, 40-48 [in Ukrainian]. **44. Bazikannya** zamist' spravzhn'oyi borot'by z burzhnaznymi natsionalistamy. Na zborakh partorhanizatsiyi Narkomосу URSR [Chatting instead of a genuine fight against bourgeois nationalists. At the meeting of the Party Organization of the People's Commissar of the USSR]. (1937, September 16). *Komunist*, 16, 2 [in Ukrainian]. **45. Shukhman, S.** (1937, October 9). Burzhnazni natsionalisty v oblnarosviti [Bourgeois nationalists in the world-wide]. *Proletars'ka pravda*, 233, 4 [in Ukrainian]. **46. Ochystyty** Odes'kyy universytet vid burzhnazno-natsionalistychnoyi pohani [Clear the University of Odessa from the bourgeois-nationalist bad]. (1937, September 30). *Chornomors'ka komuna*, 225, 2 [in Ukrainian]. **47. Hleyzer, S.** (1937, January 9). Ochystyty universytet vid vorohiv yavnykh i zamaskovanykh [Cleanse the University of the Enemies Explicit and Disguised]. *Sotsialistychni Kharkivshchyna*, 23, 3 [in Ukrainian]. **48. Demchenko, T.** (1938, January 27). Ozdorovyty Kyivs'kyy derzhavnyy universytet [Recover Kyiv State University]. *Komunist*, 21, 2 [in Ukrainian]. **49. Madfes, M.** (Eds.) (1937). Trots'kist's'ka banda restavrovatir kapitalizmu [Trotskyist gang of restorers of capitalism]. Kyev: Vydavnytstvo TSK LKSMU „Molodyy bil'shovyk” [in Ukrainian]. **50. Spilka** vyzvolennya Ukrayiny: Z vynuval'noho vysnovku v spravi „SVU” [Liberation Union of Ukraine: From the guilty verdict in the IED case]. (1930). Kyev: Derzhvydav. Ukrayiny [in Ukrainian]. **51. Spilka** vyzvolennya Ukrayiny: Stenohrafichnyy zvit sudovoho protsesu [Liberation Union of Ukraine: Verbatim Report of the Trial]. (1931). Tom 1. Kharkiv: Vydavnytstvo „Proletar” [in Ukrainian]. **52. Iodkovskiy, A. N.** (Eds.) (1937). Protsess antisovetskogo trotskistskogo

tsentra (23-30 yanvarya 1937 goda) [The process of the anti-Soviet Trotskyist center (January 23-30, 1937)]. Moskva: NKYU Soyuza SSR Yuridicheskoye izdatel'stvo [in Russian]. **53. Shemshuchenko, U. S.** (Eds.). (1993). Zhertvy repressiy [Victims of repression]. Kyev: Yurinform [in Russian]. **54. P.-Y.** (1937, February 7). Zasluzhena kara [Well deserved punishment]. *Radyans'kyy student*, 4, 1 [in Ukrainian]. **55. Rasstrelyat'** tovgovtsev rodinoy [Shoot the merchants of the homeland]. (1937, January 29). *Stakhanovskaya vakhta*, 23, 4 [in Russian]. **56. Pyl'nist'** nasampered [Vigilance first and foremost]. (1937, April 15). *Yunyy pioner*, 36, 1 [in Ukrainian]. **57. Illenko, V.** (1933, July 20). Zahostyryty bil'shovyts'ku pyl'nist' studentiv KOMVYShu [To sharpen the Bolshevik vigilance of the students of KOMVYSH]. *Proletars'ka pravda*, 155, 2 [in Ukrainian]. **58. Klitsakov, I. O.** (1990). Pidhotovka i vykhovannya uchytel's'kykh kadriv na Ukrayini (1927–1937 rr.) [Training and education of teachers in Ukraine (1927–1937)]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*, 2, 57-69 [in Ukrainian]. **59. Protest** proty vystupiv Yefremovshchyny [Protest Against Ephraim's Speeches]. (1928, November 18). *Narodniy uchytel'*, 48, 1 [in Ukrainian]. **60. N. N.** (1928, December 19). Yefremovshchynu zasudzheno [Ephraim is condemned]. *Narodniy uchytel'*, 51, 2 [in Ukrainian]. **61. Khvylya, A.** (1930, February 10). Soyuz vyzvolennya Ukrayiny – zahin svitovoho fashyzmu [The Union of Liberation of Ukraine is a detachment of world fascism]. *Komunist*, 40, 3 [in Ukrainian]. **62. Khvylya, A.** (1933). Za bil'shovyst's'ku pyl'nist' na fronti tvorinnya ukrayins'koyi kul'tury [For the Bolshevik vigilance at the front of the creation of Ukrainian culture]. *Komunistychna osvita*, 5, 3-10 [in Ukrainian]. **63. Khvylya, A.** (1933). Znyshchyty natsionalistychne korinnya na movnomu fronti [Destroy nationalist roots on the linguistic front]. *Komunistychna osvita*, 6, 16-27 [in Ukrainian]. **64. Tarapon, O.** (2014). Formuvannya tsinnisnykh oriyentyriv ukrayins'koho radyans'koho suspil'stva v umovakh politychnykh ta sotsiokul'turnykh transformatsiy 1920–1930-kh rr. [The Formation of Valuable Landmarks of Ukrainian Soviet Society in the Conditions of Political and Sociocultural Transformations of the 1920s–1930s]. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy*, 44, 145-150 [in Ukrainian]. **65. Krups'komu** ne mistse sered radyans'kykh naukovtsiv [Krupsky is not a place among Soviet scientists]. (1937, September 24). *Proletars'ka pravda*, 221, 4 [in Ukrainian]. **66. Do** kintsya rozplutaty kublo burzhuaznykh natsionalistiv u medychnomu instytuti [Until the end, unravel the bourgeois nationalist cube at the Medical Institute]. (1937, September 24). *Proletars'ka pravda*, 221, 4 [in Ukrainian]. **67. Plyamuyemo** dvorushnyka – petlyurivtsya Krups'koho [We spot a two-armed – Petluray Krupsky]. (1937, September 26). *Proletars'ka pravda*, 222, 4 [in Ukrainian]. **68. Burzhuaznoho** natsionalista Krups'koho znyato z roboty [The bourgeois nationalist Krupsky was dismissed]. (1937, September 28). *Proletars'ka pravda*, 224, 4 [in Ukrainian]. **69. Amosova, K.** (2018). „Velykyy teror” 1936-38 rokiv sered akademichnoyi spil'noty Kyyivs'koho medychnoho universytetu [The Great Terror of 1936-38 among the academic

community of Kyiv Medical University]. (Part II). Retrieved from <http://nmu.ua/nmu-175/kateryna-amosova-velykyj-teror-1936-38-rokiv-sered-akademichnoyi-spilnoty-kyyivskogo-medychnoho-universytetu-chastyna-ii/> [in Ukrainian]. **70. HDA SBU.** (F. 6, cpr. 49863fp, t. 1) [in Russian]. **71. Donner, Y.** (1937, June 9). Shkidlyva bezturbotnist'. Pro zhurnal „Komunistychna osvita” [Harmful carelessness. About the journal „Communist Education”]. *Komunist*, 131, 3 [in Ukrainian]. **72. Pustytskyy, Y., & Kozrats'kyy, M.** (1937, September 28). Vykorchuvaty z derzhavnoho universytetu burzhnaznykh natsionalistiv i yikh pidsobnykiv [To eradicate bourgeois nationalists and their accomplices from the State University]. *Bil'shovyk*, 224, 2 [in Ukrainian]. **73. HDA SBU.** (F. 6, spr. 50021fp) [in Russian]. **74. Klymov, A.** (2009). Z istoriyi vyshchoyi pedahohichnoyi osvity na Luhanshchyni: 30-ti roky KHKH st. [From the history of higher pedagogical education in Luhansk region: 30-ies of XX century]. *Krayeznavstvo*, 1-2, 228-234 [in Ukrainian]. **75. Zaton's'kyy, V. P.** (1925). *Pro vchyteliv ta shkolu. (Promovy)* [About teachers and school. (Speeches)]. Kharkiv: Radyans'ka shkola [in Ukrainian]. **76. Skurativ's'kyy, D.** (1930). Proty „biolohizatsiyi” kolektyvizmu [Against the „biologization” of collectivism]. *Ukrayins'kyy visnyk refleksolohiyi ta eksperymental'noyi pedahohiky*, 3-4, 85-92 [in Ukrainian]. **77. Pis'mo** t. Stalina i metodologicheskaya bditel'nost' na pedologicheskoy fronte [Comrade Stalin's letter and methodological vigilance on the pedological front]. (1931). *Pedologiya*, 5-6, 1-2 [in Russian]. **78. Kremenya, V. H.** (Eds.) (2005). *Istoriya ukrayins'koyi shkoly i pedahohiky: Khrestomatiya* [History of Ukrainian school and pedagogy: Reader]. Kyev: Znannya [in Ukrainian]. **79. Abakumov, A. A.** (Eds.) (1974). *Narodnoye obrazovaniye v SSSR. Sbornik dokumentov (1917–1973 gg.)* [Public education in the USSR. Collection of documents (1917–1973 gg.)]. Moskva: Pedagogika [in Russian]. **80. Ostatochno** likviduvaty zalyshky pedolohiyi [Ultimately eliminate the remnants of pedology]. (1936, November 11). *Sotsialistychna Kharkivshchyna*, 258, 1 [in Ukrainian]. **81. Kostyuk, H.** (1936). Teoriya i praktyka pedolohichnoyi psevdonauky [The theory and practice of pedological pseudoscience]. *Komunistychna osvita*, 8, 146–156 [in Ukrainian]. **82. Khayit, I. A.** (1936). Pro znakhariv, yaki pretenduvaly na zvannya uchenykh [About the sorcerers who claimed the title of scientists]. *Komunistychna osvita*, 7, 59-63 [in Ukrainian]. **83. Khayit, I. A.** (1936). Pro psevdonauku pedolohiyu [About pseudoscience pedology]. *Komunistychna osvita*, 8, 120-140 [in Ukrainian]. **84. Volyn's'kyy, P.** (1936). Pro naskoky pedolohiv na problemy uroku [On the pedologists' onsets on the problems of the lesson]. *Komunistychna osvita*, 10, 102-108 [in Ukrainian]. **85. Shtivel'man, M., & Turbov's'ka, S.** (1936). Z shkidlyvoyi praktyky pedolohichnoyi roboty [From the harmful practice of pedological work]. *Komunistychna osvita*, 8, 156-160 [in Ukrainian]. **86. Shapoval, Y. I.** (1990). U ti trahichni roky: stalinizm na Ukrayini [In those tragic years: Stalinism in

Ukraine]. Kyiv: Polityvydav Ukrayiny [in Ukrainian]. **87. Pro** deyaki pomylyky na teoretychnomu fronti. Z promovy tov. P. P. Lyubchenko na Plenumi TSK LKSMU [Some errors on the theoretical front. From the speech of Comrade. PP Lyubchenko at the Plenum of the Central Committee of the LKSMU]. (1933, July 6). *Visti VUTSVK*, 150, 3-4 [in Ukrainian]. **88. Pro natsionalistychni** ukhyly v lavakh ukrayins'koyi partorhanizatsiyi ta pro zavdannya borot'by z nymy. Rezolyutsiya zboriv Kharkivs'koho mis'koho partaktyvu na dopovid' tov. M. M. Popova 9 lypnya 1933 roku [About nationalist biases in the ranks of the Ukrainian party organization and the task of combating them. Resolution of the Meeting of the Kharkiv City Party Committee on the report of Comrade M. M. Popov July 9, 1933]. (1933, July 11). *Visti VUTSVK*, 154, 1 [in Ukrainian]. **89. Pro natsionalistychni** ukhyly v lavakh ukrayins'koyi partorhanizatsiyi ta pro zavdannya borot'by z nymy. Dopovid' sekretarya TSK KP(b)U tov. M. M. Popova na zborakh Kharkivs'koho partaktyvu 9 lypnya 1933 roku [About nationalist biases in the ranks of the Ukrainian party organization and the task of combating them. Report of the Secretary of the CC CP (b) in Com. M. M. Popov at the meeting of the Kharkov Party Committee on July 9, 1933]. (1933, July 12). *Visti VUTSVK*, 155, 1 [in Ukrainian]. **90. Yefremov, S. O.** (1997). *Shchodennyky, 1923–1929* [Diaries, 1923–1929]. Kyev: ZAT „Hazeta „RADA”” [in Ukrainian]. **91. Kondratyuk, O.** (2018). *Nyshchennya tradytsiynoyi narodnoyi kul'tury – holovnyy napryamok hromads'koyi roboty radyans'kykh vchyteliv 1930–1940-kh rokiv* [The destruction of traditional folk culture was the main focus of the Soviet teachers' social work in the 1930s–1940s]. *Masavyja represii ŭ SSSR u historychnykh dasliedavanniach y kaliectyŭnaj pamiaci: naukovy zbornik*. Minsk: Zmicier Kolas, 452-467 [in Ukrainian]. **92. Chorne** zoloto Hryhoriya Taranenko [Grigory Taranenko's Black Gold]. (2011, April 6). *Snizhnyans'ke zhyttya*, 26, 2 [in Russian]. **93. TSDAHO** Ukrayiny [CDAGO of Ukraine]. (F. 1, op. 20, cpr. 7098) [in Russian].

Бривко М. В. Політичне цькування та „боротьба з ворогами народу” в системі освіти УРСР 1920–1930-х рр.

Сучасне положення та розвиток суспільства усе частіше говорить нам про певні тенденції поширення політичного переслідування та цькування насамперед громадських і політичних діячів, у тому числі і в системі освіти. А відтак, запропонована тема дослідження є не менш важливою і актуальною і сьогодні. Дослідження охоплює не тільки публікації суспільно-політичних або спеціалізованих освітніх чи дитячих засобів масової інформації, а й конкретно-історичні приклади політичного переслідування і цькування представників системи освіти 1920–1930-х років, що дає більш глибоке розуміння і можливість вивчення механізмів і виявів цього негативного явища у ході проведення так званої „боротьби з ворогами народу”. Методологія дослідження спирається на принципи об'єктивності, системності, історизму,

діалектики та міждисциплінарності. Дослідження базується на історичних і історико-педагогічних методах.

Наведені приклади політичного переслідування та цькування представників освіти різного рівня у публікаціях засобів масової інформації суспільно-політичного значення, таких як „Ізвестія”, „Комуніст”, „Пролетарська правда”, або вузькоспеціалізованих й профільних освітніх виданнях, наприклад, „Шлях освіти”, „Шлях до знання”, „Київський піонер”, „Народний учитель”, яскраво розкривають сутність більшовицького режиму та подають намагання радянської влади використати свідомість громадян у боротьбі з так званими „ворогами народу”, його зверхність над громадськими правами своїх же громадян. Доповненням до публікацій є інші історичні джерела, що демонструють політичне цькування освітян (Скрипник М., Крупський О., Єфремов С., Дурдуківський В. та інші) у виступах партійних радянських діячів на різних зібраннях та мітингах. Окрім того, ми можемо бачити як радянська влада використовує політичну пропаганду й агітацію проти власних громадян заради втримання влади.

Це дає можливість не тільки бачити які методи психологічного тиску, маніпуляцій і змін свідомості насамперед молоді й дітей притаманні радянській владі, а й аналізуючи сучасні їх вияви розробити методологію боротьби з цими негативними явищами у демократичному суспільстві, що і потребує подальших зусиль науковців.

Ключові слова: політичні переслідування, цькування, пропаганда, агітація, репресії, освіта, засоби масової інформації, 1920–1930 рр., УРСР.

Бривко Н. В. Политическая травля и „борьба с врагами народа” в системе образования УССР 1920–1930-х гг.

Современное положение и развитие общества все чаще говорит нам про определенные тенденции расширения политических преследований и травли прежде всего общественных и политических деятелей, в том числе и в системе образования. Поэтому предложенная тема исследования является не менее важной и актуальной и сегодня.

Исследование охватывает не только публикации общественно-политических или специализированных образовательных или детских средств массовой информации, но и конкретно-исторические примеры политических преследования и травли представителей системы образования 1920-1930-х годов, что дает нам более глубокое понимание и возможность изучения механизмов и проявлений этого негативного явления в ходе проведения так называемой „борьбы с врагами народа”.

Методология исследования опирается на принципы объективности, системности, историзма, диалектики и междисциплинарности. Базируясь на исторических и историко-педагогических методах исследования.

Приведенные примеры политических преследования и травли представителей образования разного уровня в публикациях массовой информации общественно-политического значения, таких как „Известия”, „Коммунист”, „Пролетарская правда”, или узкоспециализированные и профильные педагогические издания, например „Путь образования”, „Путь к знанию”, „Киевский пионер”, „Народный учитель” ярко раскрывают сущность большевистского режима и подают стремление советской власти использовать сознание граждан в борьбе с так называемыми „врагами народа”, его превосходство над гражданскими правами своих же граждан.

Дополнением к публикациям являются разные исторические источники, которые демонстрируют политическую травлю педагогов (Скрипник Н., Крупский А., Ефремов С., Дурдуковский В. И другие) в выступлениях партийных советских деятелей на разных собраниях и митингах. Кроме того, мы можем видеть как советская власть использует пропаганду и агитацию против своих граждан ради удержания власти.

Это дает возможность не только видеть какие методы психологического давления, манипуляции и изменений сознания прежде всего молодежи и детей присущи советской власти, а и анализируя современные их проявления разработать методологию борьбы с этими негативными явлениями в демократическом обществе, что потребует дальнейших усилий ученых.

Ключевые слова: политическое преследование, травля, пропаганда, агитация, репрессии, образования, средства массовой информации, 1920–1930-е годы, УССР.

Bryvko M. V. Political persecution and repression of teachers in the Ukraine SSR in the 1920–1930-s.

The current state and development of society is increasingly telling us about certain trends in the spread of political persecution and harassment, especially by public and political figures, including in the education system. And yes, the proposed research topic is equally important and relevant today. The study covers not only publications of socio-political or specialized educational or children's media, but also specific historical examples of political persecution and harassment of representatives of the education system of the 1920–1930s, which gives a deeper understanding and possibility of studying the mechanisms and manifestations of this negative phenomenon in during the so-called „fight against the enemies of the people”. The methodology of the study is based on the principles of objectivity, systematically, historicism, dialectics and interdisciplinary. And the research is based on historical and historical-pedagogical methods.

Examples of political persecution and harassment of education at various levels in media of social and political importance, such as „Izvestia”, „Communist”, „Proletarian Truth”, or specialized and specialized educational

publications, such as „The Path of Education”, „The Path note”, „Kyiv Pioneer”, „People's Teacher” vividly reveal the essence of the Bolshevik regime and present the efforts of the Soviet authorities to use the consciousness of citizens in the fight against the so-called „enemies of the people”, supremacy over the public rights of their own citizens. Additions to the publications are various historical sources that demonstrate the political persecution of the educators (Skrypnyk M., Krupsky O., Efremov S., Durdukivsky V. and others) in the speeches of party Soviet figures at various meetings and rallies. In addition, we can see how the Soviet authorities use political propaganda and agitation against their own citizens to retain power.

This makes it possible not only to see what methods of psychological pressure, manipulations and changes of consciousness, especially of young people and children, are inherent in the Soviet power, but also to analyze their present manifestations to develop a methodology for combating these negative phenomena in a democratic society, which needs further efforts of scientists.

Key words: political persecution, harassment, propaganda, agitation, repression, education, mass media, 1920–1930, USSR.

Стаття надійшла до редакції 09.11.2020 р.

Прийнято до друку 13.11.2020 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 94(477):316.342.7"1921/1991"

DOI 10.12958/2227-2844-2020-6(337)-109-116

Бублик Ольга Іванівна,

кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та правознавства
ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,
м. Старобільськ, Україна.

public.st@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2280-7385>

РЕЛІГІЙНА СКЛАДОВА РАДЯНСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА СУСПІЛЬСТВО

Розвиток української історіографії на сучасному етапі, серед іншого, характеризується досить динамічним дослідженням радянського минулого України. Висока ступінь зацікавленості вітчизняних вчених обумовлена тим, що завдання побудови ідеологічної стратегії сучасної української держави, неможлива без переосмислення її існування в умовах радянської системи. Попри те, що різні аспекти цієї проблеми досить детально вивчалися науковцями, проте все ще залишаються певні лакуни. Зокрема, потребує докладнішого розгляду релігійна складова радянської ідеології, як фактор укріплення більшовицького впливу на суспільні маси, особливо у період становлення Радянської держави – 20-х – на початку 30-х рр. Саме висвітлення цього аспекту є головною метою цієї статті.

Відзначимо, що з моменту свого становлення організація більшовицької партії, певною мірою, носила релігійний характер: правляча верхівка з жовтня 1917 р. й надалі всіма силами прагнула затвердити себе замість Православної Церкви в народних „масах трудящих”, стати їх душею і розумом. Більшовикам мало було просто поневолити народи Росії, примусити їх покірливо підкорятися, оволодіти їх надбанням, лівовою часткою особистих заробітків і т.п.; партія прагнула оволодіти душею, совістю, духовною свідомістю мас. Так і писалося в майбутньому в гаслах: „Партія – розум, честь і совість народу” (або – „нашої епохи”).

Намагання знищити будь-які релігії і церкви, а особливо викоринити величезний вплив християнства в повсякденному житті та посісти його місце в душах людей, стали для всіх Церквою – найголовніше і найважливіше завдання нового режиму СРСР. Така мета не зовсім відповідала визначенню атеїзму і філософського матеріалізму. Атеїзм (гр. а – не і teos – Бог) – форма вияву таких світоглядних орієнтацій людини, які утверджують її в бутті, вільному від необхідності апелювати до надприродного. Більшовиками були зміщені найважливіші

сміслові наголоси: не для того їм потрібно було руйнувати релігію, щоб затвердити свою владу, а саму цю владу потрібно було затвердити, щоб зруйнувати релігію і насадити замість неї іншу, свою.

Зрозуміти суть справи нелегко, оскільки при явно релігійному характері більшовизму, він постійно демонстрував свою послідовну ідейну безрелігійність, принциповий світоглядний атеїзм і матеріалізм.

У сучасній науковій літературі подана вичерпна характеристика суті атеїзму. По-перше, в будь-якій релігії присутня віра в Бога, в надприродне, або в космічний розум, або в сили людини, яка може стати подібним до божества (як вчать індуїзм, буддизм), або особливе визначення своєї країни і народу (синтоїзм, іудаїзм) тощо. Це ж характерно і для атеїзму в його „комуністичному, більшовицькому” вигляді з вірою в світле майбутнє людства і в особливу роль комуністів, покликаних надію зробити реальністю. Це також і віра в самостворення землі, яка „еволюціонувала” мільярди років, і на якій само собою утворилися гори і долини, флора і фауна, моря й океани і ін. Це і віра в еволюцію людини, і вірі цих людей можна позаздрити: не маючи ніяких доказів цього „перетворення”, проти якого сьогодні висловлюються досить значна частина вчених, вони вірять в збіг обставин і сліпі випадки, вірогідність яких складає 1:10 (Васильєв, 1988, с. 40).

По-друге, для будь-якої релігії характерне поклоніння своїм засновникам і вчителям – і тут ми знов знаходимо спільне. Не варто детально говорити про те, яким поклонінням і загальним шануванням користувався В. Ленін – у кожному місті й селі підносилися його пам’ятники, бюсти, полотна і полотнища з його зображенням. На кожному заводі, фабриці, школі, в будь-якому вищому учбовому закладі, словом, у всіх організаціях були червоні куточки, присвячені йому. У свята мільйони людей покладали до підніжжя пам’ятників квіти, схиляючи голови або кланяючись при цьому. У 30-ті рр. XX ст., роки сталінських репресій, за випадкове „осквернення” „святини” винні піддавалися покаранню. Непоодинокими були випадки виключення зі школи або проведення публічної чистки піонерів чи комсомольцю за відвідування церкви на церковні свята. Десятки міст і тисячі сіл, радгоспів і колгоспів носили ім’я вождя. Мавзолей на Червоній площі в Москві являє собою типово язичницький храм, присвячений „вічно живому” богові. Досить пригадати гасло: „*Ленін жил, Ленін жив, Ленін будет жить*”. Перед будь-яким засіданням, пленумом, з’їздом або виходом на трибуни в дні святкувань керівники країни завжди йшли до мавзолею, де якийсь час стояли, схиливши голови біля труни з вождем – своїм богом, подібно до язичницьких правителів, охочих отримати мудру пораду і силу у свого бога. Під час Параду Перемоги в 1945 р. до труни вождя, до мавзолею були повергнуті прапори переможеної Німеччини. У кожній своїй промові партійні керівники зверталися до Леніна зі словами, що його заповіт ними виконується, що його справу вони свято

продовжуватимуть. Ленін був єдиним „вічним” членом комуністичної партії з партквитком № 1, наче незримо присутній на всіх її засіданнях у всіх куточках країни. Сталін, створюючи культ Леніна, переслідував мету дати народу нового бога, бажаючи заповнити духовний вакуум, що утворився в думках і серцях людей після Жовтневої революції 1917 р. Тому він і переніс всю атрибутику православ'я на поклоніння новому богові – Леніну („Три форми”, 2006).

По-третє, для будь-якої релігії характерна добре розроблена ідеологія і священні, особливо шановані, книги. Визначальним чинником є систематизоване й кодифіковане віровчення (релігійні тексти) або Святе Письмо, наприклад, Трипітака у буддистів, Авеста в зороастризмі, Тора в іудеїв, Біблія у християн, Коран у мусульман тощо. Названі книги мають ранг сакральних і створені (передані) або мислителями-мудрецькими, або сакральними особами – Гаутамою, Зороастром, Мойсеєм, Ісусом Христом, Мухаммедом. Святе Письмо є основою теоретичного рівня релігійної свідомості. Воно визначає зміст і сутність церковно-богословських доктрин, є невід'ємним компонентом свідомості віруючого. Більшовицький атеїзм „обходить” усі релігії: ідеологія його була на рідкість усесторонньою і добре поставленою. Марксистська теорія з позицій її послідовників претендувала на універсальність. Йшлося про її, нібито, здатність все пояснювати і визначати („комплекс претензійності”). Тим самим, вона в певному сенсі мала замінити релігію. Це помітили ще в кінці 19 ст. Так, Іван Франко в 1898 р. писав про марксизм: „...це недовго ждати, а будемо мати (а, властиво, вже й маємо) формальну релігію, основу на догмах ненависті та класової боротьби” (Кравців, 1966, с. 25). Філософ Микола Бердяєв називав марксизм „релігією навиворіт”.

У Радянському Союзі з раннього дитинства дітей навчали любити спочатку Леніна (у 30-х – 50-х рр. – Сталіна), а потім уже маму і тата. Усі досягнення науки в 30-х – 60-х рр. розглядали тільки з позицій вчення класиків комунізму (Маркса, Енгельса, Леніна, а до 60-х рр. – Сталіна). Головними і незмінними вважалися саме їхні думки про закони фізики, хімії, біології, астрономії, історії тощо. Наукові роботи, які виходили в СРСР, починалися з їхніх висловів, на які посилалися впродовж усього суто наукового тексту. Їхні імена стояли першими в списках бібліографії, поза законами алфавіту. Усі відкриття і теорії, навіть підтверджені численними дослідженнями і прийняті недавно або багато років тому в усьому світі, відкидалися, якщо містили „відхилення” від думок і поглядів визнаних вождів комунізму, оголошувалися лженауковими і реакційними. Навіть якщо роботи і не містили вказаних „відхилень”, але не знаходили підтвердження в працях вождів пролетаріату, їх знищували. Завдяки цьому було заборонено багато наук (у тому числі, й генетика), закриті тисячі відкриттів і репресовані більше 90% учених країни. Замість справжніх наук викладали „комуністичну”

фізику і хімію, „ленінську” біологію і історію, археологію „під редакцією Сталіна” та ін. Таким чином, гальмувався розвиток науки, промисловості ще більшою мірою, ніж у середні віки. Усе радянське населення від шкільної лави було зобов’язане вивчати „священні” праці вождів, без знання яких неможливо було ні закінчити школу, ні вчитися в інституті, ні працювати. Слова Леніна і Маркса заучувалися напам’ять цілими сторінками. Була розроблена своя ідеологічна система свят і „священних” днів.

По-четверте, будь-яку релігію відрізняє місіонерська діяльність. І знов атеїзм тут набагато випереджає всі релігійні конфесії: *„Направимо людство залізною рукою до щастя!”* – було проголошено, і дійсно, почали „направляти”. Спочатку силовими, військовими методами був створений СРСР, де відразу ж приступили до нещадного винищування інакомислячих і до насадження своєї ідеології. Нарешті, коли майже вся країна, подібно до робота, схилилася перед Бого-Леніним, радянський уряд приступив до втілення його ідеї світової революції, свого роду хрестового походу, „місіонерської” програми для всього світу. Сьогодні розкриті причини Другої світової війни, розкрита роль Сталіна, як одного з головних її розпалювачів. Слід згадати і про результат „хрещення” в атеїзм народів світу: Польща, НДР, Болгарія, Угорщина, Югославія, Чехія і Словаччина, Румунія, Китай, Північна Корея, Монголія, Албанія і ін. опинилися в таборі атеїзму. Мільйони загинилих і репресованих, розвал в економіці, знехтування всього святого – любові і пошани до людини, духовності, моралі, моральності, і, головне, страх – отримали й ці народи. Щорічно наступники і послідовники Леніна і Сталіна відправляли за кордон мільйони рублів для підтримки світової революції та утворення комуністичних атеїстичних режимів в Афганістані, В’єтнамі, Лаосі, Кампучії, Кубі, Анголі, Алжирі, Ефіопії, Йємені, Нікарагуа, Чілі, Мозамбіку тощо („Три форми”, 2006).

По-п’яте, Церква, як правило, має багато послідовників. Цьому значною мірою сприяє наявність у кожної людини можливості стати її членом, відсутність постійного і чіткого контролюваного членства, анонімність послідовників. Характерними рисами церкви є: по-перше, наявність спільного віровчення і розробленої догматики (Символу віри); по-друге, релігійна діяльність (культова і позакультова); по-третє, система управління, що ґрунтується, як правило, на ієрархічному принципі й авторитаризмі.

Одним з основоположних принципів радянської ідеологічної доктрини була безумовна вірність марксизму-ленінізму та непримиренна ворожість до інших ідеологій. В ім’я ідеї були відправлені мільйони людей на смерть, десятки мільйонів людей, які сповідали інші релігії, були репресовані. Характерно, що приклад непохитної антипатії до інших ідеологій показував сам В. Ленін. Особливу нетерпимість більшовики виявляли до релігії в цілому, і християнства, зокрема. Більше

того, незгода не тільки в справах, але і в словах, каралася смертю радянською інквізицією – ВНК, ДПУ, НКВС. Слід підкреслити, що серед співробітників цих організацій, як і серед комуністичних діячів, було немало чесних людей, щиро бажаючих щастя і процвітання своєму народу. Жодною мірою ми не хочемо нікого засудити або дорікнути тим людям, які живі сьогодні, або образити пам'ять померлих в очах їх близьких. Йдеться про атеїстичний режим як такий і про те, скільки бід і трагедій він приніс народам, що потрапили під його вплив.

По-шосте, як і в будь-якій релігії, атеїзм мав своє „духівництво” – партійний апарат, який користувався всіма можливими правами і карав „мирян”, тобто народ. Цей список можна було б ще продовжити, але й цього достатньо, щоб дійти висновку, що атеїзм – це релігія, яка має свого бога, свою ідеологію, своє духівництво, свою інквізицію і яка відрізняється крайньою жорстокістю і нещадністю. Фанатики, які мали і мають сьогодні місце в усіх релігіях, які розв’язували релігійні війни, погроми і вбивства, не пролили стільки крові, скільки пролили її послідовники атеїзму. Жодна релігія не принесла стільки горя й сліз, скільки приніс більшовицький атеїзм десяткам країн з майже двохмільярдним населенням.

Виходячи з наведеного, можна стверджувати, що в більшовизмі ми зустрічаємося не просто і не стільки з ідейно-політичним рухом, скільки маємо справу з релігією. Тут ясно видно та ж сама підміна: як Церква Христова заснована на вірі в Ісуса Христа, так більшовицька партія-церква та створюваний новий народ мали ґрунтуватися на Леніні, навіть на його „безсмертному” тілі (Радянська Росія, 1994, 8 липня, с. 6). Не випадково трибуни вищих чинів партії й уряду створено на мавзолеї, над тілом Леніна – пряма паралель Престолу Православного Храму, біля якого можуть бути тільки вибрані священнослужителі і який неодмінно містить в собі моці святого або святий „Пергамський вівтар”.

Отже, основними постулатами більшовицького атеїзму були: віра у світле майбутнє „царство Боже”, віра в еволюційне походження людини; поклоніння засновникам, учителям; наявність універсальної ідеології; ідея світової революції (місіонерська діяльність); непримиренна ворожість до інших ідеологій; наявність свого „духівництва” – партапарату та „інквізиції” – каральних органів. У подальших наукових статтях планується подальше вивчення

Список використаної літератури

1. Васильєв Л. С. История религий Востока. М.: Высшая школа, 1988. 560 с. 2. Кравців Б. Суспільно-політичні погляди Івана Франка й радянське франкознавство. *Іван Франко про соціалізм і марксизм*. Нью-Йорк, 1966. С. 3–28. 3. Радянська Росія. 1994. 8 липня. С. 6. 4. Три форми апостасии – папство, екуменизм и „советская церковь”: [Из статьи А. Правдолюбова „Глобализм и религия антихриста”]. *Русский*

эсфигмен. Санкт-Петербург, 2006. URL: <http://www.omolenko.com/otstuplenie/mpface2.htm>.

References

1. Vasil'ev, L. S. (1988). Istorija religij Vostoka [History of the religions of the East]. Moskow: Vysshaya shkola [in Russian].
2. Kravtsiv, B. (1966). Suspilno-politychni pohliady Ivana Franka y radianske frankoznavstvo [Socio-political views of Ivan Franko and Soviet Franko studies]. *Ivan Franko pro sotsializm i marksyzm* (pp. 3-28). New-York [in Ukrainian].
3. Radianska Rosiia [Soviet Russia]. (1994, July 8), (pp. 6) [in Ukrainian].
4. Pravdolyubov A. (2006). Tri formy apostasii – papstvo, ehkumenizm i „sovetskaya cerkov” [Three forms of apostasy – the papacy, ecumenism and the „Soviet Church”]. *Russkij ehsfigmen*. Saint Petersburg. Retrieved from <http://www.omolenko.com/otstuplenie/mpface2.htm> [in Russian].

Бублик О. І. Релігійна складова радянської ідеології як фактор впливу на суспільство

У статті комплексно розглядається релігійна складова, притаманна розвитку радянської ідеологічної моделі, впровадження якої розпочалося із 20-х рр. ХХ ст. Метою статті є детальний розгляд релігійної складової радянської ідеології як фактора укріплення більшовицького впливу на суспільні маси, особливо у період становлення Радянської держави – 20-х – на початку 30-х рр.

На думку автора, встановлюючи власний режим, більшовики намагалися затвердити його у якості альтернативи пануючої до їх приходу до влади у СРСР християнської православної церкви. Цим і був обумовлений спосіб подання суспільству канонів радянської ідеології, який базувався на залученні старих прийомів поширення християнської релігії. Внаслідок проведеного дослідження, автор доходить до висновку, що в більшовизм представляє собою не просто і не стільки ідейно-політичний рух, скільки пов'язаний з релігією. У радянській ідеології чітко простежується підміна: як Церква Христова заснована на вірі в Ісуса Христа, так більшовицька партія-церква та створюваний новий народ мали ґрунтуватися на Леніні, навіть на його „безсмертному” тілі. Автор відзначає, що не випадково трибуни вищих чинів партії й уряду створено на мавзолеї, над тілом Леніна – пряма паралель Престолу Православного Храму, біля якого можуть бути тільки вибрані священнослужителі і який неодмінно містить в собі мощі святого або святий „Пергамський вівтар”.

Основними постулатами більшовицького атеїзму були: віра у світле майбутнє „дарство Боже”, віра в еволюційне походження людини; поклоніння засновникам, учителям; наявність універсальної ідеології; ідея світової революції (місіонерська діяльність); непримиренна

ворожість до інших ідеологій; наявність свого „духівництва” – партапарату та „інквізиції” – каральних органів.

Ключові слова: релігія, більшовизм, ідеологія, православ’я, вплив на суспільну свідомість.

Бублик О. И. Религиозная составляющая советской идеологии как фактор влияния на общество

В статье комплексно рассматривается религиозная составляющая, присущая советской идеологической модели, внедрение которой началось с 20-х гг. XX в. Целью статьи является подробное рассмотрение религиозной составляющей советской идеологии как фактора укрепления большевистского влияния на общественные массы, особенно в период становления Советского государства – 20-е – начало 30-х гг.

По мнению автора, устанавливая собственный режим, большевики пытались утвердить его в качестве альтернативы господствующей до их прихода к власти в СССР христианской православной церкви. Этим и был обусловлен способ представления обществу канонов советской идеологии, основанный на привлеченные старых приемов распространения христианской религии. Вследствие проведенного исследования, автор приходит к выводу, что в большевизм представляет собой не только и не столько с идейно-политическое движение, сколько связанное с религией. В советской идеологии четко прослеживается подмена: как Церковь Христова основана на вере в Иисуса Христа, так большевистская партия-церковь и создаваемый новый народ должны были основываться на Ленине, даже на его „бессмертном” теле. Автор отмечает, что не случайно трибуна высших чинов партии и правительства была создана на мавзолее, над телом Ленина – прямая параллель Престола Православного Храма, у которого могут быть только избранные священнослужители и который непременно содержит в себе мощи святого или святой „Пергамский алтарь”.

Основными постулатами большевистского атеизма были: вера в светлое будущее „царство Божие”, вера в эволюционное происхождение человека; поклонение учредителям, учителям; наличие универсальной идеологии; идея мировой революции (миссионерская деятельность); непримиримая враждебность к другим идеологиям; наличие своего „духовенства” – партапарата и „инквизиции” – карательных органов.

Ключевые слова: религия, большевизм, идеология, православие, влияние на общественное сознание.

Bublik O. I. Religious component of Soviet ideology as a factor influencing society

The article comprehensively considers the religious component inherent in the development of the Soviet ideological model, the implementation of which began in the 20s of the twentieth century. The aim of the article is a detailed consideration of the religious component of Soviet ideology as a factor in strengthening the Bolshevik influence on the masses, especially during the formation of the Soviet state – 20's – early 30's.

According to the author, establishing their own regime, the Bolsheviks tried to establish it as an alternative to the ruling before their coming to power in the USSR Christian Orthodox Church. This was the reason for the way of presenting to society the canons of Soviet ideology, which was based on the involvement of old methods of spreading the Christian religion. As a result of the study, the author concludes that Bolshevism is not just and not so much with the ideological and political movement as with religion. There is a clear substitution in Soviet ideology: just as the Church of Christ was founded on faith in Jesus Christ, so the Bolshevik Party-Church and the new people created had to be based on Lenin, even on his „immortal” body. The author notes that it is no coincidence that the tribunes of the highest ranks of the party and government were created on the mausoleum, above Lenin's body – a direct parallel to the Throne of the Orthodox Church, near which only the clergy can be chosen and which necessarily contains the relics of the saint.

The main postulates of Bolshevik atheism were: belief in a bright future „kingdom of God”, belief in the evolutionary origin of man; worship of founders, teachers; the presence of a universal ideology; the idea of world revolution (missionary activity); irreconcilable hostility to other ideologies; the presence of its „clergy” - the party apparatus and the „Inquisition” – the punitive authorities.

Key words: religion, Bolshevism, ideology, Orthodoxy, influence on public consciousness.

Стаття надійшла до редакції 09.11.2020 р.

Прийнято до друку 09.11.2020 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 355.48(479)"1804/1813"+"1806/1812"

DOI 10.12958/2227-2844-2020-6(337)-117-123

Бурьян Михайло Степанович,

доктор історичних наук, професор

кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,

м. Старобільськ, Україна.

byrianmm@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9838-6372>

Бурьян Марія Анатоліївна,

кандидат історичних наук, асистент

кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,

м. Старобільськ, Україна.

byrianmm@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3439-2044>

РОСІЙСЬКО-ІРАНСЬКА (1804–1813) ТА РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА (1806–1812) ВІЙНИ ЗА ПІВДЕННИЙ КАВКАЗ

Події осені 2020 року в Нагірному Карабасі вкотре продемонстрували, що не вирішені до кінця взаємні територіальні претензії держав-сусідів із фази тимчасового перемир'я, час від часу порушуваного активною військовою фазою, можуть спровокувати повномасштабну війну з тисячами жертв. Після розпаду СРСР таких тліючих військових конфліктів на пострадянському просторі чимало: Придністров'я, Абхазія, Південна Осетія. Відвоювання Азербайджаном (26 жовтня – 10 листопада 2020 року) частини втраченої в 1994 році території Нагірного Карабаху знову актуалізувало питання про статус невизнаних самопроголошених республік, про бажання їх повернути до складу тих держав, які мають на них територіальні претензії (наприклад, новообрана президент Молдови Мая Санду вимагає від РФ виведення її військ із Придністров'я, що, на нашу думку, дозволить Кишиневу активізувати свою політику в напрямку повернення цієї території під свій контроль), про шляхи такого повернення: шлях двох- чи багатосторонніх переговорів або ж воєнного зіткнення.

Потрібно згадати, що російсько-іранське та російсько-турецьке суперництво за регіон Південного Кавказу почалося давно, а згодом переросло у дві повномасштабні війни: російсько-іранську (1804–1813) і російсько-турецьку (1806–1812). Причина цього полягала в тому, що на

початку XIX століття Російська імперія інкорпоровала значну частину Південного Кавказу до свого складу, що викликало критику та незадоволення в сусідніх Ірану й Османської імперії, котрі вважали цю територію сферою свого впливу.

Питання щодо колонізації Росією цих земель розглядалося в наукових дослідження багатьох авторів (М. Блієва, С. Бушуєва, К. Гаджієва, Я. Гордіна, П. Дарабаді, В. Дегоєва, С. Жильцова, І. Зонна, А. Ушкова, І. Зеленєвої, Ф. Казамзадега, Д. Лівена, В. Муханова, Н. Нарочницької, М. Покровського, Є. Томпсон, Р. Фадєєва, М. Чічагової та інших), однак у своїй більшості вони присвячені діяльності російських правлячих кіл на Північному Кавказі, а не на Південному. Ми ж спробуємо простежити територіальні роковірки на Південному Кавказі в період та після російсько-іранської (1804–1813) і російсько-турецької (1806–1812) війн, що, в цілому, окреслило кордони Російської імперії на Південному Кавказі в цей період і заклало основи для геополітичних зацікавлень Кремля подіями тут на сотні років по тому.

На початку XIX ст. уряд іранського правителя Баба-хана, за активної підтримки Великої Британії, вимагав, аби російські війська залишили Південний Кавказ, однак отримав відмову. Як наслідок, у 1804 р. розпочалася перша російсько-іранська війна. Одразу потрібно сказати, що як Росія, так і Іран, котрі претендували на Закавказзя, мали тут своїх єдиновірців: тюркські шийтські мусульманські народи Східного Закавказзя (сучасні азербайджанці) традиційно притримувалися проіранської орієнтації. Грузини й вірмени – християни – були надійними союзниками Росії в боротьбі проти північнокавказьких гірських народів, мусульман-сунітів, котрих у Петербурзі вважали „небезпечним ворогом у тилу російської лінії фронту” (*Очерки истории Грузии*, 1990)

Розпочалися військові дії між російською та перською арміями битвою поблизу селища Гумрі 10 червня 1804 р.: генерал С. Тучков із чотиритисячним загоном уцент розгромив восьмитисячний кінний загін перського принца Аббаса-Мірзи. П. Ціціанов також розвивав стрімкий наступ російських військ: після втечі іранських військ біля Канагіра він взяв в облогу Ерівань. Але через повне винищення персами загону полковника Монтрезора, що прикривав провіант, головнокомандуючий відвів свої частини від добре укріпленого міста (Колосов, 2009). Уклавши договори з закавказькими ханствами, він залучив їх не лише до боротьби з абреками, непокірними ханами й князями, а й до військових дій проти Ірану й Туреччини. Дякуючи цьому, П. Ціціанову вдалося незначними силами зупинити, а далі й відкинути 60-тисячну перську армію, підкорити Ширванське ханство й оточити Баку (Колосов, 2009).

Наступний, 1805 р. приніс російським полководцям перемоги й нові територіальні надбання на Південному Кавказі. Росії підкорилися карабаські й шушинські хани. П. Ціціанов та його генерали зуміли

стримати наступ ворожих частин під Карабахом і Єриванню, а полковник П. Карягін у районі Гянджі змусив утікати численне військо Аббас-Мірзи (Колосов, 2009). Генерал І. Завалишин намагався взяти Решт і Баку, а коли йому це не вдалося, то за справу взявся сам головнокомандуючий. Бакинський князь Хусейн-Кулі згодився здати фортецю, проте під час переговорів про капітуляцію П. Ціціанова було вбили. Уже під командуванням А. Тормасова восени того ж року російські війська захопили Баку й усе Східне Закавказзя (Бакинське, Кубинське й Талишське ханства) (Колосов, 2009). Так, трактатами від 1805 р., підписаними головнокомандуючим у Грузії як офіційним представником Росії з однієї сторони та ханами – з іншої, юридично закріплювалося входження до складу Росії Карабаського, Шекинського й Ширванського ханств.

Туреччина в розпал російсько-перської війни вирішила, що настав зручний момент для того, аби повернути собі Крим і Грузію. Тим більше, що ситуація сприяла такому повороту подій: основні сили росіян були зосереджені проти Наполеона, немало військ відволікав й іранський театр воєнних дій. За таких умов османи, сподіваючись на активну підтримку Франції, спровокували уряд Олександра І. Порто відмовилася пропускати російські кораблі через протоки й чинила ворожі дії проти дружніх Росії володарів Молдавії й Валахії (Колосов, 2009).

У відповідь на провокацію 9 листопада 1806 р. через Дністер п'ятьма колонами перейшла тридцятип'ятитисячна армія генерала І. Міхельсона й зайняла дунайські князівства. Турки залишили Ясси, Бендери й низку інших міст. Османські гарнізони зуміли втриматися тільки у фортецях Ізмаїл, Силістрія й Журжево. Туреччина оголосила війну Росії лише 18 грудня, коли росіяни при мінімальному спротиві противника уже здолали оборонні лінії Дністра й Пруту. Воєнні дії велися як на дунайському театрі (Молдавія, Валахія, Болгарія), так і на Кавказі.

Офіційно збройні зіткнення між російською й турецькою арміями розпочалися в лютому – березні 1807 р., коли колона генерала К. Мейєндорфа узяла в облогу Ізмаїл, проте через відсутність артилерії до активних дій не вдавалася. У той самий час загін Мілорадовича із 15 батальйонів, 6 ескадронів і 2 козацьких полків відбив вилазку 18-тисячного турецького корпусу з Жиржі. Ураховуючи нечисленність росіян, турки вирішили його знищити (Колосов, 2009).

Наприкінці травня 1807 р. 16-тисячний загін Алі-паші, розраховуючи на підтримку гарнізону Силістрії, переправився через Дунай і рушив у напрямку до Обілешті. Щоб не бути затиснутим між двома ворожими арміями, Мілорадович із 8-тисячним загоном виступив назустріч туркам і завдав їм поразки. Після цього візир віддав наказ відступити за Дунай (Колосов, 2009). Окрім перемог, у 1808 р. росіяни зазнали й серйозних втрат, особливо під час зимового відступу через

гори після невдалого штурму Еріванської фортеці. Тоді ж новим головнокомандуючим було призначено кавалерійського генерала А. Тормасова (Воскобойников, 2006).

Двобій між головнокомандуючим і Баба-ханом розпочався в червні 1809 р.: трьохденна битва закінчилася для А. Тормасова перемогою над перською армією, що вторглася в Грузію. Як наслідок, Абхазія прийняла російське підданство. Менше, ніж через півроку, 15 листопада 1809 р. російсько-грузинське військо розбило турків і захопило Поті (Колосов, 2009). А. Тормасова змінив на посаді головнокомандуючого граф І. Гудовича, що займав її після смерті П. Ціціанова. Після А. Тормасова владу тут успадкував маркіз Ф. Пауллучі, а потім – генерал Н. Ртищев.

У 1809 р. для здійснення контролю над Кубинською провінцією було запроваджено так зване Кубинське правління в складі чотирьох впливових беків на чолі з Мірза Мамедханом. Повстання тут восени 1810 р. проти російської влади виявило слабкість Кубинського правління і його головного наїба. Після придушення виступу головою правління було призначено царського штаб-офіцера, що був комендантом Кубинської фортеці. Згодом вся повнота влади зосередилася в його руках, а Кубинське правління втратило будь-які важелі впливу на ситуацію в регіоні.

Майже одразу постало питання щодо „приведення в порядок” й імеретських справ. Російська військова адміністрація, у супереччя домовленостям 1804 р., увела свої численні війська в м. Кутаїсі – столицю Імеретії, й усунула від влади Соломона II. Цар сховався в горах Верхньої Імеретії й почав закликати народ до боротьби з російськими окупантами, просячи допомоги в турок, персів і навіть у Наполеона I (*Очерки истории Грузии*, 1990). Головнокомандуючий Грузії генерал А. Тормасов запросив Соломона II у Тифліс нібито для переговорів, а потім заарештував. Однак 11 травня 1810 р. царю вдалося втекти. Він переховувався в Ахалциху. У вересні 1810 р. цар зазнав остаточної поразки й емігрував до Туреччини, де й помер через п'ять років (*Очерки истории Грузии*, 1990).

Не менш вдалими, аніж у його колеги А. Тормасова, були дії генерала Ф. Пауллучі, котрий силами двох єгерських батальйонів у 1810 р. переміг десятитисячну іранську армію біля Ахалкалакі й перешкодив утворенню ірансько-турецького військового союзу, спрямованого на спільні дії проти Російської імперії на Кавказі (*Очерки истории Грузии*, 1990). У тому ж 1810 р. російський батальйон висадився зі сторони моря в Сухумі й розбив турецький батальйон. Абхазьке князівство, як про це вже було сказано, хоча й увійшло до складу Росії, зберегло при цьому внутрішнє самоуправління. І не випадково. Правителем Абхазії став Георгій Шарвашидзе, зять княгині Ніно Радіані,

яка багато зробила для того, аби Західна Грузія потрапила у володіння Російської імперії (*Очерки истории Грузии*, 1990).

Тим часом у російсько-турецькій війні намітилися серйозні зміни. Не зважаючи на те, що англійці почали масово постачати персам й османам зброю та військових інструкторів, а Петербург був змушений призупинити свій стрімкий наступ на Кавказі через загрозу війни з Францією, Туреччина все ж розпочала переговори з Росією 19 жовтня 1811 р. у Журжі. З ініціативи М. Кутузова через настання холодів їх перенесли в Бухарест. Саме тут між Портою й Петербургом 5 травня 1812 р. був підписаний прелімінарний мирний договір, а через одинадцять днів – 16 травня Туреччина його ратифікувала. Бухарестська угода містила шістнадцять відкритих і дві секретних статті. Вона передбачала входження до складу Росії Бессарабії разом зі стратегічно важливими фортецями Хотин, Бендери, Акерман, Кілія й Ізмаїл, а також усіх, добровільно приєднаних, областей Закавказзя аж до Арпачаю, Аджарських гір і Чорного моря. Турки при цьому повернули собі Поті, Анапу й Ахалкалакі, проте до Грузії відійшли території від річки Бирі до Чолокі, і порти Сухумі, Кулеві (Редут-Кале) і Шекветілі.

Протягом 1811 – 1812 рр. Аббас-Мірза зробив останню спробу відновити перське панування на Південному Кавказі. У січні 1812 р. йому вдалося взяти в полон Троїцький полк, проте невдовзі росіяни виправили ситуацію й примусили Аббас-мірзу згодитися на мирні перемовини. Після низки поразок і втрати союзників (Франція зазнала фіаско у війні 1812 р., а Велика Британія з ворога перетворилася на союзника Росії) іранському правителю не залишалось нічого іншого, як піти на мирні переговори з Петербургом. Російсько-іранська війна закінчилася укладанням миру 24 жовтня 1813 р. у карабаському селищі Гюлістан. За Гюлістанським договором, Дагестан, Східна Грузія, Гянджинське, Карабаське, Шекинське, Ширванське, Бакинське, Кубинське, Талиське й Дербентське ханства, а також низка районів Східної Вірменії (Ширак, Лорі, Шамшадін, Зангезур) остаточно відходили до Росії (Ковалевський, 1868).

Таким чином, боротьба за Південний Кавказ на початку ХІХ століття між трьома безперечними регіональними лідерами – Російською, Османською імперіями та Іраном закінчилася інкорпорацією значної частини Закавказзя до складу Росії.

Список використаної літератури

1. Очерки истории Грузии: в 8 т. / АН ГССР, Ин-т ист., археол. и этнографии. Тбилиси: „Мецниереба”, 1990. Т. V: Грузия в ХІХ веке. 614 с. **2. Колосов Д. В.** Великие битвы в истории России. М.: ООО „Дом Славянской книги”, 2009. 479 с. **3. Воскобойников С. Г.** Участие донских казаков в русско-турецкой войне 1806–1812 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ростов-на-Дону, 2006. 27 с. **4. Ковалевский Е. П.**

Восточные дела в двадцатых годах. *Вестник Европы*. 1868. № 3. С. 132–142.

References

- 1. Ocherki istorii Gruzii** [Essays on the history of Georgia]. (1990). (Vol. V. Gruziya v XIX veke). Tbilisi: „Metsniereba” [in Russian]. **2. Kolosov, D. V.** (2009). *Velikiye bitvy v istorii Rossii* [Great battles in the history of Russia]. M.: ООО „Dom Slavyanskoy knigi” [in Russian]. **3. Voskoboynikov, S. G.** (2006). *Uchastiye donskikh kazakov v russko-turetskoy voyne 1806–1812 gg.* [Participation of the don Cossacks in the Russian-Turkish war of 1806–1812]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Rostov-on-Don [in Russian]. **4. Kovalevskiy E. P.** (1868). *Vostochnyye dela v dvadtsatykh godakh* [Eastern Affairs in the twenties]. *Vestnik Yevropy*, 3, 132-142 [in Russian].

Бурьян М. С., Бурьян М. А. Російсько-іранська (1804–1813) та російсько-турецька (1806–1812) війни за Південний Кавказ

У пропонованій статті розглядаються актуальні питання інкорпорації території Південного Кавказу до складу Російської імперії на початку XIX століття. Нагальність аналізу міжнародної ситуації окресленого періоду зумовлена відновленням військових дій у Нагірному Карабасі у жовтні – листопаді 2020 року, невирішеністю територіальних протиріч між іншими країнами регіону, небезпекою переростання замороженого регіонального конфлікту у стадію війни за умови військового посилення однієї з протиборчих сил. Причину етнічних, конфесійних, територіальних протиріч у Кавказькому регіоні потрібно шукати в історичному минулому, у територіальних перерозподілах, що мали місце більше двох сотень років тому. Як і тоді, так і тепер Південний Кавказ – стратегічно важливий регіон, де на домінування претендують як регіональні гравці – Грузія, Вірменія, Азербайджан, Іран, так і світові – Росія й Туреччина. Російсько-іранські й російсько-турецькі взаємні претензії на землі Закавказзя в 1804 – 1813 рр. і 1806 – 1812 рр. відповідно призвели до війн, що закінчилися перемогою Російської імперії й включенням до її території значної частини земель Південного Кавказу.

Ключові слова: Російська імперія, Південний Кавказ, Туреччина, Іран, війна.

Бурьян М. С., Бурьян М. А. Русско-иранская (1804–1813) и русско-турецкая (1806–1812) войны за Южный Кавказ

В предлагаемой статье рассматриваются актуальные вопросы инкорпорации территории Южного Кавказа в состав Российской империи в начале XIX века. Актуальность анализа международной ситуации указанного периода обусловлена возобновлением военных

действий в Нагорном Карабахе в октябре – ноябре 2020 года, нерешенностью территориальных противоречий между другими странами региона, опасностью перерастания замороженного регионального конфликта в стадию войны при условии военного усиления одной из противоборствующих сил. Причину этнических, конфессиональных, территориальных противоречий в Кавказском регионе нужно искать в историческом прошлом, в территориальных перераспределениях, которые имели место более двух сотен лет назад. Как и тогда, так и теперь Южный Кавказ – стратегически важный регион, в котором на доминирование претендуют как региональные игроки – Грузия, Армения, Азербайджан, Иран, так и мировые – Россия и Турция. Русско-иранские и русско-турецкие взаимные претензии на земли Закавказья в 1804–1813 гг. и 1806–1812 гг. соответственно привели к войнам, закончившимся победой Российской империи и включением в ее состав значительной части земель Южного Кавказа.

Ключевые слова: Российская империя, Южный Кавказ, Турция, Иран, война.

Buryan M. S., Buryan M. A. Russian-Iranian (1804–1813) and Russian-Turkish (1806–1812) wars for the South Caucasus

The article deals with topical issues of incorporation of the territory of the South Caucasus into the Russian Empire at the beginning of the XIX century. The relevance of the analysis of the international situation in this period is due to the resumption of military operations in Nagorno – Karabakh in October-November 2020, the unresolved territorial contradictions between other countries in the region, and the danger of a frozen regional conflict turning into a stage of war if one of the opposing forces is militarily strengthened. The cause of ethnic, religious, and territorial contradictions in the Caucasus region should be found in the historical past, in territorial redistributions that took place more than two hundred years ago. As then, so now, the South Caucasus is a strategically important region in which both regional players – Georgia, Armenia, Azerbaijan, Iran – and global players – Russia and Turkey – claim dominance. Russian-Iranian and Russian-Turkish mutual claims to the lands of Transcaucasia in 1804–1813 and 1806–1812. Accordingly, they led to wars that ended with the victory of the Russian Empire and the inclusion of a significant part of the lands of the South Caucasus in its composition.

Keywords: Russian Empire, South Caucasus, Turkey, Iran, war.

Стаття надійшла до редакції 09.11.2020 р.

Прийнято до друку 13.11.2020 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 321.61(38'04)

DOI 10.12958/2227-2844-2020-6(337)-124-137

Коваль Аліна Іванівна,

асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,

м. Старобільськ, Україна.

alina.ivanovna.len@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5023-8688>

ВІДОБРАЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЕЛЛІНІСТИЧНОГО МІЖНАРОДНОГО ПОРЯДКУ У ТВОРІ ПЛУТАРХА „ПОРІВНЯЛЬНІ ЖИТТЄПИСИ”

Розвиток вітчизняної історіографії, серед іншого, характеризується поглибленою зацікавленістю істориків до вивчення проблем міжнародної взаємодії між східними та західними цивілізаціями. Дослідження цього питання дозволяє знайти відповіді на ключові питання – чи можливе створення універсального глобального порядку, заснованого на спільних політичних та гуманітарних цінностях, або це тільки утопія, оскільки жодна об'єднавча модель неспроможна врахувати усієї специфіки розвитку унікальних культур і таким чином її оформлення із самого початку приречено на провал. У такому контексті важливим вважається розгляд історії такої взаємодії між цивілізаціями, зокрема і у період створення елліністичного регіонального порядку у IV ст. до н. е.

Одним з ключових письмових джерел з цього питання вважається трактат „Порівняльні життєписи” (1991), складений давньогрецьким письменником Плутархом (бл. 46–120/127 рр. н. е.).

Довгий час автор твору, виходець з грецького містечка Хіроней, докладно вивчав біографії славетних людей античного світу (Греції та Риму) та активно подорожував, відвідавши з своє життя Грецію, Рим, Єгипет, Малу Азію. Врешті решт, Плутарху вдалося зібрати докладні особові свідчення про 50 найвидатніших постатей тієї епохи, 46 з яких він об'єднав у порівняльні життєписи. Серед персонажів трактату були Тесей та Ромул, Лікург та Нума Помпілій, Солон та Публій Валерій Публікола, Фемістокл та Марк Фурій Камілл, Перікл та Квінт Фабій Максим Веррукоз, Алківідат та Гней Марцій Коріолан, Тімолеонт та Луцій Емілію Павло Македонський, Пелопід та Марцелл, Арістід та Марк Порцій Катон Старший, Філопмен та Тит Квінкцій Фламінін, Пірр Епірський та Гай Марій, Лісандр та Луцій Корнелій Сулла, Кімон та Луцій Ліциній Лукулл, Нікій та Марк Ліциній Красс, Євмен та Квінт Серторій, Агесілай II та Гней Помпей Великий, Фокіон Афінський та

Марк Порцій Катон Молодший, Агіс IV і Клеомен III та Тіберій Гракх і Гай Гракх, Демосфен та Цицерон, Деметрій I Поліоркет та Марк Антоній, Діон Сіракузький та Тіберій Гракх і Гай Гракх.

Проте найважливішими персонажами „Порівняльних життєписів” Плутарх все ж таки зробив найвидатніших людей античності, по-суті архітекторів греко- римського міжнародного порядку із притаманними йому принципами існування – македонського царя Олександра Македонського (356–323 рр. до н. е.) та першого давньоримського імператора Гая Юлія Цезаря (100–44 рр. до н. е.).

У цій статті розглядатиметься описана Плутархом біографія Олександра Македонського, як джерело з формування елліністичного міжнародного порядку.

Трактат, присвячений висвітленню життя Олександра Великого, розглядається складається з 77 розділів, у яких висвітлюються у хронологічній послідовності ті чи інші події життя славетного македонського властителя. У деяких із них розкриваються погляди Олександра на зовнішньополітичні питання, які з часом стали поширеними у античному світі.

Так, з розділу 5, можна дізнатися, що майбутній правитель дуже рано почав цікавитися дипломатією і навіть приймав послів іноземних держав. *„Коли за відсутності Філіппа в Македонію прибули перські послы, приймав їх і пригощав Олександр. Перебуваючи в їхньому товаристві, він привернув їх до себе як своєю привітністю, так і тим, що не задавав їм дитячих або беззмістовних запитань, а розпитував їх про довжину доріг, про способи подорожування у глиб Персії, про самого царя, його ставлення до ворогів, про збройні сили й могутність Персії. Послы дивувалися його розважливості і дійшли висновку, що уславлена доблесть Філіппа – це ніщо в порівнянні з полум'яним духом і жадобою великих подвигів цього юнака”,* – відзначав Плутарх (1991).

Плутарх відзначив, що юнацьких років Олександр мріяв створити велику македонську імперію, і навіть жалкував, коли дізнавався що його батько захопив нові території, вважаючи, що на його вік більше не вистачить нових земель для завоювання. *„Він мріяв не про втіхи й багатство, а про доблесть і славу і вважав, що чим більше одержить від батька в спадщину, тим менше залишиться зробити йому самому. Переконалий, що з ростом македонської могутності стає все менше для нього можливостей проявити себе великими діями, він хотів успадкувати царство, сповнене не багатства, розкошів і втіх, а битв, війн і змагань за славу”,* – зазначається у розділі 5 життєпису (Плутарх, 1991).

Відзначимо, що батько Олександра, цар Філіп Македонський (382–336 до н. е.), активно підтримував юнацькі амбіції сина щодо всесвітнього панування. У розділі 6 Плутарх описав приборкання юнаком легендарного у античному світі коня Буцефала, норов якого не

могли зламати найкращі конюхи царства. Коли ж це вдалося Олександрю, то його батько зазначив: „Сину мій, шукай царства більш підхожого тобі, Македонія для тебе замала” (Плутарх, 1991).

Врешті решт, як відзначає Плутарх, Філіп запросив для Олександра у наставники видатного філософа Аристотеля. *„Тим-то цар запросив до себе найзнаменитішого й найвченішого з грецьких філософів – Аристотеля, а за навчання винагородив його в спосіб якнайкращий і гідний величі цього вченого. Філіпп відбудував рідне місто Аристотеля Стагіру, яке колись сам зруйнував, і повернув туди жителів, котрі втекли звідти або перебували в рабстві”,* – писав Плутарх (1991).

Вірогідно, що Аристотель плекав та підтримував імперські амбіції майбутнього царя, у філософських бесідах про політику обґрунтовуючи претензії Македонії на панування над іншими народами. Принаймні про це говорить автор книги „Олександр Македонський”, радянський історик І. Ш. Шифман (1988). *„З короткого зауваження Плутарха зрозуміло, що Аристотель навчав Олександра етики і політики. Крім того, Олександр отримав від учителя пізнання в області „таємних і глибоких знань”, які вважалися доступними лише присвяченим. Ми вже згадували свідчення Плутарха, з якого випливає також, що Аристотель готував для Олександра роль гегемона – царя греків”* (Шифман, 1988, с. 95).

Свої амбіції завойовника Олександр, згідно з Плутархом, почав втілювати ще у юнацтві, у ті періоди, коли Філіп, відправляючись у черговий похід, залишав сина замісником. З приводу цього, грецький письменник зазначав: *„коли Філіпп відправлявся в похід проти візантійців, Олександрові виповнилось усього шістнадцять літ. Незважаючи на це, батько залишив його правителем Македонії й передав йому керівництво державними справами й печатку. Тоді Олександр підкорив медів, які повстали проти македонян, захопив їхнє місто і, вигнавши звідти його мешканців та заселивши переселенцями з різних міст, назвав Олександрополем. Брав він участь і в битві біля Херонеї проти греків і першій, як кажуть, напав на священний загін фіванців”* (Плутарх, 1991).

Свої погляди імперця Олександр проявив і під час кризи македонської правлячої династії, пов'язаної із можливим розлученням Філіпа з матір'ю юнака – царицею Олімпіадою, та шлюбом із молодого коханою. Плутарх писав, що новий роман батька, який супроводжувався пияцтвом та розпустою, Олександр, попри ризик втрати статусу спадкоємця, зустрів з огидою, наголошуючи, що така поведінка не достойна людини, яка мала претензії на величезну владу над Європою та Азією. *„Скипівши гнівом, Олександр закричав: „А я що, проклятий негіднику, по-твоєму, незаконнонароджений?” – і жбурнув у Аттала чару. Тоді Філіпп кинувся на сина з оголеним мечем, але на щастя обох цар від сп'яніння й гніву спіткнувся і впав. Олександр, глузуючи з батька,*

сказав: „Ось вам, люди добрі, чоловік, який хотів переправитися з військом з Європи в Азію, розпластався на підлозі, переправляючись від ліжка до ліжка” (Плутарх, 1991).

Раптова смерть Філіпа від замаху врятувала Олександра від відсторонення від влади. У двадцять років він став новим царем і мав усі можливості для реалізації своїх амбітних зовнішньополітичних планів. Плутарх повідомляв, що щойно вступивши на престол Олександр зіткнувся із ворожістю навколишніх племен, які *„не хотіли надалі терпіти неволю, а намагались відновити владу своїх власних царів”*. Фактично, Македонська держава у цей час повторювала долю усіх давніх та середньовічних держав, які створювалися за допомогою зброї та у своєму розвитку залежала від особистості царя-полководця, якому вдавалося здобути перемогу. Його нащадки, що не мали батьківського авторитету, були змушені доводити свою здатність правити підкореними територіями, знову ж таки силою зброї підкріплювати свою легітимність над ними. Як повідомляє Плутарх, Олександр прийняв цей виклик. Як зазначає автор, новий цар був *„готовий запевнити державі безпеку й непорушність кордонів рішучістю і сміливістю дій, вважаючи, що досить ворогам у будь-чому поступитись, як вони усі разом кинуться на нього”* (Плутарх, 1991).

Ключовим у процесі підкорення повсталих народів, за повідомленням Плутарха, стало криваве підкорення грецького міста Фіви, що об'єдналося у антимакедонській боротьбі із афінянами. Підійшовши до стін міста, Олександр пропонував фіванцям почесні умови, вимагаючи від них лише видачі найбільш завзятих у боротьбі проти нього політиків. Коли ж Фіви відмовилися виконати його умови, то він *„наказав македонському війську почати бій. Фіванці мужньо і відчайдушно понад свої скромні сили билися з ворогом, який у багато разів був численніший від них.... Македоняни захопили місто, пограбували й доценту зруйнували його. Олександр розраховував, що греки, приголомшені таким нещастям, із страху поводитимуть в майбутньому себе спокійно”* (Плутарх, 1991).

Обравши Фіви для того щоб показати усій Греції свою силу, Олександр дуже жорстоко повівся з його мешканцями. *„Помилував він лише жерців, громадян, зв'язаних з македонянами узами гостинності, нащадків Піндара, а також тих, хто голосував проти повстання, всіх інших продано в рабство, і було їх понад тридцять тисяч. Убитих було понад шість тисяч”*, – писав Плутарх (1991).

Наступні кроки Олександра свідчили про його далекоглядність. Він не став наказувати інших учасників грецького повстання. Навпаки, мріючи про великий похід у Азію, він, мабуть обіцяв грекам достойні трофеї за участь у поході та розбурхував їхню історичну ворожість до Персидської держави, представляючи свій похід, як спосіб помсти за колишнє вторгнення.

Як повідомляє Плутарх, скоро греки визнали владу Олександра, вважаючи його правителем, здатним здійснити успішний азійський похід. *„Греки, зібравшись на нараду на Істмі й ухваливши йти війною разом з Олександром, на персів, вибрали його своїм вождем”*, – відзначив давньогрецький автор (Плутарх, 1991).

Будучи пасіонарною, романтичною особистістю, Олександр готуючись до походу у Азію, ставив на нього усе своє майбутнє. Ось таку історію виклав Плутарх, характеризуючи поведінку македонського царя перед великим походом. Незважаючи на те, що Олександр вибрався в похід скромними засобами, він не зійшов на корабель, поки не розглянув майнові справи своїх друзів: кому подарував земельний маєток, кому – село, кому – прибутки з якогось поселення або гавані. Коли таким чином усе царське майно було розподілене й роздане, Пердікка запитав Олександра: *„А що ти, царю, залишаєш собі?”* – *„Надію”*, – відповів на це Олександр. *„У такому разі, – сказав Пердікка, – дозволь і нам, хто вирушає з тобою, пристати до неї”*, – писав автор (Плутарх, 1991).

Виступаючи проти Персії, Олександр своєю поведінкою у поході, вірогідно намагався підкреслити, що він несе у Азію нову ідею, яка протиставлялася пануючий у Перській імперії східній деспотії. Проповідуючи спільну відповідальність за успіх війни, як народу, так і царської влади, він активно приймав участь у перших битвах, хоробро б'ючись у сутичках із кращими вояками супротивника. Плутарх подає детальний опис першого серйозного бою македонян із персами біля морської протоки Гранік (334 р. до н. е.), у якому цар особисто вступив у рукопашну сутичку та одночасно вбив кількох перських воїнів. Така поведінка, вірогідно, розглядалася автором як зразкова, як така, що робила честь справжньому правителю Греції та Риму.

Вважаємо за важливе відзначити, що згідно з переказом Плутарха, Олександр ідентифікував перемогу під Гранікою як спільну перемогу македонців та греків, а не лише як досягнення титульної нації до якої він належав. Свідченням цього є те, що цар, бажаючи показати перемогу як спільну для македонян і греків, Олександр вибрав окремо і послав афінянам триста захоплених у ворога щитів, а на решту здобичі наказав помістити такий честолобний напис: *„Олександр, син Філіппа, і греки, крім лакедемонян, здобули у варварів, які населяють Азію”* (Плутарх, 1991).

Геополітичні результати перемоги під Гранікою, за свідченням автора полягали у тому, що перемога відкрила йому можливість захопити території та міста, володіння якими дозволяло персам володарювати у Середземномор'ї та бути важливими конкурентами грекам у морській торгівлі. *„Ця битва одразу змінила становище на користь Олександра. Він-бо зайняв Сарди, опору перського владарювання на морі, інші ж міста здалися йому добровільно. Тільки Галікарнас і Мілет вчинили йому*

сильний опір, але й ними він заволодів і підкорив навколишні землі. Тепер він вагався, що йому робити далі: то хотів іти проти Дарія і вирішити все в одному бою, то схилився до думки, що спершу слід скористатися багатствами приморських країн і тільки тоді, зміцнившись, рушити проти царя”, – писав Плутарх (1991).

Бажання поставити остаточну крапку у пануванні персів на Середземному морі обумовили подальший напрям його походу на початковому етапі. Він відправився до південно-східної частини Малої Азії, де були розташовані міста Кілікія та Фінікія – великі перські середземноморські порти Перської імперії. Розповідь про ці події Плутарх поєднав із однією з легенд, які з’являлися щодо походу Олександра. *„У Лікії поблизу міста Ксанта є джерело, яке, кажуть, у той час саме собою почало бити, сильніше, розлилося й викинуло з дна бронзову плиту із стародавнім написом. А сповіщав він, що перській державі прийде кінець, і знищать її греки. Заохочений цим пророцтвом, Олександр постановив чим скоріше очистити від ворога морське узбережжя аж по Кілікію і Фінікію”, – писав автор (Плутарх, 1991).*

Закінчивши завоювання Малої Азії, Олександр, заглибився у Азію, на підкорення земель, якими здавна володіли перси. Сміливість з якою Олександр без вагань кинувся у бій проти історичного і могутнього ворога відображена Плутархом у легенді про Гордіїв вузол. *„Далі він підкорив населення Пісидії, яке чинило йому опір, і зайняв Фрігію з містом Гордієм, яке, кажуть, було столицею легендарного царя Мідаса. Олександр побачив тут славнозвісну колісницю з вузлом з кори терна і почув переказ, якому фрігійці вірили, а говорилося у ньому про те, що хто цей вузол розв’яже, той стане володарем світу. Більшість письменників розповідає, що кінці вузла були сховані, а сам вузол настільки заплутаний, що Александр, який ніяк не міг його розв’язати, розрубав його мечем. Тоді з розрізаного вузла показалося багато кінців сплетін”, – відзначав автор (Плутарх, 1991).*

Перша безпосередня зустріч Олександра та перського царя Дарія III (336–330 рр. до н. е.) у бою відбулася під час походу македонського царя на Сирію. Вірогідно, обравши її у якості наступної після Малої Азії мети, Олександр намагався реалізувати давню мрію греків – панувати у Середземному морі. У цьому контексті, завоювання сирійських земель, яке відкривало можливість до повного панування у східному Середземномор’ї було цілком логічним. Вирішальна битва відбулася на річці Пінар (місцевість Ісса) та закінчилася перемогою Олександра.

З підкоренням Сирії домінування македонсько-грецької спільноти на Середземномор’ї стало абсолютним. Як відзначав Плутарх, місцеві правителі, один за одним визнавали владу молодого завойовника. *„Олександр поки що ставив перед собою як першочергове завдання зміцнити своє становище в приморських країнах. Скоро до нього прибули царі Кіпру, готові визнати його верховність. Підкорилась йому вся*

Фінікія, за винятком Тіра”, – відзначав автор (Плутарх, 1991). Тір та Газа були останніми сирійськими містами, які намагалися чинити опір цареві, та були взяті із традиційною для греків мужністю та завзяттям.

Намагаючись закріпити своє домінування у ключовому з точки зору закріплення домінування у Середземному морі регіоні, Олександр наказав побудувати тут перше македонське місце. Плутарх наступним чином описував цю подію: *„Прокинувшись, Олександр негайно вирушив на Фарос, який тоді ще був островом, розташованим трохи північніше від Канобського гирла Нілу... Цар наказав негайно накреслити план міста, враховуючи особливості місцевості. Оскільки напихаті не було крейди, будівничі набрали борошна й намітили ним на чорній землі рівнини вигляд міста. Цар був задоволений плануванням, аж раптом з ріки й озера хмарою знялась незліченна кількість птахів різних порід і різної величини, налетіла на це місце й видзьобала все борошно. Олександр засмутився, розцінюючи це як лиховісне знамення. Але ворожбити заспокоїли його, пояснюючи, що засноване ним місто буде процвітати й годувати людей різних країн”* (Плутарх, 1991).

З Сирії Олександр вирушив до Єгипту, який на той момент також був перською сатрапією. Плутарх описував завоювання країни переважно через призму легенди, про те, що місцеві жерці проголосили македонського царя сином місцевого бога Аммона. Коли Олександр щасливо пройшов через піщану пустелю й досяг мети своєї мандрівки, жрець Аммона привітав його, поздоровляючи від імені бога, неначе сина. Олександр запитав, чи не уник кари хтось із убивць його батька. Але жрець порадив йому не блюзнити, бо батько його не з числа смертних. Так пише про ці відповіді бога Аммона переважна більшість письменників (Плутарх, 1991).

Попри те, що Олександру подобалася ця романтична легенда, на думку Плутарха він не ставився до неї серйозно, вбачаючи у ній лише спосіб підкорення народу, схильного до сакралізації влади ще з часів перших фараонів. Автор життєпису писав: *„Олександр не вірив у своє божественне походження й не хизувався ним, але користувався цією вигадкою як засобом для уярмлення інших народів”* (Плутарх, 1991). Усе це вказує на те, що полководець, намагаючись стати володарем східних суспільств, спирався на характерні для них традиції.

На цьому етапі війни Персія була готова погодитися на мир. Дарій заслав послів із проханням про укладення мирної угоди, проте Олександр відмовився від переговорів. *„Тим часом Дарій прислав до Олександра своїх довірених з листом, у якому пропонував йому десять тисяч талантів викупу за полонених, усі землі по той бік Євфрату, одну з дочок за дружину і договір про дружбу й союз. Коли Олександр поділився цією звісткою зі своїми друзями, Парменіон сказав: „Якби я був Олександром, я прийняв би ці умови”. – „Клянусь Зевсом, і я прийняв би, якби був Парменіоном”, – вигукнув Олександр. А Дарію*

відповів, що коли той прийде до нього особисто, то буде сердечно прийнятий, у противному разі він сам піде на нього”, – відзначав Плутарх (1991).

Не дочекавшись Дарія, полководець виступив у похід проти нього. *„Після того як Олександр завоював усі землі аж по Євфрат, він негайно рушив проти Дарія, який ішов йому назустріч на чолі мільйонного війська (кількість перських військ, вірогідно перебільшена – А. К.)”, – зазначається у „Життєписі...” (Плутарх, 1991).*

У своїй подальшій боротьбі македонський цар демонстрував розуміння східної культури, цілком усвідомлюючи, що перемога над нею можлива тільки у разі, якщо попередня влада втратить престиж у очах підданих. Для цього він відмовлявся від хитрувань заради перемоги, прагнучи розгромити Дарія у чесному бою, оскільки розраховував, що така поразка десакралізує перського правителя у очах підданих, а це у свою чергу, обумовить крах державності у цілому. Плутарх таким чином описував стратегію Олександра: *„Старіші з повірників Олександра, зокрема Парменіон, підійшли до нього і радили йому напасти на ворога вночі, щоб темрява приховала те, що перед битвою може нагнати македонянам великого страху. І тоді Олександр дав їм знамениту відповідь: «Красти перемогу – не в моїй звичці»... Олександр здає собі справу з того, що Дарій, у розпорядженні якого є величезна держава й невичерпні сили, при достатку зброї й людей не припинить війни, а зробить це лише тоді, коли, зазнавши поразки у відкритому бою, занепавши духом і втративши надію, усвідомить марність дальшого опору” (Плутарх, 1991).*

Врешті решт, розрахунки Олександра цілком виправдалися. Центральною подією східного походу полководця стала битва під Гавгамелами (331 р. до н. е.), опис якої зайняв провідне місце у творі Плутарха, який відзначав, що *„не тільки перед битвою, а й перед лицем смертельної небезпеки Олександр виявився людиною сильного духу, непохитної волі, великої мужності” (Плутарх, 1991).* Розгром Дарія у битві похитнув основи його державності, його втеча з поля бою також не додавала деспоту авторитету. *„Покинувши колісницю і зброю, Дарій утік, як розповідають, на якійсь кобилі, що недавно ожеребилась. Імовірно, йому не вдалося б урятуватися втечею цього разу, коли б не те, що до Олександра знову прискакали гінці від Парменіона просити допомогу, бо на тому боці зосереджені були ще великі сили ворога і ніяк не здавалися”, – так описав ці події Плутарх (1991).*

Автор робить висновок, що перемога під Гавгамелами спричинила крах імперії Дарія. *„Такий кінець битви вказував на те, що могутності перської держави настав кінець. Олександр, проголошений царем Азії, приносив богам щедрі жертви, своїм друзям роздавав багатства, палаци, управління країнами”, – писав Плутарх (1991).*

Одночасно, Олександр намагався використати перемогу під Гавгамелами для того, щоб закріпити авторитет серед греків. Для цього він зображав її як помсту для усі страждання, яких завдали перси грецькій державності у період воєн цих двох країн. Зокрема, Плутарх згадував, що *„бажаючи прихилити до себе греків, він відправив їм послання, в якому повідомляв, що владі тиранів покладений край, усі держави стають незалежними”* (Плутарх, 1991).

Проте скоро стає зрозумілим, що для греків було замало таких діянь. У своїй помсті за минулі образи від персів, вони ждали від македонського більш ефектних проявів ненависті до них. Зокрема, під час одного з багаточисельних святкових застіл, запрошена коханка найближчого соратника царя Птолемея гречанка Таїда спровокувала Олександра підпалити вавилонський палац, який колись належав перському володарю Ксерксу. *„Таїда сказала, що за поневіряння під час мандрів по Азії повною винагородою для неї є те, що вона може глумитися з гордих хоромів перських царів. Але ще більшої втіхи вона б зазнала, якби тепер у розпалі забави на очах Олександра підпалила палац Ксеркса за те, що той знищив колись вогнем Афіни”*, – відзначав Плутарх (1991).

Маніпуляції жінки спрацювали. *„Заохочуваний друзями, Олександр захопився цією думкою. Він підвівся з місця і з вінком на голові та зі смолоскипом у руці пішов попереду всіх. Ті, що вийшли за ним, галасливою юрбою оточили царський палац, сюди ж позбігалися з великою радістю зі смолоскипами й інші македоняни”*, – відзначав античний автор.

Проте, попри емоційність, Олександр все ж таки намагався бути поміркованим і навіть поблажливим щодо завойованих народів. Як відзначає Плутарх, навіть у випадку із підпаленням палацу Ксеркса, він *„сорого пожалкував за свій учинок і велів пожежу погасити”* (Плутарх, 1991).

Шляхетним та мабуть корисним с точки зору поводження із підкореними народами, було його ставлення до пам'яті переможеного Дарія, якого захопив у полон та вбив його колишній сатрап Бесс. Дізнавшись про це, Олександр наказав йти у похід проти вбивці. На шляху до царства Бесса він знову демонстрував високі чесноти справедливого правителя. Плутарх згадував, що під час переходу, македонське військо страждало від спраги. Одного разу, воїнам вдалося спіймати місцевого мешканця, який віз кілька бурдюків води у своє селище. Царю, як головному піднесли шолом, наповнений дорогоцінною вологою. Проте Олександр відмовився від води. Плутарх описував цю сцену наступним чином: *„Олександр узяв у руки шолом, але, оглянувшись і бачачи, що вершники, які його супроводили, поглядають на воду, похнютивши голови, повернув своїм благодійникам шолом, не скуштувавши води. Він подякував і сказав: «Якщо я буду пити один,*

т, мої люди занепадутъ духом». Тоді вершники, бачачи стриманість і великодушність царя, всі, як один, вигукнули, стьобнувши коней батогами, щоб він сміливо вів їх далі, бо вони вже не відчують ні втоми, ні спраги, і навіть не вважають себе смертними, поки мають такого царя» (Плутарх, 1991).

Нарешті македонці досягли царства Бесса, воїни якого скоро розсіялися. Плутарх повідомляв, що побачивши тіло Дарія, *„не міг приховати свого глибокого суму й болю. Він зняв із себе плащ і вкрив ним мертвого»* (Плутарх, 1991). Згодом він знайде Бесса та накаже розірвати його тіло на частини.

Намагаючись справити враження на підкорені народи своїми благородними справами, Олександр почав помічати, що його найближчі соратники-македоняни вели себе зовсім по іншому, порушуючи тим самим царську стратегію затвердження на завойованих землях. Користуючись своїм статусом переможців царське оточення *„повністю розніжилось, поводило себе безчесно і вело життя надмірно розкішне”*. Це переродження на нових східних деспотів дуже дратувало царя. *„Хіба вам не дається втямки, що мета нашої перемоги полягає в тому, що не робити того, що роблять переможені?”*, – говорив цар (Плутарх, 1991).

Такі закиди сприймалися македонською та грецькою елітою із незадоволенням, яке все більш посилювалося на фоні бажання царя правити з урахуванням місцевих традицій. Фактично, назрівав типовий для Сходу суспільний конфлікт між царською владою та аристократією, з якого перша, зазвичай виходила шляхом формування навколо себе корпусу особисто відданих йому воїнів, наділених певними правами та привілеями. Як повідомляв Плутарх, трактуючи бажання царя запровадити традиційний для Персії палацовий церемоніал, як переродження Олександра у чергового деспота, македонська еліта частіше висловлювала своє незадоволення та відмовлялася брати участь у його походах.

Натомість, цар почав створювати загони із юнаків з підкорених племен. *„З того часу Олександр дедалі більше старався пристосувати свій спосіб життя до місцевих звичаїв, водночас намагаючись приблизити їх до македонських, бо вважав, що через таке змішання і зближення звичаїв він у більшій мірі, ніж через насильство, зміцнить свою владу на той випадок, що йому доведеться відправитись у далекий похід. З цією метою він велів відібрати тридцять тисяч перських хлопців і вчити їх грецької мови та вмінню битися македонською зброєю”*, – відзначав Плутарх (1991).

Також, намагаючись закріпити своє становище, Олександр вдався до шлюбної дипломатії. *„Так само його одруження з Роксаною, вродливою і привабливою дівчиною, яка сподобалась Олександрові, цілком відповідало його тогочасним задумам. Завдяки цьому шлюб перси пройнялись більшим довір'ям до Олександра й дуже полюбили його*

за те, що він проявив велику чесність і не хотів утримувати незаконний зв'язок навіть з тією єдиною жінкою, яка полонила його серце”, – писав давньогрецький автор (Плутарх, 1991).

Згодом, конфлікт цей вийшов на вищий рівень, коли Олександр вже вдався до репресій проти тих, кого він ще нещодавно вважав своїми друзями. За повідомленням Плутарха, правитель, за надмірні розкоші та спроби створити заколот проти нього, наказав стратити Парменіона – *„того самого Парменіона, що був головним помічником Філіппа й належав до тих старих друзів Олександра, які найбільше заохочували його до походу на Азію”* (Плутарх, 1991). Разом із ним загинули також три його сини, один з яких – Філот – вірогідно, і намагався реалізувати заколот проти Олександра.

Конфлікт із македонською аристократією вилився у публічну площину під час драми, пов'язаної із вбивством македонського воїна Кліта, описаний Плутархом. Під час одного з бенкетів, сп'янілий Кліт звинуватив царя у нехтуванні македонян на користь нових друзів – персів. *„Кліт, уже тоді сп'янілий і до того ж від природи запальний і невтриманий, обурювався найбільше з усіх. Він казав, що це ганьба, щоб у присутності варварів і ворогів глузувати з македонян, які, хоч їм на цей раз не пощастило, далеко кращі від тих, хто з них сміється. Олександр зауважив, що Кліт, очевидно, хоче виправдати самого себе, коли боягузтво називає несприятливою долею. Тоді Кліт зірвався з місця й вигукнув: «Але це боягузство врятувало тебе, сина богів, коли над твоєю спиною завис меч Спітрідата. Завдяки крові македонян і цим ранам ти піднявся так високо, що, відрікшись від Філіппа, видаєш себе за сина Аммона!»*”, – так описав сутність конфлікту давньогрецький автор (Плутарх, 1991). У відповідь на такі звинувачення Олександр смертельно поранив Кліта ударом списа.

Хоча потім цар глибоко розкаювався у смерті друга та соратника, тим не менш, як повідомляє Плутарх, влада його ставала дедалі жорсткою. *„Зрештою він став грізним і нещадно карав за будь-які провини. Так, одного із своїх друзів, якогось Менандра, він призначив начальником однієї фортеці, а коли той не захотів на цьому посту залишитись, наказав його стратити. Перса Орсодата, який повстав проти нього, Олександр власноручно застрілив з лука”*, – писав автор (Плутарх, 1991).

Отже, життєпис Олександра Великого представлений Плутархом надає змогу розглянути процес створення елліністичної імперії, яка об'єднала у собі ключові території Заходу та Сходу, виявити логіку тих чи інших дій полководця у справі затвердження свого домінування на завойованих землях. Опис Плутарха також дозволив дійти до висновку, що створюючи новий міжнародний порядок на Сході, Олександр зіткнувся із традиційними для того періоду викликами – посиленням конфлікту із родовою аристократією, яка довгий час стояла за його

спиною і користувалася для особистих вигод близькістю до царя. У якості виходу з цієї кризи, Олександр був змушений вдатися до посилення своєї влади, фактично відтворюючи основи східної деспотії.

Подальша доля створеного Олександром Великим елліністичного міжнародного порядку розглядатиметься у наступних наукових статтях.

Список використаної літератури

1. Плутарх. Порівняльні життєписи. К.: Дніпро, 1991. 448 с. С. 126–238. URL: http://ae-lib.org.ua/texts/plutarch__alexander_and_caesar__ua.htm. 2. Шифман И. Ш. Александр Македонский. Л.: Наука, 1988. 421 с.

References

1. Plutarkh. (1991). Porivnialni zhyttiepysy [Comparative life records]. Kyiv: Dnipro. Retrieved from http://ae-lib.org.ua/texts/plutarch__alexander_and_caesar__ua.htm [in Ukrainian]. 2. Shifman, I. Sh. (1988). Aleksandr Makedonskiy [Alexander the Great]. Leningrad: Nauka [in Russian].

Коваль А. І. Відображення формування елліністичного міжнародного порядку у творі Плутарха „Порівняльні життєписи”

У статті комплексно розглянуті свідчення про особливості формування елліністичного міжнародного порядку у IV ст. до н. е. Зазначається, що розвиток української історіографії, серед іншого, характеризується поглибленою зацікавленістю істориків до вивчення проблем міжнародної взаємодії між східними та західними цивілізаціями. Дослідження цього питання дозволяє знайти відповіді на ключові питання – чи можливе створення універсального глобального порядку, заснованого на спільних політичних та гуманітарних цінностях, або це тільки утопія, оскільки жодна об'єднана модель неспроможна врахувати усієї специфіки розвитку унікальних культур і таким чином її оформлення із самого початку приречено на провал. У такому контексті важливим для автора є розгляд історії такої взаємодії між цивілізаціями, зокрема і у період створення елліністичного регіонального порядку у IV ст. до н. е. Цей аспект детально висвітлюється у трактаті „Порівняльні життєписи”, складеному давньогрецьким письменником Плутархом (бл. 46 – 120/127 рр. н. е.), яналіз якого є головною метою статті.

Внаслідок проведеного дослідження, автор дійшов до висновку, що життєпис Олександра Великого представлений Плутархом надає змогу розглянути процес створення елліністичної імперії, яка об'єднала у собі ключові території Заходу та Сходу, виявити логіку тих чи інших дій полководця у справі затвердження свого домінування на завойованих землях. Опис Плутарха також дозволив авторові дійти до висновку, що

створюючи новий міжнародний порядок на Сході, Олександр зіткнувся із традиційними для того періоду викликами – посиленням конфлікту із родовою аристократією, яка довгий час стояла за його спиною і користувалася для особистих вигод близькістю до царя. У якості виходу з цієї кризи, Олександр був змушений вдатися до посилення своєї влади, фактично відтворюючи основи східної деспотії.

Ключові слова: Еллінізм, Олександр Великий, міжнародний порядок, Плутарх, „Порівняльні життєписи”.

Коваль А. И. Отображение формирования эллинистического международного порядка в произведении Плутарха „Сравнительные жизнеописания”

В статье комплексно рассмотрены свидетельства об особенностях формирования эллинистического международного порядка в IV в. до н. е. Отмечается, что развитие украинской историографии, среди прочего, характеризуется интересом историков к изучению проблем международного взаимодействия между восточными и западными цивилизациями. Исследование этого вопроса позволяет найти ответы на ключевые вопросы – возможно ли создание универсального глобального порядка, основанного на общих политических и гуманитарных ценностях, или это только утопия, поскольку ни одна объединительная модель не может учесть всей специфики развития уникальных культур и ее оформление с самого начала обречено на провал. В таком контексте важным для автора является рассмотрение истории такого взаимодействия между цивилизациями, в том числе и в период создания эллинистического регионального порядка в IV в. до н. е. Этот аспект подробно освещается в трактате „Сравнительные жизнеописания”, составленном древнегреческим писателем Плутархом (ок. 46 – 120/127 гг. н. э.), анализ которого является целью статьи.

Вследствие проведенного исследования, автор пришел к выводу, что жизнеописание Александра Великого представленное Плутархом, дает возможность рассмотреть процесс создания эллинистической империи, которая объединила в себе ключевые территории Запада и Востока, выявить логику тех или иных действий полководца в деле утверждения своего доминирования на завоеванных землях. Описание Плутарха также позволило автору прийти к выводу, что создавая новый международный порядок на Востоке, Александр столкнулся с традиционными для того периода вызовами – усилением конфликта с родовой аристократией, которая долгое время стояла за его спиной и пользовалась для личных выгод близостью к царю. В качестве выхода из этого кризиса, Александр был вынужден прибегнуть к усилению своей власти, фактически воспроизводя основы восточной деспотии.

Ключевые слова: эллинизм, Александр Великий, международный порядок, Плутарх, „Сравнительные жизнеописания”.

Koval A. I. The reflection of the formation of the Hellenistic international order in the work of Plutarch „Comparative biographies”

The article comprehensively deals with the evidence of the peculiarities of the formation of the Hellenistic international order in the IV century BC. The author notes that the development of the Ukrainian historiography, among other things, is characterized by a deep interest of historians in studying the problems of international interaction between Eastern and Western civilizations. The study of this question allows to find answers to key questions – whether it is possible to create a universal global order based on common political and humanitarian values, or is it just an utopia, because no unifying model can take into account all the specifics of unique cultures, initially doomed to failure. In this context, it is important for the author to consider the history of such interaction between civilizations, in particular during the creation of the Hellenistic regional order in the IV century BC. This aspect is covered in detail in the treatise „Comparative Biographies”, compiled by the ancient Greek writer Plutarch (approximately 46 - 120/127 AD), the analysis of which is the main purpose of the article.

As a result of the study, the author concluded that the biography of Alexander the Great presented by Plutarch allows us to consider the process of creating a Hellenistic empire, which united the key territories of West and East, to identify the logic of certain actions of the commander. Plutarch's description also allowed the author to conclude that in creating a new international order in the East, Alexander faced the traditional challenges of the time – increasing conflict with the tribal aristocracy, which for a long time stood behind him and used for personal gain closeness to the king. As a way out of this crisis, Alexander was forced to resort to strengthening his power, in fact reproducing the foundations of Eastern despotism.

Key words: Hellenism, Alexander the Great, international order, Plutarch, „Comparative biographies”.

Стаття надійшла до редакції 09.11.2020 р.

Прийнято до друку 13.11.2020 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 378.018.43-043.86"1950/1980"(477)

DOI 10.12958/2227-2844-2020-6(337)-138-157

Ковпак Олена Сергіївна,

кандидат педагогічних наук, асистент кафедри соціальної роботи
ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,
м. Старобільськ, Україна.

kovpaklena22@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8045-1570>

РОЗВИТОК ЗАОЧНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У 1950-1980-х рр. В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

У процесі пошуку шляхів удосконалення сучасної освіти в Україні необхідно спиратися на поєднання минулого досвіду та новітніх досягнень. Для розуміння тих чи інших педагогічних явищ і процесів у галузі заочної педагогічної освіти їх необхідно розглянути з урахуванням історичних умов. За час свого існування в Україні заочна педагогічна освіта пройшла тривалий і непростий шлях. На її становлення та розвиток впливало ряд чинників: соціальні, суспільно-політичні і економічні. Природним є те, що здобутки й суперечності заочної педагогічної у 1950–1980 рр. вплинули на її подальше функціонування. Так, при виробленні ефективної моделі заочної педагогічної освіти, для її застосування в умовах сьогодення, важливо узагальнити накопичений досвід і глибоко вивчити її розвиток в історичному контексті.

Розвиток вищої педагогічної освіти в Україні в різні історичні періоди проаналізовано в дослідженнях О. Глузмана, В. Майбороди, Н. Дем'яненко, Н. Венцевої, Т. Васильчук та ін. Соціально-історичні, політичні та економічні умови розвитку освіти в Україні розглядали І. Бик, Є. Калінкін, І. Коляска, Т. Куцаєва, Н. Коротенко та ін. Проте розвиток заочної педагогічної освіти в Україні в історичному контексті як окрема наукова проблема залишився поза увагою дослідників.

Мета статті – проаналізувати історичний контекст розвитку заочної педагогічної освіти в Україні у 50–80-х рр. ХХ ст.

Із початку свого існування заочне навчання відкривалося як одна з додаткових форм освіти, в основі якої лежала ідея поєднання навчальної діяльності з трудовою, принципи доступності й самоосвіти. Вона надавала можливість здобуття освіти різним верствам суспільства, а згодом набула статусу окремої самостійної освітньої системи.

Друга світова війна завдала Україні величезних втрат у всіх галузях життя суспільства. Освіта також зазнала великих руйнувань, що пов'язані з загибеллю багатьох учителів, знищенням навчальних закладів і перебуванням молодого покоління на фронті.

Н. Бикова у своїй роботі зазначала, що після закінчення війни ситуація з кадрами була вкрай тяжкою, дуже гостро постала проблема підготовки спеціалістів із вищою освітою. Вона наголошувала, що ніколи в країні заочна освіта не набувала такого розмаху: розгорталася мережа навчально-консультаційних пунктів, різноманітних курсів з підвищення кваліфікації, була розпочата прискорена підготовка інженерів та педагогів із числа осіб із середньою спеціальною освітою. Контингент студентів значно розширився (Бикова, 2006, с. 252). Заочна освіта стала одним із найважливіших засобів вирішення кадрової проблеми, зважаючи на її економічну вигідність для держави і доступність для молоді.

Післявоєнний період в історії України – це період відбудови всіх галузей народного господарства, який базувався на розвитку науки й техніки, що вимагало освічених і кваліфікованих фахівців, тому освіті надавалось дуже велике значення. У 1949 р. на XVI з'їзді КП(б)У М. Хрущов зазначав: *„Разом з успішною відбудовою і далішим розвитком промисловості, транспорту та сільського господарства відбувається невпинне зростання науки й культури Радянської України. Відбудова й нове будівництво шкіл та культурних закладів, здійснення загальної обов'язкової початкової освіти, зростання числа учнів, збільшення числа спеціалістів, яких випускають вищі школи, даліший розвиток науки, літератури й мистецтва – така загальна картина культурного піднесення народу”* („Рішення XVI з'їзду”, 1949, с. 1).

Перед органами народної освіти було поставлено завдання про завершення обов'язкової початкової освіти та в подальшому здійснення загального семирічного навчання в селах і десятирічного – в містах. Щоб виконати поставлене завдання, необхідно було збільшити кількість загальноосвітніх шкіл і кількість учнів у школах. Це зумовило потребу в нових педагогічних кадрах та підвищенні кваліфікації працюючих учителів.

На з'їзді також підкреслювалась загальна важливість професії вчителя. У зв'язку з цим ЦК ВКП(б) визнав необхідним звернути увагу на роботу вчителів у школі, і тогочасний український уряд прийняв ряд постанов про їх заохочення, надання пільг та підвищення заробітної плати.

У перші роки запровадження семирічного навчання проблема кваліфікованих педагогічних кадрів постала дуже гостро, оскільки новоорганізовані семирічні школи були, в основному, малокомплектними, і для таких шкіл потрібні вчителі, які змогли б викладати декілька предметів, не обов'язково споріднених між собою. Зростання кількості семирічних і середніх шкіл вимагало збільшення заходів з підготовки педагогічних кадрів через заочне навчання вчителів початкових шкіл і покращення якості їх підготовки (Там само, с. 2-4).

Порівняно з довоєнним часом на початку 1950-х рр. відбуваються значні кількісні зміни в системі загальної середньої освіти. У зв'язку з переходом до загальної середньої освіти у великих промислових містах і обласних центрах та загальної семирічної – у решті міст і в сільській місцевості – за п'яту п'ятирічку (1950–1955 рр.) кількість середніх шкіл в Україні збільшилася з 4039 до 5985, а учнів у цих школах – з 2 млн. 608 тис. до 3 млн. 161 тис. („Величні перспективи”, 1967, с. 5).

На XIX з'їзді компартії України велику увагу було приділено завданню підготовки спеціалістів, визначеному проектом Директив XX з'їзду КПРС. „Інтереси дальшого розвитку народного господарства і культури, – говорив у своїй доповіді О. І. Кириченко, – вимагають поліпшення підготовки спеціалістів із вищою і спеціальною середньою освітою, розширення системи навчання без відриву від виробництва, поліпшення підготовки масових кадрів кваліфікованих робітників”. У період п'ятої п'ятирічки на заочних та вечірніх відділах ВНЗ й технікумів навчалася понад 200 тис. чоловік, що на 124 тисячі більше, ніж у 1950 р. (Там само, с. 7).

Постановою Ради міністрів СРСР і Центрального комітету КПРС від 30 вересня 1954 р. „Про поліпшення підготовки, розподілу і використання спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою” було встановлено додаткові пільги для студентів, які навчалися без відриву від виробництва: щорічні додаткові відпустки, збереження заробітної плати на період складання заліків та екзаменів (Ніконов & Горовський, 1968, с. 31–32).

Протягом 1956–1960 рр. у Радянському союзі було заплановано надання загальної середньої освіти в містах і сільській місцевості шляхом навчання дітей і молоді в середніх загальноосвітніх закладах (десятирічка) і середніх спеціальних навчальних закладах („Величні перспективи”, 1967, с. 4).

Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 25.05.1955 р. № 1015 право викладати в 5–10 класах середньої школи мали лише вчителі з закінченою вищою освітою. У зв'язку з цим протягом найближчих років необхідно було охопити заочним навчанням велику кількість учителів, які не мали відповідної педагогічної освіти і тому Міністерство освіти УРСР зобов'язало завідуючих обласними відділами народної освіти вживати заходи для посилення надходження заяв від учителів про вступ на заочні відділи (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1855, арк. 193-194).

Друга половина 50-х рр. XX ст. характеризувалася початком кардинальних змін, пов'язаних з лібералізацією всього суспільного життя і так званою десталінізацією, що стала особливо активною і радикальною після XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.). З'їзд розпочав пошук нових шляхів економічного, соціально-політичного розвитку країни,

обумовлених об'єктивними вимогами часу і, перш за все, науково-технічною революцією, яка розгорнулася у всьому світі. Було прийнято рішення й надалі забезпечувати випереджальний ріст важкої промисловості, чорної та кольорової металургії, вугільної та нафтової промисловості, енергетики, машинобудування, виробництва хімічних продуктів та будівельних матеріалів. Виконання цього завдання було неможливим без безперервного технічного прогресу, впровадження в промисловість і транспорт новітніх досягнень науки, техніки та передового досвіду (Єгоров & Боголюбов, 1986, с. 16–17).

Було розроблено програму підйому сільського господарства, в основу якого було покладено розвиток зернового господарства. У зв'язку з цим були прийняті рішення щодо освоєння цілих земель та різке збільшення посівів кукурудзи.

У другій половині 50-х років було здійснено радикальні реформи і в промисловості. Закон „Про дальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом в Українській РСР” (1957 р.) ліквідував стару систему галузевого, вертикального, централізованого управління і запровадив систему раднаргоспів, які здійснювали територіальне планування й управління промисловістю та будівництвом у рамках відповідних економічних адміністративних районів.

У цей період Україна стала пріоритетним регіоном для капітального будівництва. Зокрема, було здійснено будівництво Дніпродзержинської, Каховської і Кременчуцької теплових електростанцій, інтенсивно споруджувалися шахти в Донбасі, були освоєні нові вугільні басейни – Львівсько-Волинський і Дніпровський буровугільний, розбудовувався Криворізький залізорудний басейн, введені в дію чотири гіганти „великої хімії” – Роздольський гірничохімічний комбінат, Черкаський і Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпропетровський шинний завод (Баран & Даниленко, 1999, с. 94–95).

У галузі вищої освіти головними завданнями були всебічне покращення якості підготовки спеціалістів на основі тісного зв'язку навчання з виробництвом, правильне розміщення вищих навчальних закладів в країні, наближення їх до виробництва, постановка навчальної роботи відповідно до сучасного рівня техніки.

Слід зазначити, що на XX з'їзді компартії України одним із важливих завдань був широкий розвиток заочного навчання у ВНЗ, технікумах та інших середніх навчальних закладах („XX з'їзд”, 1956, с. 4).

Відповідно до правил прийому 1956 р. в заочні та вечірні вищі навчальні заклади поза конкурсом першочергово приймалися вчителі 5–10 класів. Учителів 1–4 класів та працівників установ народної освіти приймали за конкурсом на вільні місця після зарахування вчителів 5–10 класів (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 1855, арк. 40).

Необхідно зауважити, що радикальні хрущовські реформи в цей час не минули і освітню сферу, метою яких була політехнізація освіти та наближення її змісту до життя в умовах науково-технічного прогресу, що було одним із ідеологічних інструментів тогочасної влади: підготувати універсального фахівця здатного працювати на користь „радянській державі”.

У другій половині 1950-х рр. з метою забезпечення міцної основи для розгортання науково-технічної революції необхідність подальшого покращення якості народної освіти було зафіксовано на законодавчому рівні. У 1959 році було прийнято рішення про обов'язкову загальну восьмирічну освіту та перетворення десятирічних шкіл на різні типи середніх загальноосвітніх шкіл („Закон „Про зміцнення”, 1959). У зв'язку з цим продовжувала зростати потреба в додаткових педагогічних кадрах, дефіцит яких намагалися ліквідувати шляхом розширення підготовки вчителів на заочній формі навчання.

Цей період у розвитку заочної педагогічної освіти був направлений на більш повне задоволення потреб загальноосвітньої школи у вчительських кадрах і розширення мережі шкіл робітничої і сільської молоді. Використовувався вже накопичений досвід підготовки вчителів на заочних відділеннях педагогічних ВНЗ, які були не лише важливим джерелом поповнення шкіл педагогічними кадрами, а й засобами підвищення їх кваліфікації (Лазарєв, 2004).

17 лютого 1956 р. видано Наказ Міністра вищої освіти СРСР № 167 „Про заходи з подальшого покращення заочного навчання у вищій школі”. Зокрема, цим документом на начальників головних управлінь та директорів заочних вищих навчальних закладів покладено обов'язки забезпечення навчально-методичними матеріалами студентів-заочників, проведення роз'яснювальної роботи серед працівників відповідних галузей народного господарства й культури тощо (там само).

Обговорюючи питання зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні Рада міністрів СРСР наголосила на тому, що у розвитку вищої школи треба йти насамперед шляхом вечірньої і заочної освіти. Потрібно було поліпшити забезпечення студентів-заочників підручниками, друкованими лекціями та іншою літературою, створивши для цих цілей потрібну поліграфічну і видавничу базу. Складання екзаменів і заліків студентами, які вчилися без відриву від виробництва, треба організовувати в різні терміни протягом усього року („Про зміцнення”, 1958, с. 18).

У Законі „Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР” від 17 квітня 1959 року („Закон „Про зміцнення”, 1959) йшлося про необхідність покращення й розширення заочної освіти шляхом зміцнення заочних ВНЗ, розвитку заочної освіти на базі стаціонарних ВНЗ. Для цього треба було вечірні та заочні ВНЗ, факультети, відділи, навчально-

консультаційні пункти укомплектовувати кваліфікованими професорсько-викладацькими кадрами, розширити підготовку вчителів для початкових шкіл, завершити перехід на комплектування всіх шкіл учителями з вищою освітою, організувати підготовку вчителів з агрономії, тваринництва, техніки та інших спеціальних дисциплін.

Велике значення для розвитку заочної освіти мала Постанова Ради міністрів СРСР від 2 липня 1959 р. „Про пільги для студентів вечірніх і заочних вузів та учнів вечірніх і заочних середніх спеціальних навчальних закладів”. Згідно з нею студентам-заочникам надавалася відпустка на період вступних іспитів та оплачувана відпустка на підготовку й захист дипломних робіт. Особам, які успішно навчалися, частково відшкодовувалась вартість проїзду до навчального закладу. Студентам-заочникам останнього року навчання надавався щотижневий вільний день з оплатою 50% середньої заробітної плати тощо. Ця постанова створювала сприятливі умови для розширення масштабів підготовки вчителів без відриву від виробництва (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2520, арк. 65–67).

Економічний та культурний розвиток УРСР у роки семирічки (1959–1965 рр.) вимагав подальшого вдосконалення системи вищої освіти. Важливе місце в цьому займала мережа заочних навчальних закладів, кількість яких постійно збільшувалася. Рішеннями XXI з'їзду компартії СРСР визначалися серйозні недоліки в організації заочної освіти й обговорювалися шляхи їх подолання та перспективи розвитку. Серед основних залишалася проблема перепідготовки вчителів та підвищення їх кваліфікації у якнайкоротший термін (Червоненко, 1959).

Протягом 1959–1965 рр. прослідковується тенденція щодо збільшення державного фінансування на потреби вищої педагогічної освіти. Це дало змогу дещо розширити і зміцнити матеріально-технічну базу педагогічних інститутів та університетів, створити сприятливі умови для навчально-виховної й наукової роботи, покращити побутові умови студентів.

Намагаючись поліпшити форми та методи навчально-виховної роботи у школах, органи народної освіти України особливу увагу приділяли охопленню вчителів, які не мали вищої педагогічної освіти, заочним та вечірнім навчанням.

У зв'язку з новими вимогами та подальшим розвитком науково-технічного прогресу в педагогічних навчальних закладах удосконалювалися навчальні плани й програми. Зокрема, особлива увага приділялася політехнізації навчального процесу, що також вимагало перепідготовки вчителів, а заочна освіта була найдоступнішим її способом.

Протягом 1959–1965 рр. педагогічні інститути України на стаціонарі підготували 39 096 учителів, на заочних відділах – 60 975. Такі

цифри свідчать про популярність та затребуваність заочної педагогічної освіти (Браницький, 1967, с. 45).

Відповідно до рішень XXI з'їзду КПРС та Закону „Про народну освіту” заочне навчання й надалі потребувало розширення. У науково-методичному кабінеті з заочного навчання вчителів Міністерства освіти УРСР зазначали, що незважаючи на те, що в школах з року в рік зростала кількість учителів з вищою освітою, число заочників дедалі збільшувалося. На той час заочно навчалось багато вчителів у зв'язку з потребою викладачів широкого профілю, щоб отримати другу спеціальність. Поява виробничого навчання в середніх школах вимагала таких спеціалістів, як агроном, тваринник, технік. Їх готували в педагогічних ВНЗ шляхом заочного навчання. Певна кількість учителів працювала в школах без відповідної педагогічної освіти. Також на заочній формі навчання отримували спеціальну освіту вихователі дошкільних навчальних закладів (Строй, 1961, с. 71).

За словами заступника завідуючого відділом науки і культури ЦК КП України В. Пітова (1961), підготовка кадрів без відриву від виробництва набула широкого розвитку. В Україні на початку 1960-х р. за цією системою навчалось близько 200 тис. студентів, це більше ніж у денних ВНЗ. За останні два роки на заочні й вечірні відділи ВНЗ прийом збільшився більше ніж удвічі. У зв'язку з перебудовою усієї системи освіти заочна та вечірня підготовка кадрів висувались на перший план. Причиною цього було не тільки кількісне зростання, а й те, що саме така система давала можливість якнайкраще здійснити принцип поєднання навчання з працею. Посадовець наголошував: *„Треба не лише змінити ставлення до цього виду навчання, але й знайти шляхи його дальшого удосконалення”* (с. 40).

У 1962 р. Верховна Рада УРСР встановила той факт, що в Україні було здійснено перехід від загального обов'язкового семирічного до загального обов'язкового восьмирічного навчання. У 1961 р. було завершено реорганізацію семирічних шкіл у восьмирічні, закінчувалося перетворення десятирічних шкіл в одинадцятирічні загальноосвітні трудові політехнічні школи з виробничим навчанням. У цей час збільшилася кількість шкіл-інтернатів, шкіл з продовженим днем, дошкільних закладів.

У ході виконання Закону „Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР” на початку 1960-х рр. було перебудовано систему підготовки педагогічних кадрів для шкіл. Тепер підготовка вчителів проводилася не тільки в педагогічних навчальних закладах, а й у технічних ВНЗ на інженерно-педагогічних факультетах, у сільськогосподарських інститутах – на агропедагогічних факультетах, у державних консерваторіях – на педагогічних факультетах та в Київському

художньому інституті. Продовжувала розширюватися вечірня й заочна освіта вчителів, проводилася постійна робота з їх перепідготовки.

Важливим результатом перебудови системи народної освіти в Україні було розширення заочних освітніх закладів. У 1961–1962 н. р. у вищих і середніх спеціальних закладах освіти 52,3% студентів і учнів навчалися без відриву від виробництва („Постанова Верховної”, 1962, с. 4–5).

Про важливість заочної освіти свідчить Постанова Ради міністрів СРСР „Про дальше поліпшення вищої і середньої спеціальної заочної і вечірньої освіти” від 9 квітня 1964 року, у якій керівників підприємств зобов’язували надавати кошти для будівництва приміщень для заочних та вечірніх філіалів, відділів і навчально-консультаційних пунктів вищих та середніх спеціальних навчальних закладів. У постанові йшлося про необхідність покращення навчально-матеріальної бази заочних навчальних закладів: надання приміщень, забезпечення студентів літературою й навчальними посібниками тощо („Постановление Совета”, 1964).

Як бачимо, у 1950–1960-ті рр. процеси післявоєнної відбудови, інтенсивного розгортання науково-технічної революції, початку переходу до обов’язкової загальної середньої освіти зумовили необхідність підготовки великої кількості вчителів. З метою ліквідації дефіциту педагогічних кадрів створювалися всі можливі умови для розширення заочної педагогічної освіти. Крім того, на її розвиток великий вплив справила політехнізація усієї системи освіти.

Наступні двадцять років історії нашої країни характеризувалися добою „застою” та згортанням хрущовських реформ. Головним завданням, яке ставилося тоді перед освітою, було охоплення навчанням усієї неосвіченої молоді. Це було одним із методів русифікації та асиміляції українців радянськими керівниками.

У 1970-х рр. процес переходу до загальної середньої освіти усієї молоді був важливим питанням органів влади і народної освіти. Підтвердженням цього є доповідь О. Маринича „Завдання шкіл та органів народної освіти у новій п’ятирічці” у якій він наголошував, що в умовах бурхливої науково-технічної революції величезне політичне, економічне й соціальне значення має завдання переходу до загальної середньої освіти молоді. Він говорив, що протягом останніх років серед педагогічних кадрів відбулися якісні зміни, але до цього часу близько 40% учителів все ще не мали вищої освіти і в багатьох школах були вчителі, які викладали предмети без відповідної спеціальності (Маринич, 1971, с. 1, 11). Зазначимо, що для розв’язання цієї проблеми важливу роль продовжувала відігравати заочна форма навчання.

У 1972 р. ЦК КПРС прийняв Постанову „Про заходи з подальшого вдосконалення вищої освіти в країні”. У постанові підкреслено важливість вищої освіти у прискоренні темпів науково-

технічного прогресу і її зростаючий вплив на розвиток економіки й культури. Тому, як свідчить документ, розвиток вищої освіти був важливим завданням уряду. Удосконалення й розвитку потребувала й заочна освіта. Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти, міністерства й відомства, які мали у своєму підпорядкуванні ВНЗ, повинні були поліпшити підготовку спеціалістів на вечірній і заочній формі навчання, переглянути перелік спеціальностей, за якими здійснюється підготовка кадрів, покращити якісний склад кафедр, поліпшити діяльність підготовчих відділень тощо (У ЦК КПРС", 1972, с. 1, 3).

Постановою „Про стан народної освіти і заходи по дальшому вдосконаленню загальної середньої, професійно-технічної, середньої спеціальної і вищої освіти в СРСР" (1973 р.) визначено, що найважливішим державним завданням є послідовне здійснення заходів, спрямованих на вдосконалення загальної середньої, професійно-технічної, середньої спеціальної і вищої освіти відповідно до потреб розвитку економіки, науки і культури, суспільного і науково-технічного прогресу, завершення переходу до загальної середньої освіти молоді, поліпшення якості підготовки спеціалістів („Постанова «Про стан»", 1973).

Міністерство освіти УРСР, вивчаючи стан укомплектування шкіл республіки вчительськими кадрами, орієнтувало органи народної освіти на максимальне заохочування до заочного навчання всіх учителів, які не мали вищої освіти. У листопаді 1973 року Колегія Міністерства УРСР розглянула питання „Про підготовку та виховання вчительських кадрів у педагогічних інститутах республіки за заочною формою навчання". Педагогічні інститути УРСР, у тому числі їх заочні відділення, відіграли важливу роль у завершенні переходу до загальної середньої освіти молоді. У 1971–1975 рр. педагогічні ВНЗ України заочно підготували понад 47 тис. учителів (Нестеренко, 2011, с. 16).

У документах навчально-методичного кабінету заочно-педагогічної освіти УРСР зазначалось, що у 1974 р. в педагогічних інститутах України навчалось більше 92 тис. студентів, з них майже 45 тис. осіб здобували освіту заочно. Незважаючи на труднощі, які виникали у зв'язку з навчанням на заочній формі, ставилося завдання підвищити якість підготовки відповідно до вимог науково-технічного прогресу та у зв'язку з переходом шкіл на новий зміст навчання (Капелюшний, 1974, с. 99).

Треба зазначити й те, що у середині 1970-х рр. прослідковувалося зменшення набору студентів-заочників, хоча система заочної освіти продовжувала розвиватися й удосконалюватися (Нестеренко, 2011, с. 17).

З метою поліпшення спеціальної підготовки педагогічних кадрів та удосконалення їх професійної майстерності в педагогічних ВНЗ

України створювалися навчально-методичні ради з заочної освіти. Загальне ставлення відділів народної освіти та громадських організацій до підвищення кваліфікації педагогічних кадрів шляхом заочного навчання було дуже серйозним. Діяли ради співпраці, за допомогою яких педагогічні ВНЗ разом з органами народної освіти та громадськими організаціями комплектували заочні відділення, розробляли заходи щодо створення належних умов для студентів та влаштування їх на роботу за фахом, а також відбувалося вивчення й узагальнення передового досвіду роботи вчителів, які навчалися заочно (Там само, с. 17).

У 1974 р. було введено в дію Закон УРСР „Про народну освіту” („Закон УРСР”, 1974) у якому йшлося про покращення матеріального становища й освітнього рівня народу, що створило сприятливі умови для здійснення обов’язкового восьмирічного навчання та переходу до загальної середньої освіти, розвитку професійно-технічної та вищої освіти. У цьому ж законі говорилося: *„...невпинне зростання продуктивних сил і науково-технічний прогрес настійно вимагають всебічного розвитку підростаючого покоління, забезпечення народного господарства висококваліфікованими робітниками і спеціалістами, дальшого підвищення рівня загальної і професійної освіти населення СРСР”* (там само, с. 2).

У статті 21 Закону йшлося про те, що підвищення рівня освіти населення й обов’язкова загальна середня освіта є однією з найважливіших умов соціально-політичного й економічного розвитку українського суспільства (там само, с. 7).

Для розвитку народної освіти особливе місце відводилося педагогічним кадрам, які були необхідні для надання якісної обов’язкової середньої освіти.

У статті 67 Закону говорилося, що до роботи у дошкільних, позашкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих закладах освіти допускалися педагогічні працівники, які мали відповідну освіту (там само, с. 15).

Одним із завдань вищих навчальних закладів була підготовка науково-педагогічних кадрів, і важливу роль у цьому відігравала система заочної педагогічної освіти. Підготовка, перепідготовка й підвищення кваліфікації педагогічних кадрів без відриву без виробництва заохочувалися державою. Відповідно до законодавства студенти, які навчалися без відриву від виробництва, мали право на додаткові відпустки, скорочений робочий тиждень та інші пільги.

У квітні 1974 р. Міністерством освіти СРСР була проведена Всесоюзна нарада проректорів педагогічних інститутів по заочному навчанню, на якій було підбито підсумки підготовки педагогічних кадрів за заочною формою навчання і накреслено шляхи дальшого поліпшення заочної освіти.

Колегія Міністерства освіти СРСР 29 квітня 1974 р. розглянула наслідки Всесоюзної наради проректорів педінститутів по заочному навчанню, схвалила її рекомендації і прийняла рішення, в якому відзначила велику роль заочного навчання як дієвої форми підготовки та підвищення кваліфікації вчительських кадрів (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 8800, арк. 19–20).

На XXV з'їзді КПРС (1976 р.) зазначалося, що за останні роки було оновлено зміст навчального процесу у ВНЗ, у тому числі й у педагогічних, зміцнена матеріальна база освіти, значно поширено мережу загальноосвітніх закладів освіти, удосконалено форми навчально-виховної роботи у педагогічних інститутах, проте існувало ще й багато недоліків. Тому основним завданням залишалось поліпшення підготовки вчителів та їх перепідготовка, де велика роль належала заочній освіті („Шляхи розвитку”, 1976, с. 3–5).

80-ті рр. XX ст. характеризуються стабілізацією загальної кількості студентів і тенденцією до рівноваги тих, що навчаються на денній формі та без відриву від виробництва. У цей час склалася чітка система з координації діяльності педагогічних інститутів, які здійснювали підготовку спеціалістів без відриву від виробництва (Лазарєв, 2004).

У 1984 р. було накреслено і прийнято основні напрямки реформи загальноосвітньої і професійної школи метою, якої було подолання кризових явищ у освіті, що пов'язані із застійними процесами, характерними у цей період для всіх сфер життя суспільства. Основними завданнями реформи було: усунення наявних недоліків у системі освіти, підвищення якості освіти й виховання, покращення трудового навчання й виховання, залучення молоді до суспільно-корисної праці, підняття громадського престижу й авторитету вчителя, покращення його теоретичної і практичної підготовки тощо. Для її реалізації було видано Постанову „Про основні напрямки реформи загальноосвітньої і професійної школи” („Постановление Верховного”, 1984) якою, зокрема, було встановлено структуру загальної середньої та професійної освіти: початкова школа (1–4 класи), яка забезпечувала навчання дітей читанню, письму й рахуванню, елементарним трудовим навичкам; неповна середня школа (5–9 класи), що передбачала вивчення основ наук і вирішувала задачу загальної трудової підготовки підлітків і полегшувала вибір майбутньої професії; середня загальноосвітня і професійна школа (10–11 класи загальноосвітньої школи, середні професійно-технічні училища, середні спеціальні навчальні заклади), що забезпечували загальну середню освіту молоді, її трудову та професійну підготовку. Важливе місце у постанові відводилося питанню покращення підготовки педагогічних кадрів, що було невід'ємною частиною реформи системи освіти. У цьому напрямі було передбачено надати вчителям і вихователям найсучасніші знання і якісну практичну підготовку. У

зв'язку з цим необхідно було внести зміни до навчальних планів та програм вищих і середніх педагогічних навчальних закладів, пов'язати їх із потребами життя. Передбачалося вивчення студентами основ сучасного виробництва й методів професійної орієнтації школярів, а також підвищення рівня психолого-педагогічної підготовки, покращення організації і змісту практики. Важливим завданням було створення умов для здійснення переходу на підготовку вчителів та вихователів з вищою педагогічною освітою. Для цього також потрібно було вжити заходи щодо зміцнення матеріально-технічної бази педагогічних навчальних закладів, підвищення заробітної плати й покращення умов праці вчителів, що сприяло б підняттю авторитету вчителя в суспільстві. Укотре слід зауважити, вся постанова було охоплена ідеєю розвинутого соціалізму й виховання ідеалу „радянської людини” та ставила основною метою служіння державі й підтримку соціалістичних ідей.

12 квітня 1984 р у межах реформи була прийнята ще одна Постанова ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР „Про заходи щодо удосконалення підготовки, підвищення кваліфікації педагогічних кадрів системи просвітництва і професійно-технічної освіти та покращення умов їхньої праці та побуту”, у якій визначалося за необхідне подальше удосконалення вищої педагогічної освіти без відриву від виробництва. (*Народное образование*, 1987 с. 114–117).

Того ж року була прийнята ще одна Постанова Ради міністрів СРСР та Всесоюзної центральної ради професійних союзів „Про підвищення заробітної плати вчителів та інших працівників народної освіти” („Постановление Центрального”, 1984), зміст якої полягав у встановленні додаткової доплати для викладачів середніх спеціальних навчальних закладів за завідування заочним відділенням, сума якої обчислювалася в залежності від кількості осіб, що навчалися на відповідних відділеннях.

Друга половина 80-х рр. XX ст. відома в історії СРСР, і України відповідно, як період „перебудови”. У цей час відбулися кардинальні зміни у суспільно-політичному та соціально-економічному житті країни, що висунули нові вимоги до всієї системи вищої освіти, у тому числі й заочної педагогічної, які знову зумовили необхідність її вдосконалення. У світлі рішень XXVII з'їзду КПРС Н. Ничкало зазначала: „*Створення в нашій країні єдиної системи неперервної освіти, проведення реформи школи неможливе без докорінного поліпшення підготовки педагогічних кадрів*” (Ничкало, 1987, с. 3).

13 березня 1987 р. була прийнята Постанова ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР „Про заходи щодо докорінного поліпшення якості підготовки та використання фахівців із вищою освітою в народному господарстві” (Постановление ЦК КПСС”, 1987). Зміст цього документа полягав у тому, що вища школа була покликана впливати на швидкість розвитку суспільства, динамічне перетворення економіки, удосконалення

суспільних відносин, корінну перебудову всіх сфер суспільства. Система вищої освіти повинна була готувати кадри, які, крім професійних якостей, поєднували б у собі високу культуру, громадянську активність і, чого не могло не бути в заідеологізованих документах радянського режиму, виховувалися в дусі комуністичної моральності, радянського патріотизму. У цій постанові йшлося про необхідність перебудови системи підготовки спеціалістів без відриву від виробництва для усунення існуючих недоліків. Обов'язки Міністерства вищої освіти СРСР, міністерств і відомств СРСР та Ради міністрів союзних республік полягали в упорядкуванні підготовки спеціалістів на заочній формі навчання, зокрема, у визначенні переліку спеціальностей, за якими доцільно здійснювати таку підготовку, в перегляді мережі навчальних закладів, які проводять підготовку на заочній формі.

Ректорів ВНЗ, у яких велася підготовка спеціалістів без відриву від виробництва, зобов'язали посилити вимоги до контролю та оцінювання знань студентів-заочників, створити всі умови для навчання працюючої молоді, а керівників підприємств і організацій – надавати допомогу, сприяти працівникам, які навчаються без відриву від виробництва. Документом було передбачено необхідність зміцнення матеріально-технічної бази, організацію методичної допомоги для підвищення якісних показників навчання.

Роки перебудови дали поштовх для нових зрушень не лише в кількісному, а й у якісному розвитку заочної педагогічної освіти. У той же час, зважаючи на долю „горбачовської перебудови”, багато планів залишилися на паперах.

Таким чином, аналіз історичного контексту дозволив визначити соціально-економічні та соціально-політичні умови розвитку заочної педагогічної освіти в Україні в 50–80-х рр. XX століття. Уся система освіти, у тому числі й заочна педагогічна здійснювалася в умовах всеохоплюючої післявоєнної відбудови народного господарства та розгортання науково-технічної революції, що зумовило необхідність освічених і кваліфікованих працівників, підготовка яких була неможлива без учителів. Освітня державна політика у досліджуваний період була направлена на забезпечення обов'язкової загальної середньої освіти, що стало причиною дефіциту педагогічних кадрів та виявило неспроможність стаціонарних педагогічних навчальних закладів підготувати потрібну кількість спеціалістів. В умовах непростой соціально-економічної ситуації в країні заочна педагогічна освіта, зважаючи на її економічну вигідність, була важливим засобом підготовки фахівців і постійно перебувала в полі зору державних та партійних органів влади, що підтверджується низкою законодавчих актів та реформ націлених на її вдосконалення. При цьому слід зауважити, що освітня політика характеризувалась високим рівнем централізації та директивного керівництва з боку СРСР. Не можна залишити поза увагою

і факт тогочасної тотальної ідеологізації з боку комуністичної партії, яка не обійшла й систему заочної педагогічної освіти, намагаючись зробити її своїм інструментом.

Наступні наукові розвідки можуть бути направлені на дослідження суспільно-політичних та соціально-економічних умов розвитку освіти в інші хронологічні періоди.

Список використаної літератури

1. **Баран В. К.** Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). К.: Альтернативи, 1999. 304 с.
2. **Браницький В. О.** Вища педагогічна освіта на Україні в роки семирічки. *Український історичний журнал*. 1967. № 5. С. 38–46.
3. **Быкова Н. Н.** Совершенствование заочного обучения в высшей школе средствами открытого образования: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Санкт-Петербург, 2006. 183 с.
4. **Величні** перспективи розвитку народної освіти в шостій п'ятирічці. *Радянська школа*. 1956. № 2. С. 3–10.
5. **Высшая** школа Украинской ССР за 50 лет: в двух частях (1917–1967 гг.). Ч. 2. (1945–1967) (на украинском языке) / під ред. Р. С. Ніконова, Ф. Я. Горовського. Київ: Вид. Київського університету, 1968. 539 с.
6. **XX з'їзд** КПРС і завдання дальшого розвитку народної освіти та педагогічної науки. *Радянська школа*. 1956. № 4. С. 1–16.
7. **Закон** „Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР”. *Радянська школа*. 1959. № 5. С. 3–19.
8. **Закон** УРСР „Про народну освіту”. *Радянська школа*. 1974. № 8. С. 2–18.
9. **Капелюшний І. В.** Психолого-педагогічна підготовка студентів-заочників. *Радянська школа*. 1974. № 6. С. 99–103.
10. **Коммунистическая** партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). 9-е изд., доп. и испр. Т. 9. 1956–1960 / Под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. М.: Политиздат, 1986. 574 с.
11. **Лазарев В. Н.** Высшее педагогическое образование без отрыва от основной деятельности: история, современное состояние: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01. Москва, 2004. 365 с.
12. **Лист** заступника Міністра освіти УРСР О. Русько завідуючим обласними відділами народної освіти від 23 травня 1956 р. *Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України (ЦДАВО України)*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1855. Арк. 193–194.
13. **Лист** заступника Міністра освіти УРСР О. Русько завідуючим обласними відділами народної освіти та директорам педагогічних інститутів від 22 березня 1956 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 1855. Арк. 40–42.
14. **Маринич О. М.** Завдання шкіл та органів народної освіти у новій п'ятирічці. *Радянська школа*. 1971. № 9. С. 1–12.
15. **Народное** образование в СССР. Сборник нормативных актов / сост.: Голубева Н. Е.; спец. науч. ред.: Павлищев К. С. Москва: Юрид. лит., 1987. 336 с.
16. **Нестеренко В. В.** Розвиток заочної форми навчання в системі

вітчизняної вищої педагогічної освіти. *Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту. Педагогіка*. 2011. № 2. С. 12–18. **17. Ничкало Н. Г.** Підготовку педагогічних кадрів – на рівень сучасних вимог. *Радянська школа*. 1987. № 6. С. 3–9. **18. Пітов В.** Поєднання навчання з працею – вірний шлях поліпшення підготовки спеціалістів. *Комуніст України*. 1961. № 3. С. 34–42. **19. Постанова** Верховної Ради УРСР „Про хід виконання Закону про зміцнення зв’язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР”. *Радянська школа*. 1962. № 7. С. 3–9. **20. Постанова** „Про стан народної освіти і заходи по дальшому вдосконаленню загальної середньої, професійно-технічної, середньої спеціальної і вищої освіти в СРСР”. *Радянська школа*. 1973. № 9. С. 1–3. **21. Постановление** Верховного совета СССР от 12 апреля 1984 г. „Об основных направлениях реформы общеобразовательной и профессиональной школы”. URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data02/tex12897.htm>. **22. Постановление** Совета Министров СССР от 9 апреля 1964 г. № 285 „О дальнейшем улучшении высшего и среднего специального заочного и вечернего образования”. URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex15694.htm>. **23. Постановление** Центрального комитета КПСС, Совета Министров СССР и Всесоюзного центрального совета профессиональных союзов от 24 апреля 1984г. № 318 „О повышении заработной платы учителей и других работников народного образования”. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_12031.htm. **24. Постановление** ЦК КПСС и СМ СССР от 13 марта 1987 г. № 325 „О мерах по коренному улучшению качества подготовки и использования специалистов с высшим образованием в народном хозяйстве”. URL: http://www.school.edu.ru/laws.asp?cat_ob_no=5955&ob_no=5015&oll.ob_no_to=. **25. Приказ** Министра высшего и среднего специального образования СССР № 20 от 9 июля 1959 г. об объявлении Постановления Совета Министров СССР № 720 от 2 июля. 1959 г. „О льготах для студентов вечерних и заочных вузов и учащихся вечерних и заочных средних специальных учебных заведений”. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 2520. Арк. 65–67. **26. Про зміцнення** зв’язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні. Тези ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. *Радянська школа*. 1958. № 11. С. 3–23. **27. Про підсумки** навчально-виховної роботи з студентами-заочниками педагогічних інститутів республіки у 1973–1974 н. р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 8800. Арк. 11–21. **28. Рішення** XVI з’їзду КП(б)У – бойова програма роботи шкіл і органів народної освіти. *Радянська школа*. 1949. № 1. С. 1–5. **29. Строй І. Ф.** Перспективи і завдання заочної педагогічної освіти. *Радянська школа*. 1961. № 2. С. 71–76. **30. У ЦК КПРС і Раді Міністрів СРСР.** Про заходи по дальшому вдосконаленню вищої освіти в країні. *Радянська школа*. 1972. № 9. С. 1–5.

31. Червоненко С. Новий етап в розвитку народної освіти. *Комуніст України*. 1959. № 2. С. 12–25. **32. Шляхи** розвитку народної освіти в Радянському союзі у світлі рішень XXV з'їзду КПРС. *Вища і середня педагогічна освіта*. 1976. Вип. 9. С. 3–6.

References

1. Baran, V. K., & Danylenko, V. M. (1999). *Ukraine v umovakh systemnoi kryzy (1946–1980-ti rr.)* [Ukraine in the conditions of the systemic crisis (1946–1980)]. Kyiv: Alternatyva [in Ukrainian]. **2. Branytsky, V. O.** (1967). *Vyshcha pedahohichna osvita na Ukraini v roky semyrichky* [Higher pedagogical education in Ukraine during the seven years plan]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 38–46 [in Ukrainian]. **3. Bykova, N. N.** (2006). *Sovershenstvovanye zaochnoho obucheniya v vysshei shkole sredstvamy otkrytoho obrazovaniya* [Improvement of distance learning in higher education by means of open education]. *Candidate's thesis*. Saint-Petersburg [in Russian]. **4. Velychni** perspektyvy rozvytku narodnoi osvity v shostii p'iatyrichtsi [Majestic prospects for the development of public education in the Sixth Five-Year plan]. (1956). *Radianska shkola*, 2, 3–10 [in Ukrainian]. **5. Nikonov, R. S., & Horovskyi, F. Ya.** (1968). *Vysshaia shkola Ukraynskoï SSR za 50 let* [Higher school of the Ukrainian SSR for 50 years]. (Part 2, 1945–1967). Kyiv: Vyd. Kyivskoho universytetu [in Russian]. **6. XX z'їzd** KPRS i zavdannia dalshoho rozvytku narodnoi osvity ta pedahohichnoi nauky [XX Congress of the CPSU and the task of further development of public education and pedagogical science]. (1956). *Radianska shkola*, 4, 1–16 [in Ukrainian]. **7. Zakon** „Pro zmitsnennia zv'iazku shkoly z zhyttiam i pro dalshyi rozvytok systemy narodnoi osvity v Ukrainskii RSR” [Law “On strengthening the connection between school and life and on the further development of the public education system in the Ukrainian SSR”]. (1959). *Radianska shkola*, 5, 3–19 [in Ukrainian]. **8. Zakon** URSR „Pro narodnu osvitu” [Law of the USSR “On Public Education”]. (1974). *Radianska shkola*, 8, 2–18. [in Ukrainian]. **9. Kapeliushnyi, I. V.** (1974). *Psykhologo-pedahohichna pidhotovka studentiv-zaochnykyv* [Psychological-pedagogical training of students-correspondents]. *Radianska shkola*, 6, 99–103 [in Ukrainian]. **10. Ehorov, A. H., & Boholiubov, K. M.** (1986). *Kommunistycheskaia partia Sovetskogo Soiuza v rezoliutsiyakh y resheniyakh s'ezdov, konferentsiy y plenumov TsK (1898–1986)* [The Communist Party of the Soviet Union in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee (1898–1986)]. (Vol. 9, 1956–1960). Moskov: Polytyzdat [in Russian]. **11. Lazarev, V. N.** (2004). *Vysshee pedahohicheskoe obrazovanye bez otryva ot osnovnoi deiatelnosti: ystoriya, sovremennoe sostoianye* [Higher pedagogical education without interruption from the main activity: history, current state]. *Doctor's thesis*. Moskow [in Russian]. **12. Lyst** zastupnyka Ministra osvity URSR O. Rusko zavidiuuchym oblasnymy viddilamy narodnoi osvity vid 23 travnia

1956 r. [Letter of the Deputy Minister of Education of the USSR O. Rusko to the head of the regional departments of public education dated May 23, 1956]. (1956, May). *Tsentr. derzh. arkhiv vyshch. orhaniv vlady ta upr. Ukrainy (TsDAVO)*. F. 166. Op. 15. Spr. 1855. Ark. 193-194. [in Ukrainian]. **13. Lyst** zastupnyka Ministra osvity URSR O. Rusko zaviduiuchym oblasnymy viddilamy narodnoi osvity ta dyrektoram pedahohichnykh instytutiv vid 22 bereznia 1956 r. [Letter of the Deputy Minister of Education of the USSR O. Rusko to the head of the regional departments of public education and directors of pedagogical institutes dated March 22, 1956]. (1956, March). *Tsentr. derzh. arkhiv vyshch. orhaniv vlady ta upr. Ukrainy (TsDAVO)*. F. 166. Op. 15. Spr. 1855. Ark. 40-42 [in Ukrainian]. **14. Marynych, O. M.** (1971). Zavdannia shkil ta orhaniv narodnoi osvity u novii p'iatyrichsi [Tasks of schools and public education bodies in the new five-year plan]. *Radianska shkola*, 9, 1-12 [in Ukrainian]. **15. Holubeva, N. E.** (1987). Narodnoe obrazovanye v SSSR. Sbornyk normativnykh aktov [Public education in the USSR. Collection of normative acts]. Moskow: Yuryd. lyt. [in Russian]. **16. Nesterenko, V. V.** (2011). Rozvytok zaochnoi formy navchannia v systemi vitchyzniano vyshchoi pedahohichnoi osvity [Development of correspondence form of education in the system of the national higher educational education of the sciences]. *Nauk. zap. Ternop. nats. ped. un-tu. Pedahohika*, 2, 12-18 [in Ukrainian]. **17. Nychkalo, N. H.** (1987). Pidhotovku pedahohichnykh kadriv – na riven suchasnykh vymoh [Training of teachers – at the level of modern requirements]. *Radianska shkola*, 6, 3-9 [in Ukrainian]. **18. Pitov, V.** (1961). Poiednannia navchannia z pratseiu – virnyi shliakh polipshennia pidhotovky spetsialistiv [Combining learning with work is the right way to improve training]. *Komunist Ukrainy*, 3, 34-42 [in Ukrainian]. **19. Postanova** Verkhovnoi Rady URSR „Pro khid vykonannia Zakonu pro zmitsnennia zv'iazku shkoly z zhyttiam i pro dalshyi rozvytok systemy narodnoi osvity v Ukrainskii RSR” [Resolution of the Verkhovna Rada of the USSR “On the implementation of the Law on strengthening the connection between school and life and on the further development of the public education system in the Ukrainian SSR”]. (1962). *Radianska shkola*, 7, 3-9 [in Ukrainian]. **20. Postanova** „Pro stan narodnoi osvity i zakhody po dalshomu vdoskonalenniu zahalnoi serednoi, profesiino-tekhnichnoi, serednoi spetsialnoi i vyshchoi osvity v SRSR” [Resolution “On the state of public education and measures to further improvement the general secondary, vocational, secondary special and higher education in the USSR”]. (1973). *Radianska shkola*, 9, 1-3 [in Ukrainian]. **21. Postanovlenye** Verkhovnoho soveta SSSR ot 12 apreliia 1984 h. „Ob osnovnykh napravleniyakh reformy obshcheobrazovatelnoi y professyonalnoi shkoly” [Resolution of the Supreme Soviet of the USSR on April 12, 1984 “On the main directions of the reform of the general education and vocational schools”]. (1984, April). Retrieved from <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data02/tex12897.htm> [in Russian]. **22. Postanovlenye** Soveta Mynystrov SSSR ot 9 apreliia 1964 h.

№ 285 „O dalneishem uluchshenyy vyssheho y sredneho spetsialnoho zaочноho y vecherneho obrazovaniya” [Resolution of the Council of Ministers of the USSR on April 9, 1964 No. 285 “On further improvement of higher and secondary specialized correspondence and evening education”] (1964, April). Retrieved from <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex15694.htm> [in Russian].

23. Postanovlenye Tsentralnoho komyteta KPSS, Soveta Mynystrov SSSR y Vsesoiuznoho tsentralnoho soneta professyonalnykh soiuzov ot 24 apreliya 1984h. № 318 „O povyshenyy zarabotnoi platy uchyteli y druhykh rabotnykov narodnoho obrazovaniya” [Resolution of the Central Committee of the CPSU, the Council of Ministers of the USSR and the All-Union Central Sonnet of Trade Unions on April 24, 1984. No. 318 “On increasing the wages of teachers and other workers in public education”]. (1984, April). Retrieved from http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_12031.htm [in Russian].

24. Postanovlenye TsK KPSS y SM SSSR ot 13 marta 1987 h. № 325 „O merakh po korennomu uluchsheniyu kachestva podhotovky y yspolzovaniya spetsyalystov s vysshym obrazovanyem v narodnom khoziaistve” [Resolution of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR on March 13, 1987, No. 325 “On measures to radically improve the quality of training and use of specialists with higher education in the national economy”]. (1987, March). Retrieved from http://www.school.edu.ru/laws.asp?cat_ob_no=5955&ob_no=5015&oll.ob_no_to= [in Russian].

25. Prykaz Mynystra vyssheho y sredneho spetsialnoho obrazovaniya SSSR № 20 ot 9 yuliya 1959 h. ob obnavlenyy Postanovleniya Soveta Mynystrov SSSR № 720 ot 2 yuliya. 1959 h. „O lhotakh dlia studentov vechernykh y zaочnykh vuzov y uchashchysia vechernykh y zaочnykh srednykh spetsyalnykh uchebnikh zavedenyi” [Order of the Minister of Higher and Secondary Specialized Education of the USSR No. 20 on July 9, 1959 on the announcement of the Resolution of the Council of Ministers of the USSR No. 720 of July 2. 1959 “On benefits for students of evening and part-time universities and students of evening and part-time secondary specialized educational institutions”]. (1959, July). *Tsentr. derzh. arkhiv vyshch. orhaniv vlady ta upr. Ukrainy (TsDAVO)*. F. 166. Op. 15. Spr. 2520, Ark. 65-67 [in Russian].

26. Pro zmitsnennia zv'iazku shkoly z zhyttiam i pro dalshyi rozvytok systemy narodnoi osvity v kraini. Tezy TsK KPRS i Rady Ministriv SRSR [On strengthening the connection between school and life and on the further development of the public education system in the country. Abstracts of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR]. (1958). *Radianska shkola*, 11, 3-23 [in Ukrainian].

27. Pro pidsumky navchalno-vykhovnoi roboty z studentamy-zaочnykamy pedahohichnykh institutiv respubliky u 1973-1974 n. r. [On the results of educational work with part-time students of pedagogical institutes of the republic in 1973-1974]. *TsDAVO Ukrainy (Tsentr. derzh. arkhiv vyshch. orhaniv vlady ta upr. Ukrainy)*. F. 166. Op. 15. Spr. 8800. Ark. 11-21.

28. Rishennia XVI z'izdu KP(b)U – boiova prohrama roboty shkil i orhaniv narodnoi osvity [Decision of the XVI Congress of the CP(b)U – combat program of schools and public education bodies]. (1949). *Radianska shkola*, 1, 1-5 [in Ukrainian]. **29. Stroi, I. F.** (1961). Perspektyvy i zavdannia zaочної pedahohichnoi osvity [Prospects and objectives of distance pedagogical education]. *Radianska shkola*, 2, 71-76 [in Ukrainian]. **30. UTsK KPRS i Radi Ministriv SRSR.** Pro zakhody po dalshomu vdoskonalenniu vyshchoi osvity v kraini [U Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR. On measures to further improvement of higher education in the country]. (1972). *Radianska shkola*, 9, 1-5 [in Ukrainian]. **31. Chervonenko, S.** (1959). Novyi etap v rozvytku narodnoi osvity [A new stage in the development of public education]. *Komunist Ukrainy*, 2, 12-25 [in Ukrainian]. **32. Shliakhy** rozvytku narodnoi osvity v Radianskomu soiuzi u svitli rishen XXV z'izdu KPRS [Ways of development of public education in the Soviet Union in the light of the decisions of the XXV Congress of the CPSU]. (1976). *Vyshcha i serednia pedahohichna osvita*, 9, 3-6 [in Ukrainian].

Ковпак О. С. Розвиток заочної педагогічної освіти в Україні у 1950–1980-х рр. в історичному контексті

Проблему розвитку заочної педагогічної освіти розглянуто в історичному контексті як сукупність соціальних, суспільно-політичних і економічних умов, що визначали її мету, завдання, характер та особливості. З'ясовано, що розвиток заочної педагогічної освіти був зумовлений післявоєнною відбудовою народного господарства та науково-технічною революцією, що вимагало кваліфікованих спеціалістів. Державна політика в галузі освіти була направлена на забезпечення обов'язкової загальної середньої освіти, внаслідок чого з'явилася проблема дефіциту педагогічних кадрів, ефективним способом вирішення якої в умовах складної соціально-економічної ситуації в країні стала заочна педагогічна освіта. Це підтверджується прийняттям ряду законодавчих актів, спрямованих на її вдосконалення. Вона була не лише джерелом подолання кадрового дефіциту в школах, а й зручним ідеологічним інструментом тогочасної влади, що стало причиною високої централізації та директивного управління нею.

Ключові слова: заочна педагогічна освіта, розвиток, історичний контекст, соціальні умови, економічні умови.

Ковпак Е. С. Развитие заочного педагогического образования в Украине в 1950–1980-х гг. в историческом контексте

Проблему развития заочного педагогического образования рассмотрено в историческом контексте как совокупность социальных, общественно-политических и экономических условий, определявших его цели, задачи, характер и особенности. Установлено, что развитие

заочного педагогического образования было обусловлено послевоенным восстановлением народного хозяйства и научно-технической революцией, что требовало квалифицированных специалистов. Государственная политика в области образования была направлена на обеспечение обязательного общего среднего образования, в результате чего появилась проблема дефицита педагогических кадров, эффективным способом решения которой в условиях сложной социально-экономической ситуации в стране стало заочное педагогическое образование. Это подтверждается принятием ряда законодательных актов, направленных на его совершенствование. Оно было не только источником преодоления кадрового дефицита в школах, но и удобным идеологическим инструментом тогдашней власти, что стало причиной высокой централизации и директивного управления им.

Ключевые слова: заочное педагогическое образование, развитие, исторический контекст, социальные условия, экономические условия.

Kovpak O. S. Development of correspondence pedagogical education in Ukraine in 1950–1980 in the historical context

The problem of development of correspondence pedagogical education is considered in the historical context as a set of social, socio-political and economic conditions that determined its purpose, objectives, nature and features. It was found that the development of distance pedagogical education was due to the postwar reconstruction of the national economy and the scientific and technological revolution, which required qualified specialists. The state policy in the field of education was aimed at ensuring compulsory general secondary education, which resulted in the problem of shortage of teachers, an effective way to solve it in the difficult socio-economic situation in the country was distance education. This is confirmed by the adoption of a number of legislative acts aimed at its improvement. It was not only a source of overcoming the shortage of staff in schools, but also a convenient ideological tool of the government, which led to high centralization and policy management.

Key words: correspondence pedagogical education, development in the historical context, social conditions, economic conditions.

Стаття надійшла до редакції 09.11.2020 р.

Прийнято до друку 13.11.2020 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 929 Кандиба:373.5-055.2.,1853/1920”

DOI 10.12958/2227-2844-2020-6(337)-158-166

Коробчук Анна Сергіївна,

аспірантка кафедри історії України

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова,

м. Одеса, Україна.

korobcukanna@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9125-7036>

**ВАРВАРА ПЛАТОНІВНА КАНДИБА (ФРЕДЕРІКС) –
КЕРІВНИЦЯ ОДЕСЬКОГО ІНСТИТУТУ
ІМПЕРАТОРА МИКОЛИ І**

У XIX ст. в Російській імперії відбувалася модернізація, яка знайшла прояви не лише в економічному житті, але й сфері освіти. Британський історик Норман Дейвіс у світовому бестселері „Європа. Історія” стверджував: *„Жителі міст уже не могли існувати, не вміючи бодай трохи писати і рахувати, загальна початкова освіта стала необхідністю для дітей обох статей... До освіти стали залучати й жінок...”* (Дейвіс, 2001, с. 800–801). Нові життєві реалії обумовили популярність „finishing schools” (пансіони для дівчат) в світі. Заможні дівчата навчалися, переважно, етикету, манерам, управлінню домашнім господарством (Merxha V., 2020). Зокрема, в 1843 р. у США було засновано Miss Porter's School (Школа міс Портер). Важливо, що цей заклад освіти продовжує успішно функціонувати на сьогодні (MISS PORTER'S SCHOOL 2020). На території Російської імперії закритими привілейованими закладами освіти для панянок були інститути шляхетних дівчат.

У 1764 р. з ініціативи імператриці Катерини II було засновано „Императорское воспитательное общество благородных девиц” (Смольний інститут), яке стало першим в Російській імперії жіночим закладом освіти (Бондарчук, 2005). Дана установа увійшла в історію новоутвореної держави під назвою Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), оскільки саме в колишньому Смольному інституті розташовувалася штаб-квартира лідера більшовиків Володимира Ульянова (Леніна) (Пайпс, 2005).

У межах сучасної України функціонувало п'ять інститутів шляхетних дівчат: в Харкові (1812), Полтаві (1817), Одесі (1829), Керчі (1835), Києві (1838) (Бондарчук, 2005), які проіснували до скрутних 1917–1920 рр.

У XIX – на початку XX ст. панянки півдня Російської імперії мали змогу навчатися в Керченському (Кушниковський дівочий

інститут) або Одеському інституті шляхетних дівчат (далі – Інститут). Останній являв собою закритий привілейований заклад жіночої освіти, який належав до першого розряду (елітних закладів) відомства установ імператриці Марії Федорівни. В останній період свого існування установа отримала назву – Одеський інститут імператора Миколи I.

Успішне функціонування закладу освіти визначається як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Перші – це насамперед загальна політика влади щодо розвитку установ, а останні – наявність ефективного керівника установи. Впродовж 1829–1889 рр. Одеський інститут шляхетних дівчат очолювали шість керівниць, які зробили свій внесок в розвиток інституції. Серед них відрізняється, насамперед тривалістю перебування на чолі Інститут (майже 30 років), Варвара Платонівна Кандиба. Проте життєвий і професійний шлях керівниці залишається недослідженим.

Головним джерелом з вивчення життєвого та професійного шляху вказаної вище освітянської діячки є формулярні списки, які зберігаються в її особовій справі в Державному архіві Одеської області (ДАОО, Ф. 46, оп. 1, спр. 43). Також, фрагментарно згадується постать В.П. Кандиби в мемуарах деяких вихованок закладу освіти. Насамперед, свої перші враження від Інституту описала в своїх спогадах Ніна Аленникова „Русская трагедия. Дороги дальние, невозвратные” (Аленникова, 2010), котра встигла побувати в лавах двох інститутів шляхетних дівчат, а відповідно мала змогу порівняти окремі моменти повсякденного життя вихованок закладів освіти.

Ключовою працею з історії Інституту є „Краткий исторический очерк 50-летия Одесского института благородных девиц” (1879) (Краткий исторический очерк пятидесятилетия Одесского института Благородных девиц, 1879). Однак, це видання хронологічно не охоплює діяльність Інституту в останній період його існування (1898–1920) на які припадає керівництво В.П. Кандиби. Відповідно дослідження біографії В.П. Кандиби буде слугувати її доповненням.

Варвара Платонівна Кандиба (Фредерікс) народилася у 1853 р. у дворянській родині. Знатний рід баронів Фредерікс походить з Голландії й був заснований у XVIII ст., коли придворний банкір І. Ю. Фредерікс разом з його нащадками був удостоєний боярського титулу (Бароны Фредерикс, 2009). Її батько, Платон Олександрович Фредерікс (1828–1888) обрав військову кар'єру. Він мав чин генерал-майора, а згодом дослужився до генерал-ад'ютантом та генерал-лейтенантом (Ремнев, 2020).

Дівчина здобула елітну освіту в Московському училищі ордену св. Катерини (Катерининський інститут шляхетних дівчат). 15 липня 1873 р. В. П. Фредерікс стала фрейліною імператриці Марії Олександрівни (дружина імператора Олександра II). Незабаром, вона вийшла заміж за Володимира Тимофійовича Кандибу. Історія литовсько-

українського роду Кандиб сягає XVI ст. (Мищик, 2007). У 1906 р. Починаючи, з 1874 р. він служив ротмістром і ад'ютантом при генерал-губернаторові Східного Сибіру, де водночас на посаді генерал-губернатора перебував П. О. Фредерікс. Чоловік В.П. Кандиби, також, відзначився в російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. і пішов у відставку в чині генерал-майора.

У 1875 р. у родині Кандиби народилася перша донька, яку назвали Варвара, а в 1877 р. друга – Ольга, а через два роки з'явилася на світ молодша – Євгенія. Значимо, що доньки у подальшому активно продовжили роботу матері на освітянській ниві.

У 1883 р. Варвара Платонівна посіла посаду головної наглядачки Саратовської Маріїнської жіночої гімназії (ДАОО, Ф. 46, оп. 1, спр. 43, арк. 7 об.). У статті „Пятидесятилетие Саратовской Мариинской Женской Гимназии” відзначається, що з початком служби В.П. Кандиби в заклад освіти й справи гімназії пішли вгору (Саратовский духовный вестник, 1910). Відомство стимулювало успішну роботу В. П. Кандиби на поприщі жіночої освіти, надаючи керівниці додаткові грошові пільги та премії. Насамперед, на посаді головної наглядачки Саратовської Маріїнської жіночої гімназії з відомчих фінансів вона отримала 600 руб. на рік на додаткові витрати.

26 жовтня 1889 р. найвищим рескриптом імператриці Марії Федорівни В. П. Кандиба була призначена на посаду начальниці Одеського інституту шляхетних дівчат. Одна з молодших вихованок Інституту, Ніна Аленікова пізніше в згаданих вище мемуарах сповістила читачам свої перші враження від керівниці: *„Начальница Кандыба, очень высокая, худощавая дама, встретила нас холодно и величаво. Она сразу же вызвала классную даму, которой меня поручила...”* (Аленникова, 2010). Прикметно, що в подальшому дівчина перебралася до Санкт-Петербурга і продовжила навчання в Павловському Інституті шляхетних дівчат. Зі спогадів панянки: *„В противоположность отцовскому суждению дисциплина оказалась куда менее строгая, чем в Одессе”* (Так само).

Відомство стимулювало роботу В.П. Кандиби на посаді керівниці Одеського Інституту шляхетних дівчат за допомогою високої заробітної плати та додаткових премій, які сягали на 1915 р. загальної суми 4288 руб. 27 коп. За цю суму входило 1200 руб. заробітної плати в рік, окрім того 1200 руб. на утримання (проживання, квартира), а також додаткові надбавки за досвідченість. Відповідно лише за щомісячну зарплатню вона мала змогу придбати коня для їзди, який коштував 100 руб. Винятковими були щорічні виплати на виховання доньки Ольги у розмірі 300 руб. впродовж 6 років. Починаючи з 1898 р., за гідну службу В. П. Кандиба отримувала виплати в розмірі 240 руб., які надавалися раз на п'ять років. З 1911 р. за якісну, сумлінну, а також тривалу служби в

зкладах жіночої освіти вона отримала особисту надбавку в 800 руб. за рік.

Починаючи з 1890 р., В. П. Кандиба отримала право на відпустку в канікулярний час. Цього року вона відлучилася від інститутського дітища лише на 8-10 днів, але вже через рік керівниця покинула установу на 6 тижнів. Мали місце в робочому графіку Варвари Платонівни також відрядження до імперської столиці – Санкт-Петербургу. На межі 1909–1910 рр. В. П. Кандиба вирушила в закордону відпустку. У подальші роки її відпочинок співпадав з літнім канікулярним часом гімназії (ДАОО, Ф. 46, оп. 1, спр. 43, арк. 10).

Відзначалася плідна робота В. П. Кандиби в Інституті за допомогою нагород, які підвищували авторитет керівниці закладом. Зокрема, 31 травня 1897 р. вона отримала срібну медаль на згадку про царювання імператора Олександра III. Наступного року удостоїлася „Мариинского знака отличия” за роботу в відомстві впродовж 20 років. Нагорода була започаткована 14 грудня 1828 р. імператором Миколою I в пам'ять про свою мати імператрицю Марію Федорівну (1759–1828). Відзнакою нагороджувалися жінки (в день народження Марії Федорівни – 14 жовтня) за довготривалу старанну службу в установах імператриці Марії у безпосередньому віданні імператора і членів імператорської родини (Левин, 2020).

Керівниця Інституту також отримала право носіння вензельного знаку на честь сторічного ювілею Відомства установ імператриці Марії Федорівни. У 1903 р. В. П. Кандиба отримала право на носіння нагрудного знаку. У 1908 р. Варварі Платонівні з нагоди 25 річчя роботи була вручена одна з найцінніших нагород – найвищий рескрипт разом з брошкою, яка прикрашалася коштовними камінням (ДАОО, Ф. 46, оп. 1, спр. 43, арк. 21 зв.).

В історії Російської імперії 1913 р. відзначився гучними святкуваннями на честь 300-річчя перебування при владі династії Романових. Під час урочистих церемоній значна кількість імперських службовців отримали свої винагороди за вірну та сумлінну службу на своїй ниві. Не обійшлося без чергової нагороди Варварі Платонівни, яка на основі Найвищого повеління отримала право на носіння світло-бірюзової медалі на честь 300-річчя дома Романових.

Вважаємо, що однією з головних заслуг В. П. Кандиби була наявність вимог (більш доповнені та роз'яснені в порівнянні з попередніми) до бажаючих дівчат вступити в той чи інший клас закладу освіти. Важливим, стала поява в закладі нової категорії вихованок – напівпансіонерки, які виховувались здебільшого вдома, а навчалися в Інституті. Прикметно, що навіть в неспокійні революційні часи документація закладу (формулярні списки персоналу та викладачів, особові справи вихованок) велася й зберігалася належним чином.

Варвара Платонівна дбала про безпеку вихованок закладу освіти. Підтвердженням цьому може слугувати випадок, коли градоначальник Павло Олексійович Зелений, який (Мельникова, 2020) негативно відреагував на прохання В. П. Кандиби, щодо виділення охорони, що мала б супроводжувати дівчат під час переїзду з заміської дачі в міську будівлю Інституту. Згідно мемуарів сучасника подій журналіста та публіциста В. М. Дорошевича один з діалогів керівниці інститутом та П. О. Зеленого виглядав наступним чином: „ – Я к вашему превосходительству с покорнейшей просьбой. Позвольте моим девочкам гулять по бульвару. – Что-о-о?! – Позвольте моим девочкам... – Да я... тебя... и твоих... И полились "слова"... ” (Дорошевич, 2016).

Коли В. П. Кандиба припинила керувати закладом освіти точно не відомо, але в літературі вважають (Гарницкая, 2014), що В.П. Кандиба була останньою з керівниць Одеського інституту імператора Миколи І. На шпальтах місцевого видання „Одеський листок” за 6 листопада 1919 р. розміщена інформація про повернення установи з семимісячної евакуації в Батумі на чолі якого перебувала пані Ахльостишева (А.Ш., 1919).

В. П. Кандиба пішла з життя 19 серпня 1932 р. на 80 році життя. Вона була похована на Другому християнському кладовищі м. Одеси. Значимим є те, що в 2017 р. групою волонтерів „Мій дім Одеса” відновили не лише могильний хрест і надгробок на могилі керівниці Інституту, а й відреставрували сусідню могилу її доньки Ольги, яка очолювала гімназію на вул. Пастера (нині школа №105) (На Втором христианском кладбище, 2020)

Таким чином, з В. П. Кандибою пов’язаний цілий період існування інституції під назвою Одеський інститут імператора Миколи І, який охоплював майже 30 років. Заступила на високу та відповідальну посаду, будучи випускницею одного з Інститутів шляхетних панянок, що дало можливість знати специфіку виховання та освітнього процесу в закритій установі. Також, В. П. Кандиба мала відповідний педагогічний досвід на різних посадах у закладах Відомства імператриці Марії Федорівни, що дало змогу професійно керувати установою, надаючи якісну освіту та виховання пансіонеркам. Педагогиня, не зважаючи на непрості роки в історії імперії виховала цілу плеяду дівчат, які у майбутньому реалізували себе у різноманітних сферах життя.

Список використаної літератури

1. Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. Київ: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2001. 1502 с.
2. Merxha V. Finishing Schools in Switzerland: Everything You Need to Know. URL: <https://studyinginswitzerland.com/finishing-schoolsswitzerland/#:~:text=Finishing%20schools%20are%20educational%20institutions,prepare%20them%20for%20married%20life>.
3. Miss porter’s

school. 2020. URL: <https://www.porters.org/>. **4. Бондарчук П. М.** Інститути шляхетних дівчат. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: „Наукова думка”, 2005. Т. 3. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Inst_shljahetnyh_divchat. **5. Пайпс Р.** Русская революция. Кн. 3. Россия под большевиками. 1918–1924. URL: <https://coollib.xyz/b/395613-richardedgar-payps-russkaya-revolutsiya-kniga-3-rossiya-pod-bolshevikami-1918-1924>. **6. Державний архів Одеської області (Україна).** Ф. 46. Оп. 1. Спр. 43. 23 арк. **7. Краткий** исторический очерк пятидесятилетия Одесского института благородных девиц. Одесса, 1879. 44 с. **8. Бароны** Фредерикс. 2009. URL: <http://baronss.ru/publ/1-1-0-501>. **9. Ремнев А. В.,** Суворова Н. Г. Фредерикс Платон Александрович. URL: <http://bsk.nios.ru/enciklodediya/frederiks-platon-aleksandrovich>. **10. Мицик Ю. А.** Кандиби. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: „Наукова думка”, 2007. Т. 4. 528 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Kandyby>. **11. Саратовский** духовный вестник URL: <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/7f/a9/7fa93214-227e-4a86-8869-94dfb5959c08.pdf>. **12. Аленикова Н.** Русская трагедия. Дороги дальние, невозвратные. 2010. URL: <https://libking.ru/books/nonf/nonf-biography/522796-4-nina-alennikova-russkaya-tragediya-dorogi-dalnie-nevozvratnye.html#book>. **13. Левин С. С.** Мариинский знак отличия беспорочной службы (Из готовящейся к изданию книги под рабочим названием „Женские награды Российской империи. 1714–1917 гг.”). 2012. URL: <http://ozyorsk-shkola.ru/wp-content/uploads/2012/05/Мариинский-знак-отличия-беспорочной-службы.pdf>. **14. Мельникова А.** Капитаны Атлантической эскадры. URL: <https://kronvestnik.ru/history/12235>. **15. Дорошевич В. М. П. А.** Зеленый Страничка из русской истории. 2016. URL: http://az.lib.ru/d/doroshewich_w_m/text_1909_zeleny.shtml. **16. Гарницкая И.,** Жакова Т., Решетов С. Мои духовные наставницы. *Вечерняя Одесса*. 2014. URL: <https://odessa1.com/articles/moi-duhovnye-nastavnicy.html>. **17. А. Ш.** Возвращение института благородных девиц. *Одесский листок*. 1919. № 156. С. 4. **18. На Втором** христианском кладбище восстановили могилу начальницы Одесского института благородных девиц. *Думская*. URL: <https://dumskaya.net/news/na-vtorom-hristianskom-kladbishche-vosstanovili-122839/>.

References

1. Devies, N., & Petro Tarashchuk. (2000). *Yevropa: Istoriia* [Europe: History]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian]. **2. Merxha, V.** (n.d.). Finishing Schools in Switzerland: Everything you Need to Know. Retrieved from <https://studyinginswitzerland.com/finishing-schools-switzerland/#:~:text=>

Finishing%20schools%20are%20educational%20institutions. **3. Miss Porter's School.** (n. d.). Retrieved from <https://www.porters.org/>. **4. Bondarchuk, P.** (2005). Instytuty shliakhetnykh divchat [Institutes of noble girls]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy – Encyclopedia of the History of Ukraine*. V. A. Smolii (Eds.). (Vol. 3). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Inst_shljahetnyh_divchat [in Ukrainian]. **5. Pipes, R.** (2005). Russkaya revolyuciya. [The Russian Revolution]. (Vol. 3). Retrieved from <https://coollib.xyz/b/395613-richard-edgar-payps-russkaya-revolyutsiya-kniga-3-rossiya-pod-bolshevikami-1918-1924> [in Russian]. **6. Dokumenty** G-zhi Nachal'nicy Odesskago Instituta imperatora Nikolaya i V. P. Kandyba [Documents of Ms. Head of the Odessa Institute of Emperor Nicholas i V. P. Kandyba]. *Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (Ukraina)*. F. 46. Op. 1. Spr. 43. 23 ark. [in Russian]. **7. Kratkij** istoricheskij ocherk pyatidesyatiletia Odesskago instituta Blagorodnyh devic [A brief historical essay on the fiftieth anniversary of the Odessa Institute of Noble Girls]. (1879). Odessa [in Russian]. **8. Barony** Frederiks [Baron Fredericks]. (2009). Retrieved from <http://baronss.ru/publ/1-1-0-501> [in Russian]. **9. Remnev, A. V., & Suvorova, N. G.** (n. d.). Fredericks Platon Alexandrovich [Frederiks Platon Aleksandrovich]. Retrieved from <http://bsk.nios.ru/enciklodediya/frederiks-platon-aleksandrovich> [in Russian]. **10. Mitzik, Y. A.** (2007). Kandibi [Kandibi]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy – Encyclopedia of the History of Ukraine*. V. A. Smolii (Eds.). (Vol. 4). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from <http://www.history.org.ua/?termin=Kandyby> [in Ukrainian]. **11. Saratovskiy** dukhovnyi vestnyk [Saratov spiritual bulletin]. (n. d.). Retrieved from <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/media/priestdb/materialattachment/attachment/7f/a9/7fa93214-227e-4a86-8869-94dfb5959c08.pdf> [in Russian]. **12. Alennikova, N. S.** (2010). Russkaya tragediya: dorogi dal'nie, nevozvratnye [Russian tragedy. Roads are long, irreversible]. Centrpoligraf [in Russian]. **13. Levin, S. S.** (2012). Mariinskij znak otlichiya besporochnoj sluzhby (Iz gotovyashchejsya k izdaniyu knigi pod rabochim nazvaniem „Zhenskie nagrody Rossijskoj imperii. 1714–1917 gg.”) [Mariinsky badge of distinction of impeccable service (From the book being prepared for publication under the working title „Women's Awards of the Russian Empire. 1714–1917”)]. Retrieved from <http://ozyorsk-shkola.ru/wp-content/uploads/2012/05/Мариинский-знак-отличия-беспорочной-службы.pdf> [in Russian]. **14. Melnikova, A.** (n. d). Kapitany Atlanticheskoy eskadry [Captains of the Atlantic Squadron]. Retrieved from <https://kronvestnik.ru/history/12235> [in Russian]. **15. Doroshevich, V. M.** (2016). P. A. Zelenyj. Stranychka iz russkoi ystorii [P. A. Zelenyj. Page from Russian history]. Retrieved from http://az.lib.ru/d/doroshewich_w_m/text_1909_zeleny.shtml [in Russian]. **16. Garnitskaya, I., Zhakova, T., & Reshetov, S.** (2014). Moi duhovnye

nastavnicy [My spiritual mentors]. *Evening Odessa*. Retrieved from <https://odessa1.com/articles/moi-duhovnye-nastavnicy.html> [in Russian]. **17. A. Sh.** (1919). Vozvrashchenie instituta blagorodnyh devic [The return of the institute of noble girls]. *Odesskij Listok*, 156, 4 [in Russian]. **18. Na Vtorom** hristianskom kladbishche vosstanovili mogilu nachal'nicy Odesskogo instituta blagorodnyh devic [The grave of the head of the Odessa Institute of Noble Maidens was restored in the Second Christian Cemetery]. *Dumskaya.net*. Retrieved from <https://dumskaya.net/news/na-vtorom-hristianskom-kladbishche-vosstanovili-122839/> [in Russian].

Коробчук А. С. Варвара Платонівна Кандиба (Фредерікс) – керівниця Одеського інституту імператора Миколи І

Однією з найвидніших персон серед персоналу Одеського інституту імператора Миколи І (Одеського інституту шляхетних дівчат) була Варвара Платонівна Кандиба. Метою статті є розкриття професійної діяльності В. П. Кандиби на посаді керівниці Одеського інституту імператора Миколи І, а через призму біографії простежити окремі моменти функціонування закладу освіти. Наукова новизна полягає в тому, що вперше було досліджено біографію В. П. Кандиби. За 29 років, що майже третина від усього часу існування закладу освіти керівництво очолювала Варвара Платонівна Кандиба. Педагогиня, не зважаючи на складні роки в історії імперії виховала цілу плеяду дівчат, які у майбутньому реалізували себе у різноманітних сферах життя. Заступила на високу та відповідальну посаду, будучи випускницею одного з Інститутів шляхетних дівчат, що дало можливість знати специфіку виховання та освітнього процесу в закритій установі.

Ключові слова: В. П. Кандиба, Одеський інститут шляхетних дівчат (Одеський інститут імператора Миколи І), Відомство установ імператриці Марії Федорівни.

Коробчук А. С. Варвара Платоновна Кандыба (Фредерикс) – начальница Одесского института императора Николая I

Одной из самых видных персон среди персонала Одесского института императора Николая I (Одесского института благородных девиц) была Варвара Платоновна Кандыба. Целью статьи является раскрытие профессиональной деятельности В. П. Кандыбы в должности руководительницы Одесского института императора Николая I, а через призму биографии проследить отдельные моменты функционирования учебного заведения. Научная новизна заключается в том, что впервые была исследована биография В. П. Кандыбы. Выводы. За 29 лет, а это почти треть от всего времени существования учебного заведения руководство возглавляла Варвара Платоновна Кандыба. Педагог, несмотря на сложные годы в истории Российской империи воспитала целую плеяду девушек, которые в будущем реализовали себя в

различных сферах жизни. Заступила на высокую и ответственную должность, будучи выпускницей одного из институтов благородных девиц и знала специфику воспитания и образовательного процесса в закрытом учреждении.

Ключевые слова: В. П. Кандыба, Одесский институт благородных девиц (Одесский институт императора Николая I), Ведомство учреждений императрицы Марии Федоровны.

Korobchuk A. S. Varvara Platonivna Kandyba (Frederix) – head of the Odessa institute of emperor Nicholas I

One of the most prominent figures among the staff of the Odessa Institute of Emperor Nicholas I (Odessa Institute of Noble Ladies) was Varvara Platonovna Kandyba. The purpose of the article is to disclose the professional activities of V. P. Kandyba as the head of the Odessa Institute of Emperor Nicholas I, and through the prism of a biography to trace some aspects of the functioning of the educational institution. The scientific novelty is that for the first time the biography of V. P. Kandyba. The research methods are based on the main principles of historicist tradition, scientific objective, comprehensive approach. Author in the article use the biographical interpretive method, comparative, narrative analysis. Conclusions. For 29 years, almost a third of the entire existence of the educational institution, the leadership was headed by Varvara Kandyba. Despite difficult years in the history of the empire, the teacher brought up a whole galaxy of girls who in the future realized themselves in various spheres of life. She took a high and responsible position as a graduate of one of the Institutes of Noble Ladies, which gave the opportunity to know the specifics of education and the educational process in a closed institution.

Keywords: V. P. Kandyba, Odessa Institute of Noble Ladies (Odessa Institute of Emperor Nicholas I), women's education, nobleness, comprehensive education, the South Ukraine, department of Empress Maria establishments, closed girl's boarding schools.

Стаття надійшла до редакції 09.11.2020 р.

Прийнято до друку 13.11.2020 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

УДК 311.314:94(477.61) „18/191”

DOI 10.12958/2227-2844-2020-6(337)-167-188

Забудкова Ольга Андріївна,

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України
ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,
м. Старобільськ, Україна.

olga3405@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-0289-5317>

МІСТА СУЧАСНОЇ ЛУГАНЩИНИ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (НА МАТЕРІАЛАХ СТАТИСТИКИ)

У сучасній Луганській області налічується 37 міст, що відповідає третьому місцю за цим показником в Україні після Донецької та Львівської областей („Кількість адміністративно”, 2017). Витоки процесу урбанізації території регіону традиційно пов’язують з ХІХ ст. – часом промислового піднесення краю, коли у вигляді робітничих селищ було засновано більшість майбутніх промислових центрів регіону. Не зважаючи на велику увагу науковців до цього періоду, поза їх увагою часто залишалися вже існуючі на початку ХІХ ст. міські поселення, які виконували адміністративні та економічні функції й стали основою формування поселенської мережі Луганщини. Зв’язки між новими та існуючими міськими поселеннями в процесі їх створення та розвитку зумовили специфіку міського середовища краю, яка зберігається й дотепер, що зумовлює актуальність дослідження історії урбанізації як Східної України загалом, так і Луганщини зокрема.

Протягом більшої частини ХІХ ст. сучасна Луганщина не розглядалася як єдиний регіон з адміністративної точки зору. Її територія належала Слов’яносербському та частково Бахмутському повітам Катеринославської, Старобільському та частково Куп’янському повітам Харківської губернії, а також частині Донецького округу Області Війська Донського. Втім саме в цей час на території Донецького кам’яновугільного басейну формується новий потужний промисловий центр, до якого поступово все сильніше тяжіли сусідні сільські місцевості. Цей процес, який характеризувався суперечливими тенденціями до модернізації життя з одного боку та збереження звичного, традиційного укладу життя з іншого, добре ілюструє приклад невеликих провінційних міст Луганщини, де поруч з існуючими поселеннями розвивалися численні робітничі селища, що спричинило швидку зміну поселенської мережі протягом ХІХ–ХХ ст.

Міста Східної України, у тому числі й сучасної Луганщини, досліджувалися в межах робіт з історичної урбаністики й українських (Чорний, 2007; Константинова, 2010; *Від мурів*, 2019) й іноземних авторів (Кошман, 2008). Значну увагу приділяли їм у розвідках щодо різних аспектів розвитку регіону в складі Донбасу (Маргулов, 2005; Кононов, 2005; Подов&Курило, 2009; Молчанов, 2017; Верменич, 2019). Втім спеціальної роботи, присвяченої містам на території сучасної Луганщини в XIX – на початку XX ст. створено поки не було. Єдиною відомою нам спробою ретроспективного огляду розвитку поселенської мережі краю є стаття Д. Некрилова (2006), періодизацією якого ми користувалися.

У історіографії склалося уявлення, що Луганщина є регіоном без тривалої міської історії, зародження якої часто відносять до початку XX ст. Дійсно, протягом XIX ст. територія промислового Донецького басейну мала першість серед усіх губерній України як за чисельністю, так і за кількістю населення заводських, фабричних, залізничних, рудничних селищ. При цьому вони, не зважаючи на несільськогосподарську спеціалізацію, не мали статусу міських поселень. За підрахунками В. Константинової (2010) серед сучасних міст Донбасу, відомих з XIX ст., на початку XX ст. офіційний статус мали лише 6,7% (с. 256). Прискорена урбанізація припадає на 1930–1940-ті рр., коли статус міст отримували численні промислові, передусім шахтарські, селища та їх агломерації, а до їх складу включали всю територію, яка керувалася міськрадами разом неміським населенням (Верменич, 2019, с. 133). Зокрема на території сучасної Луганщини у 1926 р. до поселень міського типу відносили лише Алчевське, Красний Луч (суч. Хрустальний), Лозову-Павлівку (суч. Брянка), а також Старобільськ (*Матеріали для опису*, 1926а, с. 2; 1926б, с. 2).

Процеси створення міст у другій чверті XX ст. часто мали „ознаки штучності” (Верменич, 2019, с. 128–129) та „парадоксальний характер” (Кононов, 2005, с. 299), саме тому вони часто потрапляють у поле зору дослідників. Ми ж поставили собі за мету здійснити аналіз розвитку вже існуючих на початок XIX ст. міст та найбільших поселень на тій частині території Східної України, яка пізніше увійшла до складу сучасної Луганської області, використовуючи переважно матеріали статистичних джерел.

Протягом XIX – початку XX ст. господарський департамент Міністерства внутрішніх справ та Центральний статистичний комітет (з 1858 р.) регулярно видавали статистичні збірки з даними про населені пункти імперії. Всього нами було опрацьовано 21 таке зведення, які містять інформацію про поселення на території сучасної Луганщини. Крім того, ми використовували статистичну інформацію зібрану за замовленням Генерального штабу Російської імперії (*Военно-статистическое*, 1850; *Материалы для географии*, 1862).

Звернемо увагу, що визначення поняття „місто” до сьогодні є однією з проблем урбаністики. Не вважаючи метою занурення в цю проблему, схилиємося до підходу сучасних спеціалістів з проблематики, зокрема Д. Чорного (2007, с. 23), згідно з яким містами є ті поселення, які в досліджуваний період мали саме такий офіційний статус. У XVIII – на початку XX ст. у Російській імперії його мали населені пункти, які отримали Жалувану грамоту містам від 21 квітня 1785 р. За цим документом місто повинно було будуватися за планом, мало затверджений імператором герб, самоврядну громаду з правами юридичної особи, право засновувати та утримувати школи, млини, харчевні, трактири та проводити ярмарки. Офіційні міста поділялися на столиці, губернські, повітові, безповітові (заштатні) та міста з особливим статусом (Константінова, 2010, с. 96).

Разом з тим чітких критеріїв, за якими те чи інше поселення можна було віднести до міського в імперії так і не склалося, що й відобразилося на тому, які населені пункти включалися до статистики. Саме тому часто поруч з офіційними містами подавалася інформація про інші населені пункти, важливі з точки зору укладачів. Так, до збірок „Города России” у 1904 та 1910 рр. було включено всі населені пункти з населенням більше 10 тис. осіб. Й така ситуація не була винятковою. Тож не можемо не погодитися з В. Константіною (2010), що невизначеність з поняттям міста й у самій Російській імперії, й у сучасній історіографії потребує додаткової уваги й до тих поселень, які не мали офіційного статусу міста, але тяжіли до міського способу життя (с. 7–8).

Межа XVIII та XIX ст. на території Луганського краю позначилася суттєвими змінами поселенської мережі. Кількість міст на території сучасної Луганщини в цей час обмежувалася повітовими центрами Слов'яносербськом (до 1818 р. – Донецьк, статус міста мав з 1784 р.) і Старобільськом (статус із 1797 р.), а також заштатним містом Біловодськ Старобільського повіту (з 1779 р. до початку 1860-х рр.). Разом з названими містами з початку XIX ст. у статистичних збірках зустрічаються й інші населені пункти, зокрема, закладене в 1795 р. селище Луганський Завод (з 1882 р. – м. Луганськ), яке вже в 1799 р. з 2004 особами населення належало до найбільших поселень регіону. У тому ж 1795 р. у Лисичій Балці виникло перше шахтарське поселення, кількість мешканців якого на початок XIX ст. складала 556 осіб (Некрилов, 2006).

Однак провідною функцією більшості поселень того часу залишалася аграрна й міське населення не відігравало помітної ролі в краї. Втім, це не було особливістю регіону – збереження зовнішніх ознак сільських поселень та сільськогосподарських занять як однієї з форм міської економіки в провінції було загальною тенденцією в Російській імперії протягом XIX ст. (Кошман, 2008, с. 49). У 1825 р. населення Слов'яносербська складало 1974 особи, Старобільська – 968 осіб,

заштатного Біловодська – 5264 особи. Для порівняння, населення найближчих повітових центрів Бахмута Катеринославської губернії та Куп'янська Харківської складало 4215 та 4698 осіб відповідно, губернських міст – 8412 у Катеринославі та 17424 особи в Харкові (*Статистическое изображение*, 1829, с. 6, 10–11, 24, 38, 70–73, 84). З часом кількість міських мешканців зростає, про що свідчать дані таблиці 1.

Таблиця 1.

**Кількість мешканців населених пунктів
сучасної Луганщини в XIX – на початку XX ст.**

(*Статистическое изображение*, 1829, с. 6, 10–11, 24, 38, 70–73, 84; *Статистические таблицы*, 1842, с. 10–11, 40–41; *Военно-статистическое*, 1850а, с. 167; 1850b, табл. 4; *Городские поселения*, 1861, с. 157; 1864, с. 374, 385; *Экономическое состояние*, 1863а, с. 27–29; *Материалы для географии*, 1862, с. 326; *Списки населенных*, 1863, с. 2, 115; 1869, с. 3, 109, 120, 146, 151, 153; *Статистический временник*, 1866, с. 97, 133; *Волости и важнейшие*, 1885, с. 31, 34; 1886, с. 26; *Первая Всеобщая*, 1904а, с. 1–2; 1904b, с. 1; *Города России*, 1906, с. 164–165; 1914, с. 364, 531).

	1825	1842	1845	1858	1863	1885	1897	1904	1909
<i>Міста</i>									
Слов'яносербськ	1974	2122	2159	2981	3228		3122	3901	4040
Старобільськ	968	1923	1614	8164	13385		9801 ¹	5 тис.	5,9 тис.
Біловодськ	5264	–	7651	7994	7994	11673		17532	20503
Луганський Завод (Луганськ)			5412	7174	6450		20404 ²	34222	60313
<i>Інші поселення</i>									
Кам'яний Брід				2007					
Лисичанськ				1724		2159			
Верхнє (3 Рота)				2127		2434			
Марківка					7050	7284		10559	
Ново-Катеринославль (Сватова Лучка)					5330	6326		12132	15121
Білокуракине					4763	5431			
Ново-Глухов					4073	4213			

Так, з 1825 р. до 1860-х рр. населення Слов'яносербська збільшилося на 63,5%, Біловодська – на 51,9%, Старобільська – 66,7% (на 1845 р.). У цей же час для сусідніх міст ці показники склали 134,8% для Бахмута та 21,4% для Куп'янська, а також 136,7% та 198,5% для

¹ Пораховано разом з передмістям Заєрок (469 мешканців), с. Чмирівка (2130), с. Пішане (2064), хут. Бутов (952) (*Первая Всеобщая*, 1904, т. 46, с. 1)

² Пораховано разом з передмістям (916 мешканців), заводом братів Ольхових (57), передмістями Гусинівка (40) та Кам'яний Брід (1859) (*Первая Всеобщая*, 1904, т. 13, с. 1)

Катеринослава й Харкова (*Статистический временник*, 1866, с. 95, 133). Тож зростання було очікувано більшим для промислових міст з огляду на специфіку періоду, пов'язаного із зростанням уваги уряду та підприємців до Донецького вугільного басейну. Про це говорить й збільшення кількості мешканців містечка Луганський Завод більше, ніж удічі за 20 років. Зауважимо, що з 1852 р. поселення було центром Луганської гірничої округи. Крім ливарного заводу, туди входили Лисичанська, Успенська, Городищенська та Катерининська копальні, пізніше – заснований у 1858 р. у Бахмутському повіті Петровський чавуноливарний завод. Площа округи в 1859 р. складала 424,4 км² у двох повітах та не була суцільною, перемежаючись з володіннями державних селян і поміщиків. Мешканців округи нараховувалося до 13032 осіб, які переважно були сконцентровані в чотирьох населених пунктах – Луганському Заводі (7174 осіб), Кам'яному Броді (2007 осіб), селищі при Лисичанській копальні (1724 особи) та селищі Верхнє (3-тя Рота) (2127 осіб) (*Материалы для географии*, 1862, с. 323–326).

Межею у розвитку міст всієї Російської імперії стали реформи Олександра II, зокрема міська в 1870 р. Вона передбачала введення в дію Міського положення, за яким управління містом покладалося на органи самоврядування (думи та управи). Їх повноваження поширювалися на питання благоустрою, завідування шкільною та медичною справами, міською торгівлею і промисловістю, міським кредитом тощо.

Політика уряду імперії щодо прискорення капіталістичного розвитку в другій половині XIX ст. сприяла масовому будівництву транспортних магістралей від промислових центрів до інших регіонів. Тож для населених пунктів Луганщини поруч з міською реформою визначною подією стало відкриття в 1878 р. Донецької кам'яновугільної залізниці – першої на сході сучасної України. Працювали такі її ділянки: Микитівка-Дебальцеве-Довжанська, Дебальцеве-Попасна-Краматорськ та Дебальцеве-Луганський Завод. Цікаво, що офіційні міські поселення доступу до залізниці не мали, натомість її отримували невеликі промислові селища. З'явилася низка поселень з переважно транспортними функціями (Родакове, Алмазна, Попасна). У цей час виникають Алчевськ, Боково-Антрацит, Криндачівка (Хрустальний), Шмидтівка (Лутугине), Гірськ, а на місці деяких слобод – рудники Петромар'ївський (Первомайськ), Голубівка та інші. Отже, „провідну роль у регіоні починають відігравати промислові та транспортні центри (Луганськ, Алчевськ, Попасна, Лисичанськ), поряд з аграрно-торговельними центрами лівобережжя Сіверського Донця (Старобільськ, Біловодськ, Білокуракине, Білолуцьк, Марківка, Містки, Ново-Красне, Муратове, Осинове)” (Некрилов, 2006, с. 43).

Саме у цей період індустріальним центром регіону стає Луганськ. Розвиток промисловості та завданий ним поштовх зростанню кількості мешканців робітничого селища спонукав місцевих чиновників

почати клопотатися перед міністром фінансів про надання майбутньому Луганську статусу міста ще у 2 січня 1862 р. На той час поселення перебувало у підпорядкуванні Луганської гірничозаводської управи (Маргулов, 2005, с. 97–99). Однак незважаючи на всі наявні передумови, статус міста Луганськ отримав лише 3 вересня 1882 р. Об'єднані робітничі селище Луганський Завод та село Кам'яний Брід ставали повітовим містом Луганськ, а Слов'яносербськ – безповітовим містом (Молчанов, 2017, с. 125). До 1880-х рр. у Луганську було зосереджено дві третини всіх підприємств повіту. 1 грудня 1878 р. було відкрито рух на Донецькій кам'яновугільній залізниці, що робило місто ще й транспортним центром, тим паче, що саме тут, крім станції та вокзалу, було розташовано управління залізниці, паровозне депо, майстерні та залізничне технічне училище (Подов&Курило, 2009, с. 254). Протягом пореформеної доби, до 1909 р. населення міста збільшилося на 835%, що було співставним за темпами зростання з Катеринославом (942% за той же період) та значно випереджало Харків (352%) та сусідні повітові центри Куп'янськ (137%), Бахмут (154%) та Старобільськ (72,6% з 1845 р.) (*Военно-статистическое*, 1850b, табл. 4; *Статистический временник*, 1866, с. 95, 97, 133; *Города России*, 1914, с. 364, 531). Тож Луганськ ставав центром не лише повіту, а й потенційно всього регіону.

Зауважимо, що стрімке зростання кількості населення стосувалося не тільки й не стільки міст, але й сільських населених пунктів. У середині XIX ст., згідно зі статистичними джерелами, найбільшими з них на території Харківської губернії були слободи Біловодськ (7994 особи), Білокуракине (4763), Марківка (7050) Старобільського повіту та Ново-Катеринославль (суч. м. Сватове, з 1660-х до 1825 рр. і в 1857–1923 рр. – Сватова Лучка) з населенням 5330 осіб у 1864 р. та Ново-Глухов (суч. м. Кремінна) Куп'янського повіту (4073 особи) (*Списки населенных*, 1869, с. 109, 120, 146, 151, 153). Вже у середині 1880-х рр. їх кількість значно зростає. Великими неміськими поселеннями Старобільського повіту в цей час були слободи Біловодськ (11673 особи), Марківка (7284), Ново-Катеринослав (6326), Білокуракине (5431), Новий Айдар (4904), Ново-Астрахань (4904), Литвинівка (4850), Білолуцьк (4805), Містки (4208). Більше 3 тис. мешканців мали Трьохізбенка, Шульгінка, Євсуг, Велико-Чернігівка, Городище (на р. Деркул), Закотна, Кам'янка, Курячівка (р. Деркул), Нікольське (р. Комишна), Новий Россош, понад 2 тис. – Олександрівка (Лозна), Нещеретова, Бараниківка, Зориківська, Єпифанівка, Борівське, Кабиченське, Колядовка, Олексіївка, Брусівка, Петропавлівка (р. Євсуг), Ново-Псков, Донцівка, Осінова, Пески, Танюшівка, Павлівка, Великоцьке, Лиман, Піщане, Підгорівка, Байдівка, Бахмутівка (*Волости и важнейшие*, 1885, с. 34–37). Значно меншою була кількість великих поселень на території сучасної Луганщини в складі Бахмутського та Слов'яносербського повітів. Найбільшими були Троїцьке (бл. 6000 осіб)

та Калинівське (3369) Бахмутського повіту, Городище (р. Біла, 4175), Фащівка (3513) та Петропавлівка (р. Луганчик, 3457) Слов'яносербського повіту. Більше 2 тис. мешканців мали Лисичанськ та Верхнє Бахмутського, а також Вергунка, Іванівка (балка Вільхова), Оріхове, Кримське, Жовте, Успенка (Вільхова) й Чорнухине Слов'яносербського повіту (*Волости и важнейшие*, 1886 с. 26–27, 38–40).

Говорячи про зростання населення містах та сільських поселеннях варто звернути увагу на важливу проблему, пов'язану із точністю статистичних даних щодо цього показника. Найяскравіше вона проявляється на прикладі Старобільська, де з 1860-х рр. бачимо неприродне зростання кількості населення: у 1845 р. – 1614, у 1856 р. – 6023, у 1867 р. – 11022 осіб, а в 1904 р. – різке скорочення до 5 тис. (*Городские поселения*, 1864, с. 374; *Списки населенных*, 1869, с. 3; *Статистический временник*, 1871, с. 187; *Города России*, 1906, с. 164). Такі значні коливання можна пояснити тим, що укладачі одних збірок рахували населення лише самого міста, інших – міста та навколишніх поселень, які часто складно було відділити від нього. Так, у середині ХІХ ст. до Старобільська відносилися слободи Піщана та Заєрчанська, однак у його володінні вони не перебували. Ймовірно були й інші подібні випадки. При цьому у слободах часто мешкали міщани і навпаки – слобожани жили в Старобільську. Тому не дивно, що в 1863 р. зустрічаємо максимальну за досліджуваний час цифру кількості населення Старобільська – 13385 осіб, оскільки тільки в двох згаданих слободах мешкало 3112 осіб (*Экономическое состояние*, 1863а, с. 28–29; *Статистический временник*, 1866, с. 133). Приблизно оцінити населення міста можна за результатами перепису 1897 р., де вказано кількість включених до складу містян мешканців передмість. Якщо відняти її від загального числа, то отримаємо 3186 городян наприкінці ХІХ ст., що виглядає цілком ймовірно (*Первая Всеобщая*, 1904b, с. 1). Відповідно включення чи не включення приміських територій до статистики суттєво впливало на її показники, що ускладнює їх аналіз. Тож на це треба зважати, працюючи також з даними щодо складу населення, кількості будівель тощо.

Подібна плутанина зустрічається й у відомостях різних джерел щодо площі міст. Д. Чорний (2007) пояснює це невизначеністю поняття „міські землі”, до яких відносили інколи тільки землі міст як юридичних осіб, а інколи – землі всіх городян у межах міста і в передмістях (с. 33). Однак, попри це подібна інформація дозволяє скласти загальне уявлення про простір та густоту населення в містах на початку ХХ ст. (Таблиця 2).

Як бачимо, площа та густота населення міст та найбільших поселень була незначною, часто не сильно перевищуючи, а то й поступаючись сільським поселенням. Втім навіть за шість років з 1904 до 1910 рр. помітний процес зменшення кількості осіб на один квадратний метр. Очевидним лідером цього процесу в регіоні був Луганськ.

Особливо помітно це під час розрахунку приблизної кількості осіб на одну житлову будівлю, яка переважно залишалася незмінною для малих міст та слобід й відповідала середнім показникам повітових міст по імперії – від 5 до 10 осіб на один дім (Кошман, 2008, с. 77–78). Таким же був показник і для сусідніх повітових міст – 9 для Бахмута (і в 1904, і в 1910 рр.), 8 та 9 для Куп'янська в 1904 та 1910 рр. відповідно. Луганськ же за декілька років між виходами аналізованих збірок показав зростання цього показника з 7 до 10, що було співставно з Харковом (з 10 до 13) та продовжувало тенденцію швидкого зростання промислового Катеринослава (з 12 до 27) (*Города России*, 1906, с. 180; 1914, с. 364, 372, 540).

Таблиця 2

Густота населення поселень Луганщини на початку ХХ ст.
(*Города России*, 1906, с. 164–165, 180; 1914, с. 364–365, 372, 531, 540).

	Площа (км ²)		На 1 особу (м ²)		Осіб на 1 дім	
	1904	1910	1904	1910	1904	1910
Луганськ	13,7	12,8	399	213	7	10
Слов'яносербськ	9,1	7,9	2348	1947	5	6
Старобільськ	3,6	3,8	751	370	6	6
Біловодськ	–	14,5	–	707	4	4
Сватова Лучка	10,4	10,3	854	683	6	1
Марківка	22,5	–	2134	–	7	–

Отже, за кількістю мешканців та площею офіційні міста на території сучасної Луганщини були невеликими, а часто значно меншими, ніж сусідні з ними селища чи слободи. Разом з тим, за густотою населення вони не вибивалися із загальних тенденцій по країні й перевищували показники сільських населених пунктів. Втім розміри були далеко не єдиною ознакою, яка дозволяє характеризувати місто як населений пункт. Не менш важливим є соціальний склад та зайнятість населення, відомості про які також знаходимо в статистичних збірках.

У 1840 р. серед населення Слов'яносербська було 22 особи духовництва (1% загальної кількості мешканців), 85 – дворян та чиновників (4%), 8 купців 3-ї гільдії (0,04%), 614 міщан та посадських (29%). Схожою була ситуація й у Старобільську, де мешкав 21 представник духовництва (2%), 109 дворян та чиновників (9,5%), 34 купця 3-ї гільдії (3%), 185 міщан та посадських (16%) (*Статистические таблицы*, 1840, с. 12–13, 52–53). Уже через два роки бачимо зростання кількості представників неселянських станів. У Слов'яносербську тоді мешкало 18 представників духовництва (0,8%), 158 дворян та чиновників (7%), 72 купця 3-ї гільдії (3%), 1874 міщани та посадські (88%), а у Старобільську – 48 осіб духовництва (2%), 139 дворян та чиновників (7%), 157 купців 3-ї гільдії (8%), 457 міщан та посадських (24%) (*Статистические таблицы*, 1842, с. 10–11, 40–41).

Натомість Біловодськ населяли переважно кіннозаводські селяни, лише незначна кількість мешканців не мали кіннозаводських повинностей (купці, міщани та ін.). Так, тут було лише 42 купця (бл. 0,5% населення), 275 міщан (3,5%), 113 представників духівництва (1,5%) (*Городские поселения*, 1864, с. 384; *Военно-статистическое*, 1850b, табл. 25).

Тенденція до зменшення кількості селянського населення яскравіше проявлялася далі. У 1861 р. у Слов'яносербську мешкало 183 спадкових та 156 особистих дворян (11%), 18 представників православного та 1 єврейського духівництва (0,6%), 146 купців (5%), 1395 міщан (47%), 1073 державних селян (36%), 21 особа гірничого відомства (0,7%), 137 військових чинів на службі (5%), 62 особи відставних нижніх чинів, солдатських дружин та дочок (2%), 3 іноземних підданих та 112 осіб, які не відносилися до жодної із зазначених категорій. У той же час у Старобільську мешкало 45 спадкових та 165 особистих дворян (2,6%), 83 представники духівництва різних конфесій (1%), 695 купців (8,5%), 3532 міщанина (43%), 3112 державних селян (38%), 264 особи на військовій службі з родинами (3%), 86 відставних нижчих чинів, солдатських дружин та дочок (1%) та 137 осіб з інших категорій. Звернемо увагу, що належність до того чи іншого стану не завжди визначала заняття особи. Так, окрім державних селян сільськими промислами займалися 45 купецьких та міщанських родин Слов'яносербська та до 110 родин Старобільська, які винаймали міські та поміщицькі землі (*Экономическое состояние*, 1863a, с. 27–30).

Щодо станового поділу населення міст наприкінці XIX ст., то за переписом населення 1897 р. ситуація була такою. У Старобільську дворяни складали 4,2% населення (420 осіб), духівництво та купецтво – по 0,9% (89 та 88 осіб відповідно), 26,2% складали міщани (2575), 65,2% – селяни (6390) й решту 2,3% (239) було представлено іншими станами (*Первая Всеобщая*, 1904b, с. 2). Збільшення кількості селян у порівнянні з 1861 р. у даному випадку викликано згаданою вище проблемою – до населення міста укладачами було зараховано також мешканців найближчих приміських поселень, які переважно були селянами. Такою ж була ситуація з даними по Луганську, де дворяни за результатами перепису складали 3,8% (769 осіб), духівництво – 0,4% (74), купецтво – 1,4% (289), міщани – 30,3% (6193), селяни – 61,4% (12537) й представники інших станів – 2,7% (542). Щодо Слов'яносербська, то тут у 1897 р. було 3122 мешканця, з них 86 – дворяни (2,8%), 26 – духівництво (0,8%), 4 – купецтво (0,1%), 1493 – міщани (47,8%), 1492 – селяни (47,8%), 21 (0,7%) – представники інших станів (*Первая Всеобщая*, 1904a, с. 2). Тож на час здійснення реформи 1861 р. більше третини населення повітових міст складало сільське населення, разом з тим, з 1840-х рр. бачимо тенденцію до зменшення його частки.

Щодо складу населення Луганської гірничої округи, то в 1859 р. 10121 осіб, тобто 78% її населення, складали т.зв. заводські – приписані до Луганського ливарного заводу, схожі на кріпаків. Серед іншого населення 21 особа (0,2%) – дворяни, 207 (1,6%) – діючі та відставні офіцери й чиновники з родинами, 80 – духівництво (0,6%), 415 – купецтво (3%). Решта належала до інших нечисельних станів (*Материалы для географии*, 1862, с. 325–326).

Отже, не зважаючи на відсутність точних даних щодо кількості населення міст внаслідок урахування чи не урахування їх передмість, загальне співвідношення представників різних станів у різних за походженням та умовами розвитку містах сучасної Луганщини наприкінці XIX ст. є приблизно співставним. Як видно, міста продовжували залишатися переважно сільськими за складом населення, що в цілому відповідало загальним тенденціям розвитку міст у Російській імперії, як вже зазначалося вище.

Безумовно, соціальний склад населення міст відбивав стан його економічного розвитку та господарської спеціалізації, оскільки однією з головних функцій міст була саме економічна, значення якої протягом досліджуваного періоду зростало. На початку XIX ст. промислових підприємств у регіоні майже не було. Так, у 1825 р. серед офіційних міст 1 завод мав тільки Старобільськ (*Статистическое изображение*, 1829, с. 10–11, 70–73). У 1840 р. заводів було вже 2 (32 робітника), а в 1842 р. – знову 1 з 20 робітниками (*Статистические таблицы*, 1840, с. 52–53; *Статистические таблицы*, 1842, с. 40–41). Щодо Біловодська, то відомо, що в 1847 р. тут працювало 72 млини, а у 1864 р. – 3 салотопних заводи (*Военно-статистическое*, 1850b, табл. 25; *Списки населенных*, 1869, с. 153).

Відомості про перше промислове підприємство в Слов'яносербську зустрічаємо тільки в 1861 р. Йдеться про цегляний завод, який виготовляв до 380 тис цеглин для потреб міста (*Экономическое состояние*, 1863b, с. 28). У цей же час у Старобільську діяв 1 борошномельний крупчастий млин (оборот до 25 тис руб. на рік), олійниця, воскобійня, цегляне, салотопне та 2 свічних виробництва (до 6,5 тис на рік). Все це реалізовувалося на місці, або вивозилося до Ростова та Таганрогу (*Экономическое состояние*, 1863a, с. 30).

Виключно промисловим центром була Луганська гірнича округа. У 1859 р. у ливарному заводі було 4 цехи. Крім того, у селищі діяли 10 салотопних заводів, 7 свічкових, 2 воскотопних, шкіряний, 8 цегляних, 2 вапняних, миловарня, 3 олійниці, 8 цегляних, а також 15 млинів. При Лисичанській копальні діяли 4 олійниці та 20 млинів (*Материалы для географии*, 1862, с. 326, 328). Тож, саме Луганський завод виконував роль центру не лише самої важкої промисловості. На початку XX ст. кількість фабрик і заводів Луганська збільшилася з 16 у 1904 р. до 29 з 1694 робітниками та сумою річного виробництва 4203 тис.

руб. у 1910 р. За даними на 1904 р. найпоширенішим промислом у місті була саме робота на промислових підприємствах (*Города России*, 1906, с. 341; 1914, с. 645).

Інші міста значно відставали від Луганська. У Старобільську в 1904 р. зафіксовано 3 заводи та фабрики з 84 робітниками та сумою виробництва в 217,2 тис. руб., а у 1910 р. тільки 1 підприємство, де працювало 10 осіб (20 тис. руб.) (*Города России*, 1906, с. 342; 1914, с. 470). Щодо Слов'яносербська, то статистичні збірки початку ХХ ст. вказують на відсутність тут заводів у цей час, а найпоширенішим промислом називають землеробство (*Города России*, 1906, с. 341; 1914, с. 645). Про великі слободи відомо, що в 1904 р. 10 промислових підприємств з 43 робітниками працювало у Сватівій Лучці (сума виробництва – 30 тис. руб.), а в 1910 р. 1 такий заклад з 30 робітниками та річним оборотом 960 тис. руб. діяв у Біловодську (*Города России*, 1906, с. 341).

Важливою галуззю господарства було ремісництво, яке у першій половині ХІХ ст. залишалося переважно домашнім, товари виготовляли для місцевого ринку. У 1861 р. у Слов'яносербську відомо про 27 ремісників, які використовували 1–2 робітників (4 кравця, 3 шевця, 3 столяра, 2 бондаря, 2 коваля, 2 ювеліра, 1 пекар, 5 м'ясників, 2 пічника, 1 мідник, 1 лимар та 1 коновал (*Экономическое состояние*, 1863b, с. 28). Найпоширенішим ремеслом у Старобільську було шиття смушевих селянських шапок для реалізації по всьому повіту. Працювали 13 ремісників, зокрема, 3 кравця, 2 слюсаря, 5 ковалів, 3 бондарі (*Экономическое состояние*, 1863a, с. 30).

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. ремесло стає товарним, формуються його центри. Так, у 1904 р. у Старобільську діяв 101 ремісничий заклад, де працювало 205 ремісників, 142 ремісники працювали в Сватівій Лучці. Але головним осередком ремісництва був Біловодськ, де на 1904 р. діяло 50 ремісничих закладів з близько 1 тис. робітників. Найпоширенішими промислами були шкіряний, шевський та кустарний (*Города России*, 1906, с. 341–342).

Важливою функцією міст завжди була торгівельна. Саме тут відбувався найінтенсивніший обмін товарами, міста поступово ставали центрами обласних ринків, що сприяло все тіснішому господарському зближенню різних населених пунктів (*Від мурів*, 2019, с. 167). Основними формами організації внутрішньої торгівлі в Україні в ХІХ – на початку ХХ ст. були ярмарки, базари та стаціонарна роздрібна та гуртова торгівля.

Ярмарки завжди відігравали значну роль у житті мешканців провінції. Якщо на початку 1860-х рр. в Україні їх налічувалося понад 2 тис., то в 1895 р. уже 4,25 тис., а за десять наступних років – 5,6 тис. Вони відбувалися в усі пори року й приурочувалися зазвичай до релігійних свят (*Від мурів*, 2019, с. 176). Перші відомості про ярмарки в

статистичних джерелах зустрічаємо тільки в 1861 р. У Слов'яносербську на той момент проводилися три ярмарки на рік – на Вербну неділю (торгівля переважно худобою, оборот від 7 до 10 тис. руб), 21 травня та 24 листопада (*Экономическое состояние*, 1863b, с. 28; *Материалы для географии*, 1862, с. 317–318). У Старобільську ж ярмарків було чотири – 1 січня, 26 квітня (найважливіша, з оборотом до 100 тис. руб. – велика рогата худоба, коні, вівці), 24 червня та 26 вересня (*Экономическое состояние*, 1863a, с. 28). Разом з тим ярмарки збирали й інші населені пункти регіону – 2 ярмарки на рік мав Луганський Завод, по 4 – слободи Ново-Катеринославль, Білокуракине, Біловодськ та Марківка (*Списки населенных*, 1869, с. 109, 115, 146, 153).

На початку XX ст. кількість ярмарків у містах та великих поселеннях трохи зросла, вони отримали свою спеціалізацію. Так, у Луганську проводилися 2 ярмарки (1 навесні та 1 влітку), де торгували переважно худобою, кустарними виробами та сільськогосподарською продукцією (оборот у 1904 р. – 50 тис., у 1910 р. – 80 тис. руб.). Слабкими були щорічні 4 ярмарки в Слов'яносербську (1 навесні, 1 влітку, 2 восени), де торгували переважно худобою та мануфактурними виробами, а оборот складав лише 15–18 тис. руб. (*Города России*, 1906, с. 357; 1914, с. 654–655).

Справжніми ярмарковими центрами регіону були Старобільськ, Біловодськ та Сватова Лучка. У Старобільську відбувалося 5 ярмарків на рік (1 навесні, 1 влітку, 2 восени та 1 взимку), де торгували худобою, кіньми та сільськогосподарськими продуктами. Оборот у 1904 р. тут складав 95 тис., а у 1910 р. – 1500 тис. руб. Не дарма найпоширенішим промислом старобільчан за даними на 1904 р. була „купівля зернового хліба для переробки та вивезення” (*Города России*, 1906, с. 342). Потужними були й 5 ярмарків Біловодська, де торгували переважно худобою (3 навесні та 2 восени з 480 тис. руб. обороту) та 7 ярмарків Сватової Лучки, де торгували худобою, лісом, залізними, „красними”, галантерейними, бакалійними товарами та взуттям (2 навесні, 2 влітку, 2 восени та 1 взимку з оборотом 240 тис. руб.) (*Города России*, 1906, с. 358; 1914, с. 478–479).

Не менше значення відігравали базари як місце, де здійснювався первинний зв'язок між містом і селом. Тут переважно продавали ремісничі та сільськогосподарські товари. У містах України на 1861 р. функціонував 12141 базар, причому один раз на тиждень вони відбувались у 34 містах, двічі на тиждень – у 41, тричі на тиждень – у 13 і щоденно – в 9 містах (*Від мурів*, 2019, с. 179–180). Так, у цей час у Слов'яносербську та Старобільську базари відбувались раз на тиждень по неділях (*Экономическое состояние*, 1863b, с. 28; 1863a, с. 30). Існували базари й в інших поселеннях краю, однак інформації про їх періодичність та спеціалізацію немає.

У пореформений період кількість днів базарної торгівлі загалом по країні значно зросла. На початку ХХ ст. у Старобільську, Біловодську та Сватовій Лучці базари були щоденними, у Луганську – двічі на тиждень, а у Слов'яносербську та Марківці – один раз. Найбільше торгували продукцією місцевого виробництва, насамперед зерном та продовольством, а також паливом, мануфактурою, галантереєю тощо (*Города России*, 1906, с. 357–358; 1914, с. 478–479, 654–655).

Щодо стаціонарної торгівлі, то вона була представлена переважно лавками та закладами, які реалізовували харчові продукти та алкогольні напої. Найменшою кількістю лавок була в Слов'яносербську – 9 у 1840 р., 11 – у 1856 р. та 21 – у 1861 р. (*Статистические таблицы*, 1840, с. 12–13; *Статистические таблицы*, 1858, с. 40–41; *Экономическое состояние*, 1863b, с. 28). У Старобільську ж кількість лавок збільшилася з 15 у 1825 р. до 33 у 1840 р. й надалі залишалася майже незмінною (*Статистическое изображение*, 1829, с. 72–73; *Статистические таблицы*, 1840, с. 52–53; *Экономическое состояние*, 1863a, с. 29). Незначною була й кількість лавок у Біловодську, особливо враховуючи його кількатисячне населення: 14 лавок у 1825 р. та 20 у 1856 р. (*Статистическое изображение*, 1829, с. 10–11; *Статистические таблицы*, 1858, с. 146–147).

У другій половині ХІХ ст. у Луганську, Старобільську, Біловодську та Сватовій Лучці було організовано постійні склади для гуртової торгівлі. Так, у 1910 р. в кожному з них діяли склади лісових матеріалів: 8 у Луганську (з річним оборотом 601,3 тис. руб.), 3 – у Біловодську (9 тис. руб.), 2 – у Сватовій Лучці (10 тис. руб.) та 1 – у Старобільську (3 тис. руб.). У 1910 р. 9 складів кам'яного вугілля з річним оборотом 21 тис. руб. діяли в Луганську. Також у місті було розташовано 18 елеваторів та хлібних складів місткістю 540 тис. пуд. Крім Луганська, гуртову торгівлю хлібом забезпечували хлібні склади в Старобільську та 12 елеваторів місткістю 5 тис. пуд. у Біловодську. Крім того, Старобільськ мав склад будівельних матеріалів (1,5 тис. руб. на рік) (*Города России*, 1906, с. 357–358; 1914, с. 478–479, 654–655).

Поступово формувалися власні торгівельні центри серед неміських поселень. Так, на початку 1880-х рр. 46 лавок діяло в Ново-Катеринославі, по 10 лавок мали Троїцьке, Ново-Глухів та Марківка. Центрами ярмаркової торгівлі краю були Петропавлівка Старобільського повіту (7 ярмарків), Білолуцьк та Осінова (по 5 ярмарків). У Лисичанську, Фащівці, Іванівці, Кримському, Чорнухіному працювали винні склади та ренскові погребі (*Волости и важнейшие*, 1885, с. 34–37; 1886, с. 26–27, 38–40).

На відміну від сіл, у містах існувало також таке джерело прибутків як здача житла в оренду. Його вартість дозволяє скласти загальне уявлення про витрати на життя в тому чи іншому населеному пункті (таблиця 3). Безумовно, з часом ціни на орендоване житло ставали

нижчими, втім постійно зберігалися на доволі високому рівні, особливо в повітових містах. До того до орендної платні додавалися витрати на опалення та освітлення квартири. У 1909 р. в Луганську та Слов'яносербську основним паливом було кам'яне вугілля, яке коштувало від 0,09–0,11 руб. за пуд. Використовували його також у Старобільську, Біловодську та Сватовій Лучці, де коштувало воно значно дорожче (0,15–0,2 руб.). Переважно ж опалювали дровами (20–35 руб. за сажень), гнойовою цеглою (12 руб. за сажінь), кізяком (0,6 руб. за сотню), соломною (0,15–0,2 руб. за пуд). Освітлення домівок було гасовим (1 фунт гасу – 4–5 коп.), додатково використовували також свічкове (1 фунт свічок – 28–35 коп.) (*Города России*, 1914, с. с. 420–421, 591).

Таблиця 3.

**Вартість оренди квартири в населених пунктах
сучасної Луганщини на початку XX ст. (руб.)**
(*Города России*, 1906, с. 256–257; 1914, с. 420, 591).

	Більше 6 кімнат		4–6 кімнат		Менше 4 кімнат	
	1904	1910	1904	1910	1904	1910
Луганськ	600–1000	300–420	280–600	200–300	80–180	100–180
Слов'яносербськ	–	120	120	80	36	36
Старобільськ	400–500	200–400	200–300	120–200	18–150	60–100
Біловодськ	–	250	–	200	–	60
Марківка	–	–	120	–	20–60	–
Сватова Лучка	360	480	240	300	150	120

Тож, в економічному плані міста Луганщини в XIX – на початку XX ст. розвивалися нерівномірно. Поступово втрачав своє значення Слов'яносербськ поруч з Луганськом (Луганським Заводом), що інтенсивно розбудовувався, а до початку XX ст. став економічним центром не лише повіту, а й потенційно цілого регіону. Натомість посилював позиції місцевого економічного центру Старобільськ. Конкуренцію йому складали слободи Біловодськ та Сватова Лучка, які протягом другої половини XIX ст. стали ремісничим і торгівельним центрами своєї місцевості. Таке становище названих поселень ілюструє, зокрема, вартість оренди там житла як показник впливовості та важливості населеного пункту.

Рівень економічного розвитку міста безпосередньо впливав на його бюджет, у першу чергу на прибуткові статті, відомості про які також містили статистичні збірки (Таблиця 4).

Прибутки складалися переважно з міських зборів – надходжень з міської власності та оброчних статей (земля в межах міста, яка відводилася під лавки, склади, забудову, вигони під розорювання, сінокоси, городи, фабрики та заводи тощо). Також прибутки давали міські будівлі, які здавалися в оренду (Кошман, 2008, с. 105–107). Роздивимося питання на прикладі 1862 р. Так, прибуток Слов'яносербська (1745 руб.) складався із згаданих міських зборів (57%), зборів з промисловості (17%), непрямих податків (23%) та додаткових

прибутків (3%) (*Экономическое состояние*, 1863b, с. 28). До прибутку Старобільська (7441 руб.) увійшли міські збори (60%), збори з промисловості (32%), непрямі податки (7%) та додаткові прибутки (1%) (*Экономическое состояние*, 1863a, с. 30).

Таблиця 4.

**Прибутки міст Луганщини
в XIX – на початку XX ст. (у тис. руб.)**

(*Статистические таблицы*, 1840, с. 12–13, 52–53; 1842, с. 10–11, 40–41; 1858, с. 40–41, 146–147; *Городские поселения*, 1861, с. 157; 1864, с. 371; *Экономическое состояние*, 1863b, с. 28; 1863a, с. 30; *Статистический временник*, 1866, с. 96–97, 133; 1871, с. 165, 187; *Города России*, 1906, с. 387; 1914, с. 502, 679).

	1840	1842	1856	1858	1862	1863	1869	1904	1909 ³
Слов'яносербськ	0,51	0,78	0,85	1,52	1,75	2,32	4,56	8	11,1
Старобільськ	6,03	2,98	3,99	7,53	7,44	7,66	2,54	27,2	43,4
Луганський Завод (Луганськ)						1,5		179,8	184,2

Витрачалися прибутки міста на задоволення його актуальних потреб. Наприклад, у тому ж 1862 р. видатки Старобільська на утримання місць та осіб міського управління склали 41%, військові видатки – 28%, утримання міської власності – 15%, утримання навчальних та благодійницьких закладів – 12%, міський благоустрій – 1%, інші видатки – 3%. Зокрема, місто фінансувало приходське училище (6%), міську лікарню (5%) (Там само, с. 30–31). Цікаво, що з 1830 р. в Харківському інституті шляхетних дівчат за кошти міст навчалися 6 доньок „недостатніх” купців губернії. Від Старобільська виділялося по 150 руб. щорічно (*Городские поселения*, 1864, с. 336, 371).

У останній третині XIX ст. прибутки міст стрімко зростали. Це було пов'язано як із загальним економічним піднесенням у країні, так і з реформою місцевого самоврядування, про яку йшлося вище. Міське положення 1870 р. давало містам самостійність у вирішенні фінансових питань, бюджет затверджувала та реалізовувала міська дума, вона ж встановлювала податки. В середньому за три роки до 1910 р. на 1 мешканця Старобільська припадало 7,4 руб. прибутків, що робило його другим містом у губернії за цим показником після Харкова (12,3 руб.) Для Луганська цей показник складав 3,1 руб., для Слов'яносербська – 2,8 руб. (Катеринослав – 7,5 руб.) (*Города России*, 1914, с. 502, 679).

Таким чином, статистичні дані свідчать, що в XIX – на початку XX ст. на території сучасної Луганщини навіть умовно старі міста з офіційним статусом та значною часткою населення, зайнятого в промисловості та торгівлі, зберігали сільський характер. Втім це було

³ Дані подано в середньому за три роки.

характерним для більшості міст Російської імперії, які зберігали міцні зв'язки з сільською округою, їх мешканці мали сільськогосподарські заняття, а промисловість була переважно ремісницькою та кустарною. Отже міста Луганщини цілком відповідали цим загальним тенденціям.

З іншого боку від другої половини XIX ст. під впливом розбудови промисловості в краї формується специфічна поселенська структура, де поруч з незначною кількістю офіційних міст утворюються невеликі промислові селища (які до міської статистики не потрапляють) та продовжують розвиток великі переважно аграрні поселення, що часто (як Біловодськ та Сватова Лучка на початку XX ст.) виконували економічні функції міста, не маючи такого офіційного статусу. Такі поселення об'єднували товаровиробників, які займалися неземлеробськими промислами та зосереджували торговельний капітал та ремісництво, стаючи торгівельними центрами, які притягували сільську округу для обміну товарами.

Разом з тим, новим містом для регіону стає Луганськ, який було утворено з промислового селища та сільських за своєю суттю територій. На початку XX ст. він поєднував у собі сільські риси поселень півночі регіону та нові специфічні риси промислових селищ його півдня, стаючи „своїм” і для перших, і для других. Саме тому не дивно, що він стає новим центром специфічного аграрно-промислового регіону, що формується в той час.

Список використаної літератури

1. Кількість адміністративно-територіальних одиниць за регіонами України на 1 січня 2017 року (2017). URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>. **2. Чорний Д. М.** По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. 301 с. **3. Константінова В. М.** Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя: АА ТанDEM, 2010. 596 с. **4. Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)** / ред. кол.: В. А. Смолій (голова), О. П. Реєнт (відп. ред.), В. С. Шандра (наук. ред.) та ін. К.: Інститут історії України, 2019. 608 с. **5. Кошман Л. В.** Город и городская жизнь в России XIX столетия: социальные и культурные аспекты. М.: РОССПЭН, 2008. 448 с. **6. Маргулов А. Х.** Урбанізація Донбасу у 1861–1917 роках: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2005. 187 с. **7. Кононов І. Ф.** Донбас в етнокультурних координатах України (соціологічний аналіз): дис. ... д-ра соціол. наук: 22.00.04. Луганськ, 2005. 496 с. **8. Подов В. І., Курило В. С.** Історія Донбасу. Луганськ: Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2009. 300 с. **9. Молчанов В. Б.** Розвиток міст Донбасу у другій половині XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2017. Вип. 26. С. 113–134. **10. Верменич Я. В.** Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витоки

та геополітичні впливи. К.: Інститут історії України, 2019. 367 с.

11. Некрилов Д. Етапи формування поселенської мережі Луганської області. *Історія української географії*. 2006. Вип. 2 (14). С. 41–45.

12. Матеріали до опису округ УСРР: Луганська округа / Центральне статистичне управління УСРР. Х.: Вид. ЦСУ УСРР, 1926а. 56 с.

13. Матеріали до опису округ УСРР: Старобільська округа / Центральне статистичне управління УСРР. Х.: Вид. ЦСУ УСРР, 1926б. 60 с.

14. Военно-статистическое обозрение Российской Империи / Изд. по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии Департамента Генер. Штаба. СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1848–1858. Т. 11, ч. 4: Екатеринославская губерния. 1850а. 3, 186 с.

15. Военно-статистическое обозрение Российской Империи / Изд. по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии Департамента Генер. Штаба. СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1848–1858. Т. 12, ч. 1: Харьковская губерния. 1850б. 4, 120 с.

16. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. СПб.: [б. и.], 1859–1868. Т. 6: Екатеринославская губерния. 1862. VII, 352 с.

17. Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год / сост. из офиц. сведений под рук-вом директора Департамента полиции исполнительной, тайного советника Штера. СПб.: Печатано в тип. Ивана Глазунова, 1829. 95 с.

18. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, Великого княжества Финляндского и Царства Польского. СПб.: Тип. Карла Крайя, 1842. 74 с.

19. Городские поселения в Российской империи: [в 7 т.]. СПб.: Типография Товарищества „Общественная польза“, 1860–1865. Т. 2. 1861. IV, 587 с.

20. Городские поселения в Российской империи: [в 7 т.]. СПб.: Типография Товарищества „Общественная польза“, 1860–1865. Т. 5. Ч. 1. 1864. 418 с.

21. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–62 г. СПб.: Типография К. Вульфа, 1863а. Ч. 2. 1863. 902 с., разд. паг.

22. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. СПб.: Изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1861–1885. Вып. 13: Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством / обраб. И. Вильсоном. 1863. XXIX, 151 с.

23. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. СПб.: Изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1861–1885. Вып. 46: Харьковская губерния / обраб. Н. Штиглицом. 1869. XCV, 209 с.

24. Статистический временник Российской империи / Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. СПб., 1866–1890. Сер. I. Вып. 1. СПб.: ЦСК МВД, 1866. 586 с.

25. Волости и важнейшие селения Европейской России: По данным обследования, произведенного стат. учреждениями М-ва вн. дел: Вып. 1–8. СПб.: Центр. статист. комитет, 1880–1886. Вып. 3: Губернии

Малороссийские и Юго-Западные. 1885. 8, 349 с. **26. Волости и важнейшие селения Европейской России:** По данным обследования, произведенного стат. учреждениями М-ва вн. дел: Вып. 1-8. СПб.: Центр. статист. комитет, 1880–1886. Вып. 8: Губернии Новороссийской группы. 1886. 8, 157 с. **27. Первая** Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899–1905. Т. 13: Екатеринославская губерния. 1904а. XIV, 233 с. **28. Первая** Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899–1905. Т. 46: Харьковская губерния. 1904б. XVIII, 300 с. **29. Города России:** в 2 т. / Центр. стат. ком. МВД. СПб.: Типо-лит. Ныркина, 1906–1914 [Т. 1]: Города России в 1904 году. 1906. 907 с., разд. паг. **30. Города России** / Центр. стат. ком. МВД. СПб.: Типо-лит. Ныркина, 1906–1914. [Т. 2]: Города России в 1910 году. 1914. 1200 с., разд. паг. **31. Статистический** временник Российской империи / Центр. стат. ком. М-ва внутрен. дел. СПб., 1866–1890. Сер. II. Вып. 1. СПб.: ЦСК МВД, 1871. 254 с. **32. Статистические** таблицы о состоянии городов Российской империи. СПб.: Тип. К. Крайя, 1840. 68 с. **33. Экономическое** состояние городских поселений Европейской России в 1861–62 г. СПб.: Типография К. Вульфа, 1863. Ч. 1. 1863б. 917 с., разд. паг. **34. Статистические** таблицы Российской империи, составленные и изданные по распоряжению министра внутренних дел Статистическим отделом Центрального статистического комитета. СПб.: Тип. II Отд-ния собств. е. и. в. Канцелярии, 1858–1863. За 1856-й год. 1858. XX, 300 с.

References

- 1. Kilkist** administratyvno-terytorialnykh odynyts za rehionamy Ukrainy na 1 sichnia 2017 roku [Number of administrative-territorial units by regions of Ukraine as of January 1, 2017]. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
- 2. Chorny, D. M.** (2007). Po livyi bik Dnipra: problemy modernizatsii mist Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.) [On the left side of the Dnieper: problems of modernization of Ukrainian cities (late XIX – early XX centuries)]. Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina [in Ukrainian].
- 3. Konstantinova, V. M.** (2010). Urbanizatsiia: pivdennoukrainskyi vymir (1861–1904 roky) [Urbanization: the South Ukrainian dimension (1861–1904)]. Zaporizhzhia: AA Tandem [in Ukrainian].
- 4. Smolii, V. A.** (Eds.). (2019). Vid muriv do bulvariv: tvorennia modernoho mista v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.) [From walls to boulevards: the creation of a modern city in Ukraine (late XVIII – early XX century)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].
- 5. Koshman, L. V.** (2008). Gorod i gorodskaya zhizn v Rossii XIX stoletiya: sotsialnyye i kulturnyye aspekty [City and urban life in Russia in the XIX century: social and cultural

aspects]. Moscow: ROSSPEN [in Russian]. **6. Marhulov, A. Kh.** (2005). Urbanizatsiia Donbasu u 1861–1917 rokakh [Urbanization of Donbass in 1861–1917]. *Candidate's thesis*. Donetsk [in Ukrainian]. **7. Kononov, I. F.** (2005). Donbas v etnokulturnykh koordynatakh Ukrainy (sotsiologichnyi analiz) [Donbass in ethnocultural coordinates of Ukraine (sociological analysis)]. *Doctor's thesis*. Luhansk [in Ukrainian]. **8. Podov, V. I., & Kurylo, V. S.** (2009). Istoriia Donbasu [History of Donbass]. Luhansk: Vyd-vo DZ „LNU imeni Tarasa Shevchenka” [in Ukrainian]. **9. Molchanov, V. B.** (2017). Rozvytok mist Donbasu u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Development of Donbass cities in the second half of the XIX – early XX centuries]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 26, 113-134 [in Ukrainian]. **10. Vermenych, Ya. V.** (2019). Terytorialna identychnist ukrainskoho pohranychchia: istorychni vytoky ta heopolitychni vplyvy [Territorial identity of the Ukrainian border: historical origins and geopolitical influences]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian]. **11. Nekrylov, D.** (2006). Etapy formuvannia poselenskoï merezhi Luhanskoi oblasti [Stages of formation of the settlement network of Luhansk region]. *Istoriia ukrainskoi heohrafii*, 2, 41-45 [in Ukrainian]. **12. Materialy** do opysu okruh USSR: Luhanska okruha / Tsentralne statystychne upravlinnia USSR [Materials to describe the district of the USSR: Luhansk district]. (1926a). Kharkiv: Vyd. TsSU USSR [in Ukrainian]. **13. Materialy** do opysu okruh USSR: Starobilska okruha / Tsentralne statystychne upravlinnia USSR [Materials to describe the district of the USSR: Starobilsk district]. (1926b). Kharkiv: Vyd. TsSU USSR [in Ukrainian]. **14. Voyenno-statisticheskoye** obozreniye Rossiyskoy Imperii / Departament Generalnogo Shtaba [Military Statistical Review of the Russian Empire]. (1850a). (Vol. 11, part 4). Saint-Peterburg: Tipografiya Departamenta Generalnogo Shtaba [in Russian]. **15. Voyenno-statisticheskoye** obozreniye Rossiyskoy Imperii / Departament Generalnogo Shtaba [Military Statistical Review of the Russian Empire]. (1850b). (Vol. 12, part 1). Saint-Peterburg: Tipografiya Departamenta Generalnogo Shtaba [in Russian]. **16. Pavlovich, V.** (Eds.). (1862). Materialy dlya geografii i statistiki Rossii [Materials for geography and statistics of Russia]. (Vol. 6). Saint-Peterburg: [N. p.] [in Russian]. **17. Statisticheskoye** izobrazheniye gorodov i posadov Rossiyskoy imperii po 1825 god / Departament politsii ispolnitelnoy [Statistical image of cities and towns of the Russian Empire in 1825]. (1829). Saint-Peterburg: Tip. Ivana Glazunova [in Russian]. **18. Statisticheskoye** tablitsy o sostoyanii gorodov Rossiyskoy imperii, Velikogo knyazhestva Finlyandskogo i Tsarstva Polskogo / Statisticheskoye otdeleniye Soveta MVD [Statistical tables on the state of the cities of the Russian Empire, the Grand Duchy of Finland and the Kingdom of Poland]. (1842). Saint-Peterburg: Tip. Karla Krayya [in Russian]. **19. Gorodskiye** poseleniya v Rossiyskoy imperii Ministerstvo vnutrennikh del [Urban settlements in the Russian Empire]. (1861). (Vol. 2). Saint-Peterburg: Tipografiya Tovarishchestva „Obshchestvennaya polza” [in Russian]. **20. Gorodskiye** poseleniya v

Rossiyskoy imperii / Ministerstvo vnutrennikh del [Urban settlements in the Russian Empire]. (1864). (Vol. 5, part 1). Saint-Peterburg: Tipografiya Tov. „Obshchestvennaya polza” [in Russian]. **21. Yekonomicheskoye** sostoyaniye gorodskikh poseleniy Yevropeyskoy Rossii v 1861–62 g. / Ministerstvo vnutrennikh del [The economic condition of urban settlements in European Russia in 1861–62]. (1863aa). (Part 2). Saint-Peterburg: Tipografiya K. Vulfa [in Russian]. **22. Spiski** naselennykh mest Rossiyskoy imperii / Tsentralnyy statisticheskiy komitet [Lists of settlements of the Russian Empire]. (1863). (Issue 13). Saint-Peterburg: Izd. Tsent. stat. kom. Min. vnutr. del [in Russian]. **23. Spiski** naselennykh mest Rossiyskoy imperii / Tsentralnyy statisticheskiy komitet [Lists of settlements of the Russian Empire]. (1869). (Issue 46). Saint-Peterburg: Izd. Tsent. stat. kom. Min. vnutr. del [in Russian]. **24. Statisticheskiy** vremennik Rossiyskoy imperii / Tsentralnyy statisticheskiy komitet [Statistical Times of the Russian Empire]. (1866). (Ser. I, issue 1). Saint-Peterburg: TSSK MVD [in Russian]. **25. Volosti i** vazhneyshiye seleniya Yevropeyskoy Rossii / Ministerstvo vnutrennikh del [Parishes and the most important settlements of European Russia]. (1885). (Issue 3). Saint-Peterburg: Tsent. statist. Komitet [in Russian]. **26. Volosti i** vazhneyshiye seleniya Yevropeyskoy Rossii / Ministerstvo vnutrennikh del [Parishes and the most important settlements of European Russia]. (1886). (Issue 8). Saint-Peterburg: Tsent. statist. Komitet [in Russian]. **27. Troynitskiy, N. A.** (Eds.). (1904a). Pervaya Vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. [The first General Census of the population of the Russian Empire in 1897]. (Vol. 13). Saint-Peterburg [in Russian]. **28. Troynitskiy, N. A.** (Eds.). (1904b). Pervaya Vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. [The first General Census of the population of the Russian Empire in 1897]. (Vol. 46). Saint-Peterburg [in Russian]. **29. Goroda** Rossii / Tsentralnyy statisticheskiy komitet MVD [Cities of Russia]. (1906). (Vol. 1). Saint-Peterburg: Tipo-lit. Nyrkina [in Russian]. **30. Goroda** Rossii / Tsentralnyy statisticheskiy komitet MVD [Cities of Russia]. (1914). (Vol. 2). Saint-Peterburg: Tipo-lit. Nyrkina [in Russian]. **31. Statisticheskiy** vremennik Rossiyskoy imperii / Tsentralnyy statisticheskiy komitet [Statistical Times of the Russian Empire]. (1871). (Ser. II, issue 1). Saint-Peterburg: TSSK MVD [in Russian]. **32. Statisticheskiye** tablitsy o sostoyanii gorodov Rossiyskoy imperii / Statisticheskoye otdeleniye Soveta MVD [Statistical tables on the status of the cities of the Russian Empire]. (1840). Saint-Peterburg: Tip. K. Krayya [in Russian]. **33. Yekonomicheskoye** sostoyaniye gorodskikh poseleniy Yevropeyskoy Rossii v 1861–62 g. / Ministerstvo vnutrennikh del [The economic condition of urban settlements in European Russia in 1861–62]. (1863b). (Part 1). Saint-Peterburg: Tipografiya K. Vulfa [in Russian]. **34. Statisticheskiye** tablitsy Rossiyskoy imperii / Statisticheskoye otdeleniye Soveta MVD [Statistical tables of the Russian Empire]. (1858). Saint-Peterburg [in Russian].

Забудкова О. А. Міста сучасної Луганщини в XIX – на початку XX ст. (на матеріалах статистики)

У статті на основі статистичних матеріалів, які збирали та видавали офіційні органи Російської імперії, проаналізовано становище міст на території сучасної Луганської області протягом XIX – початку XX століття. Основну увагу приділено містам, які мали офіційний статус – Старобільську, Слов'яносербську, Біловодську, Луганську. Разом з тим до статистики потрапляли й найбільші сільські поселення краю, інформацію про які також враховано в роботі. Досліджено динаміку чисельності населення міст та найбільших населених пунктів регіону. Окремо розглянуто питання густоти населення в міських поселеннях. Іншим показником, який розглядається, є соціальний склад та зайнятість населення. Значну частину статті присвячено аналізу економічного стану міст за даними статистичних збірок. Проаналізовано кількісні показники розвитку промисловості, ремісництва, ярмаркової, базарної та стаціонарної торгівлі. З'ясовано, що до початку XX ст. кожне місто мало свою господарську спеціалізацію. Крім того, частина сільських поселень мали не менше значення в якості економічних центрів, ніж міста (Біловодськ, Сватова Лучка). Усе назване відбивалося на кількості прибутків, які отримували міста, які й було вивчено. Зроблено висновок про те, що розвиток міст Луганщини вкладався в загальні тенденції по Російській імперії. Однак із другої половини XIX ст. під впливом розбудови промисловості центральне місце в регіоні поступово посідає Луганськ, який, маючи в складі значний сільський компонент, поєднував риси старих поселень і нових промислових селищ.

Ключові слова: Луганщина, місто, поселення, статистика.

Забудкова О. А. Города современной Луганщины в XIX – начале XX в. (на материалах статистики)

В статье на основе статистических материалов, собранных и изданных официальными органами Российской империи, проанализировано положение городов на территории современной Луганской области на протяжении XIX – начала XX века. Основное внимание уделено городам, которые имели официальный статус – Старобельску, Славяносербску, Беловодску, Луганску. Вместе с тем, в статистику попадали и крупнейшие сельские поселения края, информация о которых также учтена в работе. Исследована динамика численности населения городов и крупных населенных пунктов региона. Отдельно рассмотрены вопросы плотности населения в городских поселениях. Другим рассмотренным показателем является социальный состав и занятость населения. Значительная часть статьи посвящена анализу экономического состояния городов по данным статистических сборников. Проанализированы количественные показатели развития промышленности, ремесленничества, ярмарочной, базарной и

стационарной торговли. Установлено, что к началу XX в. каждый город имел свою хозяйственную специализацию. Кроме того, часть сел и слобод имела не меньшее значение, чем города (Беловодск, Сватова Лучка). Все названное отражалось на количестве прибыли, получаемой городами. Сделан вывод о том, что развитие городов Луганщины вкладывался в общие тенденции по Российской империи. Со второй половины XIX в. под влиянием развития промышленности меняется поселенческая структура края – центральное место в регионе занимает Луганск, который, имея в составе значительный сельский компонент, сочетал черты старых поселений и новых промышленных поселков.

Ключевые слова: Луганщина, город, поселение, статистика.

Zabudkova O. A. Cities of modern Luhansk region in the XIX – early XX centuries (on statistical materials)

The article analyzes the situation of cities in the modern Luhansk region during the XIX – early XX centuries on the basis of statistical materials collected and published by the official bodies of the Russian Empire. The main attention is paid to the cities that had the official status – Starobilsk, Slavyanoserbsk, Belovodsk, Luhansk. At the same time, the statistics included the largest rural settlements of the region, information about which is also taken into account in the work. The population dynamics of cities and the largest settlements of the region is studied. The issue of population density in urban settlements is considered separately are given. Another indicator under consideration is social composition and employment. Much of the article is devoted to the analysis of the economic condition of cities according to statistical collections. Quantitative indicators of industrial development, handicrafts, fair, market and stationary trade are analyzed. It was found that by the beginning of the twentieth century. each city had its own economic specialization – industrial (Luhansk), trade (Starobilsk), craft (Belovodsk). In addition, some rural settlements were no less important as economic centers than cities (Belovodsk, Svatova Luchka). It turned out that all this affected the amount of income that cities received, which was studied. It is concluded that the development of the cities of Luhansk region was embedded in the general trends in the Russian Empire, but from the second half of the nineteenth century. Under the influence of industrial development Luhansk gradually occupied a central place in the region, which, having a significant peasant component, combined the features of old rural and new industrial settlements.

Key words: Luhansk region, city, settlement, statistics.

Стаття надійшла до редакції 09.11.2020 р.

Прийнято до друку 13.11.2020 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 94(477),1920”

DOI 10.12958/2227-2844-2020-6(337)-189-201

Лебедєв Денис Валерійович,

здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності „Середня освіта (Історія)”

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,
м. Старобільськ, Україна.

vendetaoblivion5@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9232-2714>

ПЕРШИЙ РЕЙД СЕЛЯНСЬКОЇ АРМІЇ Н. МАХНА НА СТАРОБІЛЬЩИНУ У ВЕРЕСНІ 1920 р. ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

Важливим фактором розвитку національно-визвольних змагань у 1917–1921 рр., як в Україні у цілому, так і окремо на Луганщині, був селянський рух, зокрема, і під керівництвом Н. Махна. Попри його стихійність, він досить серйозним чином впливав на стратегічне становище тих чи інших політичних сил, які прагнули до влади в Україні. Незважаючи на його велику роль, висвітлення діяльності Махно у 1917–1921 рр. у науковій історичній літературі залишається досить фрагментарним. Радянська ж історіографія взагалі відмовляла махновському руху у статусі важливої військово-політичної сили, з якою час від часу входила у союзницькі контакти більшовицька влада, натомість зображала махновський рух у вигляді комічного та кримінального явища. Яскравим проявом такого підходу у радянському кіно-мистецтві є фільми „Олександр Пархоменко”, „Весілля у Малинівці”, „Служили два товариша”, де махновці представлені аполітичними мародерами, з повною відсутністю ідеологічного бачення своєї діяльності.

Тим не менш, у останні роки з'являється низка важливих наукових робіт, у яких докладно висвітлені ті чи інші аспекти розвитку махновського руху в Україні. Зокрема, варто згадати роботи В. Савченка, В. Чопа, В. Верстюка, А. Дубовика, Ю. Кравця, В. Солдатенка ін.

Серед аспектів досліджуваного питання, які найменш висвітлені у працях українських та зарубіжних істориків є розвиток махновського руху у тодішньому Старобільському повіті Харківської губернії у 1920 р. Важливість його вивчення полягає у тому, що саме у цьому регіоні Н. Махном було прийнято низку важливих стратегічних рішень, які вплинули на подальшу долю селянського партизанського руху. Зокрема, 2 жовтня 1920 р. у Старобільську Н. Махно підписав угоду із більшовиками про спільний похід на Крим, де на той час перебували частини Білої армії на чолі з генералом П. Врангелем.

Розгляд передісторії цієї події є метою вивчення у представленій статті.

Як зазначалося вище, вивчення махновського руху в Україні залишається досить фрагментарним. Відзначимо, що точної дати виникнення селянського повстанства в роки революції, як такої, немає. Поява іррегулярних загонів самооборони на селі обумовлювалося невизначеним становищем, коли руйнувався старий світ, і виникав новий. Для захисту себе, своєї сім'ї і в цілому свого села створювалися загони самооборони. Вони ж бо і послужили початком до формування певного руху, зі своєю ідеологічною основою і спрямованістю.

Найімовірніше, появу таких загонів можна віднести до періоду заняття України німецькими та австро-угорськими військами за часів правління П. Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.). У той час, німецьке окупаційне командування проводило широку компанію вилучення сільськогосподарської продукції у селян, як плату за забезпечення захисту України від посягань з боку сусідніх державних утворень часів громадянської війни. Незадоволені селяни прагнули зупинити реквізиції для чого і створювали власні загони самооборони.

Саме так на Гуляйпільщині (нинішня Запорізька область) і виник загін Нестора Махна. Завдяки підтримці місцевого селянства і тактики партизанської війни, каральні гетьманські війська зазнавали поразки від колишніх селян (хоча, не потрібно забувати і той факт, що дуже багато з них, особливо командний склад, пройшли фронти Першої світової). Чисельність загону зростала, і потроху він став перетворюватися в партизанську армію.

Революція в Німеччині і закінчення війни в листопаді 1918 р. остаточно підірвали боєздатність експедиційних сил, і солдати групами стали пробиратися до себе додому. Махно в цей час поступово переключився на боротьбу проти білої Добровольчої армії генерала А. Денікіна.

Ще меншими відомостями ми маємо щодо початку та поширення селянського повстанства на Луганщині. Відомо, що восени 1919 року, при занятті махновцями міста Олександрівська, при штабі почали формуватися маневрові групи, область дій яких була спрямована на Слобожанщину: група Каменєва (Каменюки) в складі загону Сироватського (Сіробаба) – 1000 багнетів, 100 шабель, 10 кулеметів, 2 гармати і загону Колесніченка (1000 багнетів, 70 шабель, 12 кулеметів, 3 гармати); група Чередняка – загін Сови (1000 багнетів, 150 шабель, 15 кулеметів, 2 гармати) і 1-ий Катеринославський полк – 1000 багнетів, 170 шабель, 20 кулеметів, 4 гармати. Їм було поставлено завдання – руйнувати білогвардійський тил в Бахмутському, Ізюмському, Старобільському та Харківському повітах. 20 жовтня почалося безпосереднє виконання плану операції: група Каменєва розгортала свою

активність між містами Слов'янськ і Ізюм, рейдуючи навколо Чаплиного, Барвінкова і Тепленського лісу (Савченко, 2006, с. 317).

Таким чином, отамани, які визнали себе махновськими, на Луганщині з'явилися вже в 1919 році, коли ця територія перебувала під контролем Білої армії. Існують також відомості, що загін Каменюки вже з осені 1918 р. партизанів проти гетьманців в Старобільських лісах (Там само, с. 251).

Слід окремо розглянути особистість і повстанську діяльність отамана Каменюки – одного з яскравих селянських ватажків на Луганщині в період громадянської війни. Його справжнє ім'я – Авраменко Андрій Андрійович, за соціальним походженням він був колишнім селянином-наймитом, уродженцем села Петропавлівка Старобільського повіту, що розташоване у 25-ти кілометрах від Луганська. За деякими даними, Каменюка служив матросом на Чорноморському флоті, під час Першої світової війни (1914–1918). Там же, в 1917 році він став анархістом.

З осені 1918 р. Каменюка – глава місцевого повстанського загону, який боровся зі Скоропадським, в районі Старобільська. Приблизно в березні 1919 р. Каменюка прийняв політичне покровительство Н. Махна. Влітку 1919 року він став головним отаманом Старобільського повіту (його загін налічував понад тисячу повстанців). Повіт, без залізниць, великих міст і розвиненої промисловості був, як висловився В. Савченко (2006) „ведмежим кутом – краєм лісів, боліт і степів” і ця віддаленість від основних політичних і промислових центрів надавала Каменюці додаткові переваги. Уже влітку 1920-го отаман мав під своїм контролем загін в 300 шашок і 400 багнетів (с. 251–255).

Успіхи партизанської діяльності Каменюки, змусили звернути на нього увагу з боку керівництва Революційної Повстанської армії. Для об'єднання навколо неї місцевих повстанських елементів і пропаганди ідеалів анархо-комунізму і самоврядування, а з нею і Третьої Соціальної революції, на Старобільщину, був посланий Абрам Єфремович Буданов, робочий з найближчого села під м. Луганськ (влітку 1920-го). Він був анархо-комуністом з 1905 р. У 1918 р. – член політичної анархічної організації „Набат”, організатор повстанства. У махновщині з травня 1919 року – член культпросвіти, начштабу 1-го армійського корпусу. Беззмінний член Реввійськради (Белаш, 1993, с. 428).

Його ідеологічна робота на Старобільщині показує, що готувався ґрунт для подальшого розгортання повстанства в цьому регіоні, і велася осмислена та цілеспрямована підготовка населення до сприйняття анархо-комуністичних ідей. У цей період формувалася і особлива тактика партизанської війни, яку застосовували махновці, заснована на застосуванні знань місцевості в свою користь.

Біля базових сіл в основному розташовувалися густі ліси, в яких повстанці могли сховатися, якщо в село входили частини противника. В

таких лісах виривалися землянки, тут закопували зброю, патрони, цінності. Важливу роль у махновців відводилося лісам біля Старобільська. Тут розташовувалися бази загонів отаманів Каменюки, Волоха, Гаркуші, Гайворонського, Чорної Маски, Буданова, Панченка, Зайцева (Савченко, 2006, с. 246–247).

Ще до прибуття Махна в регіон, місцеві загони вже діяли досить активно. Так, з доповіді губуправління за період з 1 по 31 липня 1920 зазначалося: *„19 июля атаман Терезов оперирует в районе Петропавловской волости. 18 июля бандой взяты зав. колесной мастерской, секретарь волисполкома. Банда разъезжает на 8 тачанках. Банда напала на Старобельский продотряд, изрубила 8 чел. и захватила 5 подвод с продуктами. 17 июля банда налетела на с. Сокольники в количестве 40 чел. на 4 тачанках, двух бричках и двух подводах, но отступила из-за засады. 22 июля в Старо-Айдарской волости бандитами на квартире обезоружен милиционер, бандиты раздели и забрали всю одежду означенного милиционера. 23 июля в хут. Верхне-Теплый отряд Терезова (20 чел.) при 6 конных и трех тачанках уничтожили все бумаги в исполкоме и милиции, взяв две лошади с седлами”* (Нестор Махно, 2006, с. 446).

Активними були і дії отамана Шаповалова. Так, у зведенні губуправління за період з 1 по 31 липня 1920 р. повідомлялося: *„Лисичанский район. Убито 9 крестьян, трое уполномоченных по разработке государственных лесов, 8 красноармейцев, начальник продотряда, председатель Совета д. Ново-Дубровки; обезоружен отряд в Кабанье в количестве 66 чел., забрано 66 винтовок, 8 седел и 2 нагана. В Юрьеве убит продкомиссар Изюмского уезда; увезены той же бандой из Лимана комиссар, агент кооперации, волвоенком Нижнянской вол., два милиционера и два красноармейца. Взято у крестьян Лисичанской вол. две лошади и бричка. В с. Тернах из-за скопления дезертиров и агитации банд вспыхнуло восстание против продразверстки (до 2 тыс. чел.). Толпа обезоружила отряд военкомата. Части трудармии и усиленный наряд милиции восстание ликвидировал”* (Там само, с. 446–447).

Досить активними були дії повстанців і в районі Біловодська. Начальник тилу Донецької губернії І. С. Локатош повідомляв, що 16-го серпня якась банда зарубала 7 радянських службовців (Беспечный, 1996, с. 132).

У серпні 1920 року в Старобільському повіті селянський повстанський рух тільки наростає. З'являються загони з Луганського району, які агітували, поширюючи прокламації політвідділу повстанців Махна. Звідти ж в район проникали дезертири, несучи з собою провокаційні чутки на користь Махна, нападаючи на політпрацівників. В донесеннях місцевого ЧК за цей період повідомляється, що *„продразверстка в районе была крайне осложнена. В комнезамозах и*

комьячейках оружие отсутствует, милиция по сравнению с бандитами малочисленна” (Нестор Махно, 2006, с.447).

20 серпня повстанці напали на госпіталь в Слов’яногірську. 24 серпня загони Марусі-анархістки, Шаповалова, Буданова, Торезова (Торезова?) з’єдналися (600 – 700 багнетів, 600 шабель, 3 кулемета) і попрямували в с. Трьохізбенка, в 8 верстах на північ від Слов’яносербська (Беспечный, 1996, с.132–133).

29 серпня в с. Литвинівці, 12 верст на північний захід від Біловодська, відбувся бій червоних із загоном Буданова (до 75 шабель, 30 багнетів і 4 кулемети). Загін пішов у напрямку на Марківку, частиною – розбігся. В результаті бою вбито 27 бандитів, поранено 48, взято в полон 19. Захоплено 11 коней з сідлами і 5 гвинтівок. Втрати червоних – 1 убитий і 5 поранених (Нестор Махно, 2006, с. 469).

У бюлетені № 78 штабу Харківського сектора ВОХР про дії махновських загонів в Катеринославській, Донецькій і Полтавській губерніях. 3 вересня 1920 р. повідомлялося: *„С 15 августа по 1 сентября на территории тыла армии-13 нашими отрядами отобрано 819 винтовок, 5 пулеметов, 5 пистолетов, 11 обрезов, 1 пулеметный ствол, 10 штыков, 880 патронов, 12 повозок, 2 версты телефонного кабеля, 515 руб. золотом, 491 руб. серебром, 12 руб. меди, 6 лошадей, 2 верблюда. Нами задержано 1507 дезертиров, 3 бандита, 23 заложника. Убито 12 бандитов”* (Там само, с. 469).

Із даних численних повідомлень, можна зрозуміти, що і до приходу Махна на Старобільщину, тут вже йшло протистояння селянського повстанства проти більшовиків.

У серпні-вересні 1920 р. Н. Махно активізував свою діяльність на півдні нинішньої Луганської області, де до цього його рух був представлений лише кількома місцевими загонами. Це було насамперед пов’язано із тим, що у цей період, махновці, в безперервних боях, витратили майже всі патрони. Тому, для батьки Махна вкрай важливо було знайти джерело поповнення боєприпасів. Одним з таких місць і був Луганськ, але, червоні, усвідомивши ситуацію, стягнули для захисту міста до 10 тисяч солдатів і 3 бронепотяги (Савченко, 2008, с. 287–289). Вони і перешкодили з’єднатися основній армії з місцевими повстанцями, яким було дано наказ іти на з’єднання з батьком. У відповідь, 31 серпня повстанці перетнули з/д Ізюм – Балаклія, підриваючи при цьому рейки (Архирейський, 2015, с. 136).

Відомий такий наказ штабу РПАУ (м), виданий в цей період:

„– 1-го сентября сформировать два отряда численностью (в каждом) батальон пехоты и 50 чел. кавалерии и по 5 пулеметов;

– левый боковой отряд (Живодерова) занимает ст. Сватово и с первого звена начинает переворачивать линию ж/д на восточную часть в направлении ст. Хрипково.

– правый боковой отряд (Голика) разрушает линию ж/д со ст. Кабанье до с. Ново-Никольское на западную сторону.

– после порчи линий оба отряда должны быть у с. Мыловатка;

– 2-го сентября 9 час. утра главные силы группы проходят маршрут через с. Мыловатка и с. Мостки, где и располагаются части на ночлег” (Нестор Махно, 2006, с. 420–421).

Діючи згідно з цим наказом 1 вересня Махно захопив ст. Мілуватка (Савченко, 2008, с. 287–289). 2 вересня через станції Сватове, Кабанне і Хрипкове махновські сили переходять залізницю Куп'янськ–Лисичанськ, підриваючи рейки і вступивши в бій з бронепотягом (втрачено було) (Нестор Махно, 2006, с. 190).

У цей період Махно видав ще один наказ штабу, у якому йшлося: „...для занятия г. Старобельска необходимо:

1. Выделить два пехотных полка, 1-й кавалерийский полк при „лююисевской” команде, 10 „максима”, при двух орудиях, на которых и возложит занятие г. Старобельска.

2. К городу подойти тихо и скрытно, пойти в лоб, а кавалерии следует переправиться на восточную сторону р. Лейдор (?) и сделать ложное наступление на город по дороге сел Евсуг–Песчаное и с. Чмыревка.

3. Т. Тыхненко со своей комендантской командой должен идти за пехотной цепью и обеспечить занятие пакгауза и тому подобное, выставляя свои караулы, чтобы не была растащена военная добыча” (Там само, с. 421).

3 вересня Махно зайняв Старобільськ. Наскок отамана на місто ніхто не очікував, оскільки шість днів тому, 27 серпня, він був ще на Полтавщині. 2-го вересня – в 5 ранку відбувся розвідувальний виїзд червоноармійців з с. Олексіївки у с. Містки. Там місцевий селянин повідомив їм, що бачив великі загони. Однак в цілому, верхова розвідка червоних, в район Містків, результату не дала - їм не вдалося виявити великі з'єднання повстанців.

Проте, увечері 2 вересня Махно вийшов з Містків, і до півночі вже стояв в 2 км від Підгорівки, в Казначеевом яру. З ними були сотні підвід селян. Рано вранці 3-го вересня махновці впритул підійшли до міста, і зупинилися на горі, яка височіла над містечком. Через сильний туман їх не було видно. Близько восьмої години ранку туман осів і махновці пішли на місто ланцюгом за підтримки артилерії. Місцевий батальйон ВОХР здебільшого перейшов на бік махновців, а меншою – втік на Луганськ. Були заарештовані завідувач УОНО А. Г. Лягушенко і секретар УОНО Троцький (Мирошніченко, 2011).

Учасник подій (член повітового комсомольського бюро) Григорій Роздимаха так описує той ранок: „Махновцы внезапно утром 3 сентября ворвались в город. Караульная рота вступила в неравный бой и была смята. 25 красноармейцев, почти половина ее состава, были

зарублены. Бойцы ЧОНа, бежавшие к месту службы по тревоге, встречались с махновцами и погибали. Член уездного бюро комсомола Коля Жуков по дороге в Упартком столкнулся с группой махновцев, залег в канаве на перекрестке Большой Дворянской и Кузнечной, первым же выстрелом убил махновца. Он долго отстреливался, задерживая движение, но был убит подкравшимся со двора махновцем. Погибли коммунисты Белоусов, Шевченко, Попов, Мураховский и другие. Бывший матрос Пастухов отстреливался из окна своей квартиры, убил и ранил нескольких махновцев, последним патроном застрелился” (Там само).

Просуваючись у місто, махновці виявляли комуністів і активістів. Частина з них була зарубана на „буграх” (район сучасного кварталу Ватутіна). Чисельність війська, згідно з даними І. Мірошніченка (2011), доходила „до 8000 – три піхотні полки, кулеметна частина (200 тачанок) і саперний підрозділ. Артилерійська частина складалася з 18 шестидюймових і тридюймових знарядь”. За цей час загинула половина парторганізації міста.

Зайнявши Старобільськ повстанські загони розміщувалися по всьому місту і навколишніх селах: Чмирівка, Бутове, Заєрок, Підгорівка, Куликівка. Тут же, в Старобільську, місцеві лікарі зробили операції на нозі пораненим Махну та Куриленку.

Відбувалися реквізиції бричок, лінійок, коней, корів. Зі складу повітового продовольчого комітету вивезли 22 тис. пудів зерна; зі складів повітового земельного відділу селяни вивозили плуги, сівалки, косарки, сортове залізо і вироблену шкіру. Були обчищені сейфи повітового фінансового відділу – 22 млн рублів, і 3 млн в інших установах. У місті реквізувалися всі ліки і бинти (Мирошніченко, 2011).

Т. А. Беспечный і Т. Т. Букреєва (1996), пишуть, що при захопленні Старобільська було отримано – 22 млн рублів, 1800 пудів хліба, який був розпроданий спекулянтам по 200–250 рублів за пуд; захоплено 4 кулемети, 40000 патронів, 30 коней і випущено з в'язниці до 1000 дезертирів.

Посилаючись на бюлетень інформаційного відділу Донецького губкому партії, автори повідомляють також про розстріляних комуністів (15 осіб) і безпартійних (23 людини); про захоплення 48 000 патронів, 50 000 аршин мануфактури, 20 000 пудів хліба, близько 200 вівець, кілька десятків пуда меду, 15 вагонів шкіри і 22-23 млн рублів. З числа випущених дезертирів і злочинних елементів були ті, хто приєднався до армії (Беспечный, 1996, с. 136–137).

Значними були і військові трофеї. Як зазначає у своїй праці М. Кубанін (1926), Махно при захопленні м. Старобільська взяв 4 кулемети, 40 000 патронів, 180 коней і випустив 1000 дезертирів” (с. 152) . В. Данилов і Т. Шанін (2006) приводять таку інформацію: „Взято в плен до 200 чел. из особого отдела, 1 пулемет, до 25 тыс. пустых и до 30 тыс. боевых патронов, 21 млн рублей и много военного

добра. Часть красных скрылась в лесу. Были освобождены 400 человек, которые сожгли тюрьму” (с. 391).

Під час перебування в місті, махновці встигли віддрукувати свою газету (*Нестор Махно*, 2006, с. 390–391). Цікавий факт – в кінці серпня 1920 року на Харківщині махновці захопили як військовий трофей легкий аероплан, який розібраний перевозився в обозі. Останній раз він був помічений саме в Старобільську 3 вересня (Чоп, 2008).

Також Махно організував огляд-парад війська на лузі біля річки поряд з крейдяним Пристіном, нижче Нобелівських нафтових баків, з метою привернути на свій бік місцеву молодь. Отаман сам приймав парад сидячи, поклавши поранену у попередніх боях ногу на барабан (Мирошніченко, 2011).

Під час перебування махновців у місті, до них приєдналися місцеві загони Буданова і Каменюки (близько 3 тис. повстанців, 4 гармати); з їх допомогою було взято пізніше Біловодськ (Савченко, 2008, с. 287–289). У цей час загін Каменюки стає Старобільським полком армії Махна.

3–8 вересня 1920 махновці контролювали район між Старобільськом та Біловодськом, здійснюючи вилазки на Лисичанськ, Лиман і Кам'янське. І в яке місто не входив Махно, тут же з'являлися місцеві селяни, які на своїх підводах везли з міста „гостинці” додому (Савченко, 2008, с. 287–289). У своїй книзі В. Білаш (тодішній начштабу РПАУ(м)) згадував його діалог з одним із місцевих селян: *„У нас теперь начальства очень много”, – говорили крестьяне. В течение этого месяца нас посетило множество продовольственных отрядов. Луганск совсем зарезал. В одну неделю к нам приезжали отряды от армии, действующей и трудовой, от союза металлистов, горняков, совслужащих, от губкома и ревкома, от заводов и продкома. Все эти отряды выкачивали хлеб, которого нет у нас, даже семян для посева не достает! Все они нам не верили, обыскивали, брали заложников, расстреливали. Сейчас от нас требуют: мясо, жиры, картофель и все-все, что можно съесть... Они создали целые армии для изъятия продуктов питания, а ведь у нас давно уже ничего нет, сами на овощах сидим. Да к тому же засуха, год неурожайный, все горит – будет голод.*

Село хотят поссорить, “расслоить” на бедняков, середняков, кулаков, и для этого участникам, которые лезят по чердакам и подпольям, выдают 10% отобранного” (Белаш, 1993, с. 436–437).

У цей час загін Буданова захопив Слов'яносербськ, а загін Махна (3 000 бійців, 6 гармат) рейдував біля Луганська, в спробах заволодіти містом. Проти нього було виставлена мобільна група Степанова (2 000 багнетів і 2 бронепотяги) і червоні загони Луганського району (Савченко, 2008, с. 287–289).

Цікавим є той факт, що начштабу РПАУ (м) Білаш в своїх спогадах (1993) писав, що способи видобутку боєприпасів були різні, і

наводить у цьому зв'язку доповідь голови Раднаркому України Х. Раковського, в якому сказано, що у вересні, перебуваючи в Донецькій губернії, Махно забезпечувався з Луганського патронного заводу, і отримав звідти, нібито, близько 1,5 млн патронів (!) (с. 509). Виникає питання: як це було можливо? Незрозуміло. До того ж, якщо це так, то чому начштабу армії посилається на доповідь голови Раднаркому України? Адже, кому як не В. Білашу повинно бути відомо про шляхи постачання своєї армії, і посилення на доповідь ворога, виглядає дивним. Скоріше за все, Білаш-син (А. Білаш) під час редагування книги додав, описавши цей епізод, певну архівну справу.

Інфорзведення губуправління за період з 1 липня по 15 вересня 1920 р. (21 вересня 1920 г.) повідомляло про наслідки проходження армії Махна через Старобільський район – *„все учреждения разгромлены, телеграфная станция и аппараты совершенно уничтожены, электростанция повреждена, побита и поломана мебель, музыкальные инструменты, канцелярские дела уничтожены, и убито в одном городе только до 35 чел. Советские работники и члены местной организации КП(б)У разбежались: из всей организации, в которой насчитывалось до 200 членов, до настоящего времени зарегистрировано 50 чел., об остальных сведениях нет”* (Нестор Махно, 2006, с. 462–463).

Також в документі зазначено, що в грабунках брало участь, головним чином, місцеве населення. Бандитами взято з Старобільського „Союздонбассейна” взуття, мануфактуру, взамін чого бандами залишено 18 пуд. підшовної шкіри, яку кооперативи розподілили серед населення по 40 тис. руб. за пуд. З фінвідділу захоплено 22 млн руб. грошей (Там само). Також в документах за даний період відзначалося, що в місті повністю зник папір.

15–16 вересня радянська влада в Старобільську була відновлена. Проте на його околицях і окраїнах промахновські сили продовжували спротив більшовикам. *„В селах местные дезертиры и кулаки организуются в летучие – 5–10 чел. – мелкие отряды, которые работают открыто, подстрекая население против соввласти. Беднейшее население, организованное в комнезамози ранее и распыленное в настоящее время, – всецело на стороне советвласти”*, – відзначалося в Інфорзведенні губуправління за період з 1 липня по 15 вересня 1920 р. (21 вересня 1920 р.) (Там само).

У деяких селах була залишена таємна махновська агентура. Інформзведення губуправління повідомляло що: *„Подрайисполкомы и милиция разбежались, боясь вернуться на свои места даже после ухода банд”. Связь отсутствует. Указывалось, что на первые надобности требуется 10–12 млн рублей”* (Там само).

Тим часом Н. Махно почав наступ на Луганськ.

Отже, аналізуючи наслідки короткочасного захоплення Н. Махном м. Старобільськ у вересні 1920 р., можна відзначити, що

взяття населеного пункту не було пов'язано із вирішенням ключових стратегічних завдань. Воно, вірогідно було спричинено потребою в відпочинку і переформуванню армії після боїв на Ізюмщині (не можна не згадати також про поранення Махна і Куриленка!) і бажанням розчистити тили Повстанської армії від більшовицьких сил перед вирішальним наступом на Луганськ, де отаман розраховував поповнити запаси боєприпасів. Одночасно, у місті були проведені стихійні реквізиції майна розташованих тут закладів радянської влади, складів та підприємств. Важливим фактором було також те, що захоплення Старобільська сприяло консолідації до цього дещо розрізнених промахновських місцевих загонів. Наступні дії Н. Махна на Старобільщині, зокрема, його повернення до повітового центру наприкінці вересня – на початку жовтня 1920 р. розглядатиметься у наступних публікаціях.

Список використаної літератури

- 1. Архирейський Д. В.** Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр. К.: Темпора, 2015. 296 с.
- 2. Белаш А. В.,** Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование. К.: РВЦ „Проза”, 1993. 592 с.
- 3. Беспечный Т. А.,** Букреева Т. Т. Нестор Махно: Правда и легенды; Лева Задов: Человек из контрразведки. Донецк: Донеччина, 1996. 288 с.
- 4. Кубанин М. И.** Махновщина: крестьянское движение в Степной Украине в годы Гражданской войны. Л.: Прибой, 1926. 227 с.
- 5. Мирошниченко И.** Старобельщина – жемчужина Приайдарья. Луганск: ООО „Виртуальная реальность”, 2011. 252 с. URL: <http://www.nikolaevskii-sobor.ru/kniga.php?page=reidi-nestora-mahno-na-starobelshinu>.
- 6. Нестор Махно.** Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.: Документы и материалы / под ред. В. Данилова и Т. Шанина. М.: „Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2006. 1000 с.
- 7. Савченко В.** Атаманы казачьего войска. М.: Яуза, Эксмо, 2006. 416 с.
- 8. Савченко В. А.** Махно. Харків: Фоліо, 2008. 415 с.
- 9. Чоп В. М.** „Авиация Махно”. *Експедиция XXI (Днепропетровск)*. 2008. № 10. С. 8–9.

References

- 1. Arkhireiskiy, D. V.** (2015). Makhnovska veremiia. Ternystyi shliakh Revoliutsiinoi povstanskoï armii Ukrainy (makhnovtsiv) 1918–1921 pp. [Makhnov's veremia. The thorny path of the Revolutionary Insurgent Army of Ukraine (Makhnovists) 1918–1921]. K.: Tempora [in Ukrainian].
- 2. Belash, A. V., & Belash, V. F.** (1993). Dorogi Nestora Mahno. Istoricheskoe povestvovanie [Roads of Nestor Makhno]. K.: RVC „Proza” [in Russian].
- 3. Bespechnyj, T. A.,** Bukreeva, T. T. (1996). Nestor Mahno:

Pravda i legendy; Leva Zadov: Chelovek iz kontrrazvedki [Nestor Makhno: Truth and legends; Leva Zadov: A man from the counterintelligence]. Doneck: Donechchina [in Russian]. **4. Kubanin, M. I.** (1926). Mahnovshchina: krest'yanskoe dvizhenie v Stepnoj Ukraine v gody Grazhdanskoj vojny [Makhnovshchina: the peasant movement in steppe Ukraine during the Civil War]. L.: Priboj [in Russian]. **5. Miroshnichenko, I.** (2011). Starobel'shchina – zhemchuzhina Priajdar'ya [Starobelshchina – the pearl of the Priaydar]. Lugansk: ООО „Virtual'naya real'nost'”. Retrieved from <http://www.nikolaevskii-sobor.ru/kniga.php?page=reidi-nestora-mahno-na-starobelshinu> [in Russian]. **6. Danilov, V., & Shanin, T.** (Eds.). (2006). Nestor Mahno. Krest'yanskoe dvizhenie na Ukraine. 1918–1921: Dokumenty i materialy [Nestor Makhno. Peasant movement in Ukraine. 1918–1921: Documents and materials]. M.: „Rossijskaya politicheskaya enciklopediya” (ROSSPEN) [in Russian]. **7. Savchenko, V.** (2006). Atamany kazach'ego vojska [Atamans of the Cossack army]. M.: Yauza, Eksmo [in Russian]. **8. Savchenko, V. A.** (2008). Makhno [Makhno]. Kharkiv: Folio [in Ukrainian]. **9. Chop, V. M.** (2008). „Aviaciya Mahno” [„Makhno Aviation”]. *Ekspediciya XXI (Dnepropetrovsk) – Expedition XXI (Dnepropetrovsk)*, 10, 8-9 [in Russian].

Лебедєв Д. В. Перший рейд Селянської армії Н. Махно на Старобільщину у вересні 1920 р. та його наслідки

У статті розглядається перебіг та результати рейду Селянської повстанської армії Н. Махно на Старобільщину у 1920 р. Автор констатує, що серед аспектів дослідження махновського руху у 1917 – 1921 рр., найменш висвітленим у працях українських та зарубіжних істориків є військова діяльність Н. Махна у тодішньому Старобільському повіті Харківської губернії у 1920 р. Важливість його вивчення полягає у тому, що саме у цьому регіоні Н. Махно було прийнято низку важливих стратегічних рішень, які вплинули на подальшу долю селянського партизанського руху. Зокрема, 2 жовтня 1920 р. у Старобільську Н. Махно підписав угоду із більшовиками про спільний похід на Крим, де на той час перебували частини Білої армії на чолі з генералом П. Врангелем. Розгляд передісторії цих подій є метою вивчення у представленій статті. Дослідження, представлене у статті засновано переважно на аналізі опублікованих документальних матеріалів та історичних працях представників української та закордонної історіографії.

Внаслідок проведеного дослідження, автор доходить до висновку, що взяття Н. Махно Старобільську у вересні 1920 р. не було пов'язано із вирішенням ключових стратегічних завдань. Воно, вірогідно було спричинено потребою в відпочинку і переформуванню армії після боїв на Ізюмщині. Захоплення населеного пункту було також обумовлено бажанням розчистити тили Повстанської армії від більшовицьких сил

перед вирішальним наступом на Луганськ, де отаман розраховував поповнити запаси боєприпасів. Одночасно, у місті були проведені стихійні реквізиції майна розташованих тут закладів радянської влади, складів та підприємств. Важливим фактором було також те, що захоплення Старобільська сприяло консолідації до цього дещо розрізнених промахновських місцевих загонів.

Ключові слова: Н. Махно, Старобільськ, вересень 1920, отаман Каменюка, Луганськ.

Лебедев Д. В. Первый рейд Крестьянской армии Н. Махно на Старобельщину в сентябре 1920 г. и его последствия

В статье рассматривается ход и результаты рейда Крестьянской повстанческой армии Н. Махно на Старобельщину в 1920 г. Автор констатирует, что среди аспектов исследования махновского движения в 1917 – 1921 гг., наименее освещенным в работах украинских и зарубежных историков есть военная деятельность Н. Махно в тогдашнем Старобельском уезде Харьковской губернии в 1920 г. Важность его изучения заключается в том, что именно в этом регионе Н. Махно был принят ряд важных стратегических решений, которые повлияли на дальнейшую судьбу крестьянского партизанского движения. В частности, 2 октября 1920 в Старобельске Н. Махно подписал соглашение с большевиками о совместном походе на Крым, где в то время находились части Белой армии во главе с генералом П. Врангелем. Рассмотрение предыстории этих событий является целью изучения в представленной статье. Исследование, представленное в статье основано преимущественно на анализе опубликованных документальных материалов и исторических трудах представителей украинской и зарубежной историографии.

Вследствие проведенного исследования, автор приходит к выводу, что взятие Н. Махно Старобельска в сентябре 1920 не было связано с решением ключевых стратегических задач. Оно, вероятно было вызвано потребностью в отдыхе и переформированию армии после боев на Изюмщине. Захват населенного пункта был также обусловлен желанием расчистить тылы Повстанческой армии от большевистских сил перед решающим наступлением на Луганск, где атаман рассчитывал пополнить запасы боеприпасов. Одновременно, в городе были проведены стихийные реквизиции имущества расположенных здесь учреждений советской власти, складов и предприятий. Важным фактором было также то, что захват Старобельска способствовал консолидации к этому несколько разрозненных промахновских местных отрядов.

Ключевые слова: Н. Махно, Старобельск, сентябрь 1920 года, атаман Каменюка, Луганск.

Lebedev D. V. The first raid of N. Makhno's Peasant Army to Starobilsk region and its consequences in September 1920

The article considers the course and results of N. Makhno's Peasant Insurgent Army raid to Starobilsk region in 1920. The author states, that the military activities of N. Makhno, in the then Starobilsk district of Kharkiv province in 1920, are the least covered in the works of Ukrainian and foreign historians among the aspects of the research the Makhnovist movement in 1917–1921. The importance of studying is that exactly in this region N. Makhno had made a number of significant strategic decisions that influenced the future fate of the peasant guerrilla movement. Additionally, in Starobilsk, on October 2 1920, N. Makhno signed an agreement with the Bolsheviks on a joint campaign in the Crimea, where were units of the White Army at the same time that led by General P. Wrangel. Prehistory review of these events is the object of studying in this article. The research presented in the article founded largely on the analysis of published documentary materials and historical works of Ukrainian representatives and foreign historiography.

As a result of the research, the author concludes, that N. Makhno's acceptance of Starobilsk in September 1920 was not related to the solution of core strategic problems. That was apparently due to necessity of the rest and reformed the army after the battles in the Iziium region. The seizure of the locality was also owing to the desire to clear the rear of the Insurgent Army from the Bolshevik forces before the decisive attack on Luhansk, where the ataman hoped to replenish ammunition. Concomitantly, there were spontaneous requisitions of Soviet institutions property, warehouses and enterprises located here carried out in the city. The important factor similarly was considered the seizure of Starobilsk contributed to the consolidation of previously disparate local pro-Makhnovist detachments.

Key words: N. Makhno, Starobilsk, September 1920, ataman Kameniuuka, Luhansk.

Стаття надійшла до редакції 09.11.2020 р.

Прийнято до друку 13.11.2020 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 908(477.61):821.09

DOI 10.12958/2227-2844-2020-6(337)-202-214

Набока Олександр Вікторович,

доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,

м. Старобільськ, Україна.

snaboka9@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1678-9475>

**ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ЛЕГЕНД ЩОДО ПЕРЕБУВАННЯ
У ОСИНІВСЬКІЙ ЦЕРКВІ (с. ОСИНОВЕ,
НОВОПСКОВСЬКОГО РАЙОНУ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)
Г. СКОВОРОДИ ТА К. РИЛЄВА**

Розвиток української історіографії на сучасному етапі характеризується збільшенням уваги науковців до різних аспектів регіональної історії. Зокрема, останнім часом з'являється значна кількість наукових досліджень з історії Луганського краю. Разом із тим, у вивченні цього питання залишається значна кількість білих плям. Серед іншого, потребує детальнішого дослідження історія однієї з архітектурних перлин Луганщини – Свято-Успенської церкви у селі Осиновому Новопсковського району, активна фаза будівництва якої тривала у другій половині XVIII – на початку XIX ст. Навколо цієї споруди збереглося багато різних історичних легенд, які, на наш погляд потребують наукового осмислення. Серед них, зокрема, історії про перебування у церкві філософа Г. Сковороди та російського декабриста К. Рилєва. Саме висвітленню цього аспекту і присвячена ця стаття.

Відзначимо, що це питання практично не відображено у українській історичній науці. Серед небагатьох досліджень, можна виділити краєзнавчі статті новопсковського краєзнавця В. Ярошенко, зібрані на сайті „Історія нашого краю по р. Айдар і не тільки!”.

Ми вважаємо необхідним заповнення цієї наукової прогалини, тим більше, що її вивчення, серед іншого, дозволяє розглянути історичні передумови формування українського національного руху у першій половині XIX ст.

У мальовничому селі Осинове, що у Новопсковському районі на Луганщині стоїть незвичний за своєю архітектурною пишністю православний храм – Свято-Успенська церква. Як відзначають спеціалісти, у його вигляді навіть сьогодні проглядається змішання старовинних архітектурних стилів. Основу будівлі складає округла ротонда (як відголосок стилю бароко), а вихід з храму прикрашає колонада (класицизм).

Відомо, що початок будівництва ще дерев'яної будівлі храму відноситься до середини – другої половини XVII ст., коли у цій місцевості з'явилося поселення Осинове, засноване вихідцями з України-Гетьманщини (черкасами). *„По правом берегу Айдара тянутся гряды гор, прерывисто каменистых и меловых, кой где и поныне покрытых лесом, а левый берег отлогий, с прекрасными лугами и хлебобродной почвой. Однако первые поселенцы осинового и хуторов ее: Рогова, Писаревки и других переселились на правом берегу Айдара, под прикрытием гор, лесов и вод. Это одно показывает, что Осиновая населена черкасами не позже, как в конце XVII столетия, тогда как столько страшны были ногайцы и крымцы”*, – відзначає у другому томі фундаментального твору „Историко-статистическое описание Харьковской епархии” (2011) відомий священнослужитель та дослідник розвитку православ'я Харківської губернії святитель Філарет (с. 285).

На думку автора, саме тоді розпочалося тривале будівництво Свято-Успенської церкви. *„Первый Успенский храм в Черкасском городке без сомнения был современен городку и конечно был деревянный: так бывало у Черкасов везде”* (Там само).

Вірогідно, час будівництва дерев'яної будівлі Осинівського храму був періодом стихійного освоєння цих територій вихідцями з України. Поступово ці землі, у другій половині XVII ст. увійшли до складу слобожанського Острогожського полку. На початку XVIII ст. більша частина місцевих козацьких поселень підтримала повстання К. Булавина, за що була піддана спаленню. На деякий час край обезлюдив і, вірогідно, саме тоді землі Осинового і були передані у володіння родині слобожанських козацьких полковників Тевяшевих.

Цей рід належав до російського дворянства з XIV ст. Його засновник – представник монгольської знаті Золотої Орди Азарій Тевяшев, у 1382 р. перейшов на службу до московського князя Дмитра Донського, за що і отримав землі у сучасній Воронежській області Росії. Наприкінці XVII ст. помістя Тевяшевих стали сусідами території московського Дикого поля, яка у цей період активно колонізувалася українськими козаками – вихідцями з Запоріжжя та Гетьманщини, які у той час були охоплені полум'ям Хмельниччини та Руїни. Високий динамізм освоєння московського прикордоння обумовив інтерес до цих міграційних процесів з боку царської влади. Врешті-решт, царський уряд зобов'язав Тевяшевих звернути увагу на сусідній, майже дикий край, зробити перепис населення, ревізію майна та встановити необхідні податки. Скоро рід Тевяшевих став частиною слобожанської полкової ієрархії, залучився до історичних процесів, які відбувалися частині козацької України, яка визнала політичне покровительство Москви.

Будучи ставлениками царя, Тевяшеви тим не менш, мали слідувати козацьким політичним традиціям, зокрема, регулярно переобиратися на старшинські посади. Ситуація почала змінюватися

лише на початку XVIII ст., коли на Слобожанщині, як і у інших регіонах України стрімко розвивався процес перетворення козацької старшини на великих землевласників та фактичних володарів краю, чий високий статус більше не потребував регулярного схвалення козацького суспільного загалу. Саме у цей період високі посади Тевяшевих стали майже спадковими. Цю тенденцію відзначив у своїй фундаментальній праці „Історія Слобідської України” (1990) видатний український історик Д. І. Багалій. *„За 100 років у кожному полку перебувало по 6–8 полковників, себто припадає в середнім по 13–17 років на кожного. Деякі з полковників, як, наприклад, залишалися на своїх посадах по кілька десятків років. У всякому разі, вибори не були щорічні і не відбувалися через 3 або 5 років: значить справді вибирали взагалі немов до смерті”,* – писав він (Багалій, 1990, с. 112).

У цей період, за підрахунками Багалія, представники роду Тевяшевих займали посади полковників – у Острогожському полку – 3 рази, у Харківському полку – 1 раз (Там само).

Подальшому посиленню Тевяшевих, збільшенню їх земельних володінь сприяли події, пов’язані із повстанням на Луганщині Кіндрата Булавина 1707–1708 рр. Як відомо, його першим епіцентром стали приайдарські козацькі поселення – Шульгінка, Закотне, Осинове. У ході каральних дій російського уряду булавинці у цих краях були розгромлені, а їх поселення майже повністю винищені. У цьому конфлікті, Тевяшеви підтримали Петра I і тим самим довели свою відданість йому. Більш того, представник роду, з 1704 р. острогожський полковник Іван Іванович Тевяшев (1660–1725), вірогідно, вирішив скористатися зручним моментом, та приєднати бунтівні території до своїх володінь. Принаймні про це свідчить той факт, що він неодноразово звертався до царського уряду з цією ідеєю.

Врешті-решт, цар доручив їм відновлювати занепалий та розорений край, сприяючи переселенню сюди лояльних черкеських козаків з інших регіонів України.

22 серпня 1709 р. Петро I видав наказ під назвою „Указ полковнику Острогожского полка Тевяшову о даче полку его лесных земель по Айдару для поселения” („Указ полковнику”).

У документі, серед іншого, йшлося про таке: *„на речке Айдаре, с верховья вниз до устья Айдарского, где поселились было, без указу Великого Государя, пришедшие из разных городов люди, в прошлом 708 году, за их воровство и бунт, что бунтовали они с вором Булавиным и с Голым, те их поселения по Айдару разорены и выжжены; и ныне те места лежат впустеж. А полку твоего к городам те земли смежны и в близости, и они Черкасы в те места из безлесных мест переселиться желают; а земель и санных покосов и лесов в тех местах им Черкасам будет в довольство, и полку твоего умаления не будет”* (Там само).

Згідно з петровським наказом, серед міст, які підлягали новому заселенню „черкасами” було і Осинове. *„Самодержец, указал: Острогжского полку Черкасам с Землянска и из других безлесных слобод селиться и землею и санными покосы владеть по реке Айдару, где было поселение Закотенской станицы, и вверх по Айдару до Осиновской станицы и до Ровеньков”,* – відзначалося у документі (Там само).

Процес переселення черкасів у Осинове і, взагалі, у визначений у Наказі край розтягувався на довгі роки. І. І. Тєвяшев отримував усе нові та нові реляції царської влади у яких йому рекомендувалося заселяти території пришлими козаками. Зокрема, у 1717 р. адмірал та один з найближчих до Петра І сановників Ф. М. Апраксін (1661–1728) наказав Тєвяшеву перевести „острогжських козаків кївської губернії та вороніжської на рр. Тулучєєву, Богучар, Айдар”, при цьому вони мають продати за вільною ціною свої землі та маєтки” (Багалій, 1887, с. 541).

Завдяки цьому наказу, приблизно у часовому відрізку від 1724–1732 рр. Осинове, разом із іншими регіонами Приайдар’я було знову заселено.

Д. Багалій у праці *„Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства”* (1887) зазначає: *„Указ сей остался, по-видимому, без исполнения до самого 1732 г. Только в этом году из сел Перлевка, Ендовища, Гвоздевки и Уриві высланы были на Айдар партия переселенцев при сотниках, именно: в Старую Белую (нінешній Старобельськ) пришел Иван Фомич Сенельников, в Закотное – Дмитрий Петрович Голодолинский, в Осиновку – Аким Мийлович Емаков и в Белолуцк – Яков Романович Головинский. В занятіх ими местах они построили городки и основали новіе сотни острогжского полка”* (с. 541).

Вірогідно, саме з цього моменту починається активна фаза будівництва Осинівської церкви, можливо, під керівництвом самого Івана Тєвяшева. Чи перебував безпосередньо у поселенні його тодішній господар – достеменно невідомо. Проте, поруч із Осиновим до сьогоденішнього дня зберігалося невелике поселення Тєвяшево, населення якого, якщо вірити інформації, поданій у українській „Вікіпедії” складає 22 особи. Можливо, що тут у мальовничих краях було розташовано один з панських маєтків, який він час від часу навідував, та запрошував дорогих йому гостей.

Так чи інакше, розбудова осинівської Свято-Успенської церкви відбувалося у період його володіння Тєвяшевими. Як відзначає Святитель Філарет (2011): *„Не позже середины XVIII столетия построен был здесь уже каменный Успенский храм с тремя приделами. На это указывает, как увидим, надпись на Евангелии храма”* (с. 285). Приблизно у цей період, у храмі з’являється перша книга, за якою правилася служба. У 1756 р. на церковні гроші було куплено „Євангеліє”, опубліковане у Києві у 1697 р. (Там само).

Відзначимо, що Осинівська церква архітектурно повторювала у Острогжський „Собор Троицы Живоначальной”, закінчення будівництва якого приходить на 80-ті рр. XVIII ст.

У другій половині XVIII – першій половині XIX ст. подібний архітектурний підхід був вельми поширений на території, яка входила до володінь Тевяшевих, і взагалі – на землях Острогжського полку. Серед храмів Луганської області та навколишніх земель, виконаних у подібному стилі, спеціалісти виділяють: Церкву Спасу Преображення (1796–1814), с. Білогір'я, Вороніжської області; Церкву Воздвиження Хреста Господня (1822) с. Байдівка Луганська область; Церкву Трійці Живоначальної (1833) в м. Кремінна, Луганська область, Церкву Спасу Преображення (1832–1846) в с. Гниле, Воронежська область („Острогжск”).

Починаючи з середини XVIII ст. у Осинівській церкві починаються регулярні служби. У архіві Вороніжського Духовного Архієрейського Судового приказу збереглася „Справа про посвяту диякона Петра у священники слободи Осинової 1742 р.”, яке дозволяє дізнатися ім'я одного з перших священнослужителів Свято-Успенської церкви. Пізніше, біля 1770 р. у церкві служив уродженець Старобільська Петро Бутаков.

Приблизно, у 1770-х рр. у історії Осинівської церкви з'являється великий філософ Григорій Сковорода (1722–1794), який за розповсюдженою легендою зупинявся і молився у ній. Достеменно знову ж таки невідомо, чи був популярний тоді серед слобожанської старшини філософ у Осинівському, проте у цей період товаришував із Тевяшевими, і, вірогідно, мав можливість впливати на їх світогляд.

У 1772 р. черговим покровителем мислителя став представник роду, командир Харківського слобідського козачого полку Степан Іванович Тевяшев (1718–1790). Він запросив Сковороду до своїх маєтків, у яких філософ прожив кілька місяців, маючи можливість висловлювати свої ідеї перед господарем, та його племінником Степаном Івановичем Тевяшевим (молодшим) та сином Володимиром. Пізніше, результати цих дискусій були відображені Г. Сковородою у трактаті „Ікона Алквіадська”.

Головна думка, відображена у творі, присвяченому своєму тодішньому покровителю полягала у залученні усіх прогресивних людей, зокрема, і поміщиків до просвітництва, яке є антиподом суєвірств. За переконанням Г. Сковороди: *„Из суеверій родились вздоры, споры, секты, вражды междусобныя и странныя, ручныя и словесныя войны, младенческие страхи и протч. Нет желчнее и жестоковийнее суеверия и нет дерзновеннее, как бешенность, разженная слепым, но ревностным глупаго поверия жаром тогда, когда сия ехидна, предпочитая нелепыя и нестаточныя враки над милость и любовь и онемев чувством*

человеколюбия, гонит своего брата, дыша убийством, и симь мнится службу приносить богу” (Сковорода, 1973).

У зв'язку із цим, він рекомендує Тєвяшеву, який у уяві філософа був уособленням суспільного прошарку заможних поміщиків, розгорнути боротьбу проти суєвіств. *„К чему ж сия речь течет? К тому, что высоких фамилий люди не только в тяжбах, войнах, коммерциях, домостроительствах, художествах, но и в самом первом пункте, сиречь в мыслях, до бога касающихся, должны находить истину, а противоборствовать суеверию”* (Сковорода, 1973).

Як зазначалося вище, достеменно невідомо, чи побував Г. Сковорода у Осиновому, але враховуючи стиль його життя під час перебування у Тєвяшевих – то це було цілком можливо. Початок 70-х рр. XVIII ст. великий філософ вже наголошував на відмові від земних благ, багато подорожував, взявши у походи лише невелику подорожню торбу. Характер його життя не змінювався, коли він оселявся у багатих поміщиків, готових надати йому кращі умови проживання. Сковорода залишався вірний своїм переконанням і коли гостював у Тєвяшева, активно подорожував його володіннями.

Зокрема, Д. Багалій у праці „Український мандрований філософ Григорій Сковорода” (1926) писав: *„одного разу битою дорогою вертався з Вороніжу дідич Тєв'яшов до свого маєтку в кареті й бачить на дорозі пішоходця, в якому на своє задоволення пізнає Григорія Савича, що йшов з своєю вічною торбою і палицею до нього в гості. Тєв'яшов невимовно зрадив цій зустрічі й хотів посадити з собою в карету, щоб їхати разом, але ніяк не міг його в тому переконати... «Ні, пане, не треба мені привикати до цього – це моє, а то твоє. їдь собі з Богом, я ще може дожену тебе от там на горці». А в той час наступила грізна хмара з бурею, що обіцяла великий дощ. Дідич поїхав один, але через чотири верстви в нього в екіпажі зломилася вісь. Саме того часу пройшов великий дощ, і справді Сковорода догнав Тєв'яшова й на вдивовижу останнього був весь сухий, тоді як по дорозі не було місця, де б можна було сховатися від дощу.*

– Як це ви, Григорію Савичу, так хитро сховалися від дощу? – спитав його Тєв'яшов.

– Еге ж, я зняв з себе жупан, черевики й шапку і все те в торбу заховав, а як перейшов дощик, я й надів усе сухе; як казав, догнав тебе, і не дурно прислів'я каже: швидко поїдеш – недалеко заїдеш” (с. 93–94).

Така лінія поведінки була, за думкою Д. Багалія, повністю відображала життєву філософію Сковороди. *„Незважаючи на свої дружні відносини до Тєв'яшова, Г. С Сковорода і з ним, як і зі всіма іншими дідичами тримався так, що різко одмежовувався від них своїм життям, створював для себе немов імунітет; жив по панських садибах не по-панському, а по-простому, по-селянському. Тому він нізащо не згодився їхати в кареті до садиби Тєв'яшова – пана на всю губу, бо й там*

у нього він мабуть оселився десь на пасіці, або в лісі, сам собі пан і слуга. Це була для нього не дрібниця, а щось поважне, принципове”, – відзначав історик (Багалій, 1926, с. 94).

Цілком можливо, що у таких своїх подорожах Сковорода досяг і Осинівської церкви, тим більше, що поруч був розташований один з панських маєтків.

Відзначимо також, що настанови філософа не залишилися поза увагою Тєв'яшевих, визначивши у подальшому їх погляди на політичне та національне життя, які у майбутньому зіграли велику роль у процесі ідейного оформлення майбутнього національного відродження.

Як відомо, з першої половини XVIII ст. розпочинається широкий наступ російської влади на права та привілеї, даровані українським козакам попередніми російськими царями. Для реформатора Петра I, прибічника модерної держави, козацька автономія виглядала, мабуть, не меншим пережитком ніж задовгі боярські бороди. Бажання змінити акценти у відносинах із козацькими анклавами почали проявлятися у перші роки XVIII ст., коли в умовах війни із Швецією цар вважав надані вольності такими, що заважають мобілізації у війні із зовнішнім ворогом. У такий ситуації, конфлікти із козацьким суспільством, яке бажало і надалі жити за старими законами, був неминучий.

Зокрема, наміри царя залучити до російського війська тих селян, які масово втікали на козацькі території, викликало у 1707–1708 рр. масове повстання під керівництвом К. Булав'їна.

Того ж року тиск царя вже почали відчувати на собі гетьманська та слобожанська старшина, яка до цього переважно підтримувала Петра I у боротьбі проти булавінців. Не витримавши його, гетьман Іван Мазепа (1687–1709) і перейшов на бік Карла XII.

Свої мотиви для незадоволення були і Тєв'яшевих. Петровський курс щодо утискання прав та свобод на Слобожанщині, у практичній площині полягав у незахищеності майнових прав перед посяганнями російських дворян, які користуючись своєю близькістю до царя, могли дозволити забрати собі ті чи інші земельні володіння, які до цього належали старшині. Прикладом цього може бути історія із передачею у 1700 р. найближчому царедворцю Петра I, графу Борису Куракін, частини земель, що сьогодні є частиною Білокуракінського району, Луганської області. Справа була зроблена під час повернення російського війська на чолі із Петром з другого Азовського походу. Хрестоматійно відомо, що Куракін був вражений степовою красою цих земель і російський цар подарував їх сановнику, навіть не взявши на себе труд дізнатися, що ця територія була у власності Тєв'яшевих. Потім ця колізія стала предметом майнового спору, у якому Куракін мав перевагу. Частково він компенсував Тєв'яшевим збитки, а частково заволодів землями силою. Зокрема, такою була доля поселення Тарабанівка, попереднє козацьке населення якого було змушене покинути рідний дім

та переселитися углиб Острогожських володінь Тєвєшєва, забравши із собою навіть стару церкву. У свою чергу, Куракін дав поселенню іншу назву – село Павлівка, заселивши його новими людьми.

Упродовж наступних десятиріч непорозуміння із російською владою продовжилися. У 1762 р. Тєвєшєви опинилися у центрі великого корупційного скандалу, який привернув увагу російської імператриці Катерини II (1762–1796). Російській двір отримав донос сотника Острогожського полка Прокопія Канєвєцького, у якому той звинуватив острогожських полковників Тєвєшєва та князя Кантемира у розкраданні грошей, які йшли на забезпечення козацького війська. Було призначено слідство, висновки якого були використані імператрицею, серед іншого, для прийняття рішення про ліквідацію козацького устрою Слобідської України та її інкорпорацію у склад Російської імперії. Черговий козацький анклав перестав існувати.

Залишаючись великими острогожськими поміщиками, Тєвєшєви, тим не менш гостро переживали загадані події, все більше схиляючись до певного фрондерства щодо російської влади. Основою їх ідеологічного бачення, з одного боку, були просвітницькі ідеї Г. Сковороди, а з іншого – романтизація козацького минулого, втраченої волі. Вони були прибічниками ідеї, що своєю безкомпромісною боротьбою та захистом православної віри у попередні історичні періоди українська старшина заслужила статусу не меншого, ніж статус російського дворянства.

Серед тих, хто готовий був сприймати цю систему поглядів був і відомий російський поет початку XIX ст. Кіндрат Рилєєв (1795–1826), який прославився також як організатор одного з перших у Російській імперії антицарських виступів декабристів. Рилєєв був одним з небагатьох своїх соратників революціонерів, у політичній філософії якого провідне місце займало українське питання. Серед іншого, він був автором поеми „Наливайко”, у якому прославляв вільнолюбство українського козацтва. Також Рилєєв відомий тим, що став одним з перших популяризаторів анонімного твору „Історія Русів”, який зіграє величезну роль у становленні українського національного руху першої половини XIX ст.

На думку, українського історика С. Плохія (2018), з цим твором, російський поет ознайомився приблизно у 1824 році (с. 38). Це був час його активного спілкування із кланом Тєвєшєвих. Після завершення французької компанії проти Наполеона, у 1817 р. молодий офіцер російської армії Рилєєв переїхав до Острогозська, де у той час був розквартирований 11-та кінно-артилерійська рота Першої артилерійської бригади, у якій він служив.

У новому місті він одразу ж познайомився із Михайлом Андрійовичем Тєв'яшевим – місцевим великим поміщиком, у садибі якого поет часто бував. Вірогідно, що нові приятелі здійснювали і виїзди у інші володіння Тєв'яшевих, можливо, що і у Осинове. Теми їх бесід торкалися і героїчного минулого Запорізької Січі. Як відзначає С. Плохій: „Рилєєв згадує розмову з одним з своїх острогожських знайомих (вірогідно, це був тесть поета Михайло Тєв'яшев). Співбесідники обговорюють хід повстання греків проти влади турок-османів, яке у той час розгорілося у Греції, а разом і історію Запорізької Січі, яка була символом боротьби за козацькі вольності” (Плохій, 2018, с. 35).

Врешті решт, Рилєєв закохався у дочку Михайла Тєв'яшева Наталію, яка скоро стала його дружиною та зберегла йому вірність навіть після провалу повстання на Сенатській площі у Санкт-Петербурзі у грудні 1825 р.

Отже, легенди про відвідування Г. Сковороди та К. Рилєєва Осинівської церкви є відображенням реальної історії спілкування цих видатних постатей української/російської культури із представниками слобожанського козацького роду Тєв'яшевих, які брали безпосередню участь у процесі створення, як Осинівки, так і Успенської церкви на її території. Відзначимо, що це спілкування надало поштовх та суспільно-політичний контекст подальшому розвитку національного руху в Україні у першій половині XIX ст. Ця тема системно та комплексно вивчатиметься у наступних наукових публікаціях.

Список використаної літератури

1. Багалій Д. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. М.: Университетская типография, 1887. 637 с.
2. Багалій Д. І. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. Харків: Держвидав України, 1926. 397 с.
3. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: „Основа”, 1990. 258 с.
4. Государственный архив Воронежской области. Путеводитель. Воронеж: [б. в.], 2016. 738 с.
5. Острогжск. Собор Троицы Живоначальной. URL: <https://sobory.ru/article/?object=36308>.
6. Плохій С. Казакський миф. Історія і націогенез в епоху імперії. Харків: „Фолио”, 2018. 396 с.
7. Святитель Филарет (Д. Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 2-х т. Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. Т. 2. 440 с.
8. Сковорода Г. Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сиреч Икона Алкивиадская. *Повне зібрання творів: у 2-х т.* К., 1973. Т. 2. С. 6–31. URL: <http://litopys.org.ua/skovoroda/skov201.htm>.
9. Стеллецкий Н. Странствующий философ Григорий Савич Сковорода. К.: Типография Корчак-Новинского, 1894. 56 с.
10. Указ полковнику Острогжского полка Тєв'яшову о даче полку его лесных земель по Айдару для поселения 1709 г. URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVIII/1700-1720/Ostrogoz_

polk/text1.htm. **11. Ярошенко В.** Історія нашого краю по р. Айдар і не тільки! URL: <https://viy48.io.ua>.

References

- 1. Bagaliy, D.** (1887). *Ocherki iz istorii kolonizatsii stepnoy okrainyi Moskovskogo gosudarstva* [Essays on the history of colonization of the steppe outskirts of the Moscow state]. Moscow: Universitetskaya tipografiya [in Russian].
- 2. Bahalii, D. I.** (1926). *Ukrainskyi mandrovanyi filosof Hr. Sav. Skovoroda* [Ukrainian traveling philosopher Gr. Sav. Skovoroda]. Kharkiv: Derzhvydav Ukrainy [in Ukrainian].
- 3. Bahalii, D. I.** (1990). *Istoriia Slobidskoi Ukrainy* [History of Sloboda Ukraine]. Kharkiv: „Osnova” [in Ukrainian].
- 4. Gosudarstvennyi** arhiv Voronezhskoy oblasti (2016). *Putevoditel* [Guide]. Voronezh: n. p. [in Russian].
- 5. Ostrogozhsk.** *Sobor Troitsyi Zhivonachalnoy* [Ostrogozhsk. Cathedral of the Living Trinity]. Retrieved from <https://sobory.ru/article/?object=36308> [in Russian].
- 6. Plohiy, S.** (2018). *Kazatskiy mif. Istoriya i natsiogenez v epohu imperii* [Cossack myth. History and national genesis in the era of the empire]. Kharkiv: „Folio” [in Ukrainian].
- 7. Svyatitel Filaret (D. G. Gumilevskiy).** (2011). *Istoriko-statisticheskoe opisanie Harkovskoy eparhii* [Historical and statistical description of the Kharkiv diocese]. (Vol. 2). Kharkiv: Harkovskiy chastnyi muzey gorodskoy usadby [in Russian].
- 8. Skovoroda, G.** (1973). *Knizhechka, nazyvaemaya Silenus Alcibiadis, sirech Ikona Alkiviadskaya* [A book called Silenus Alcibiadis, or the Icon of Alcibiades]. *Povne zibrannia tvoriv – Complete collection of works* (Vol. 2), (pp. 6-31). Kyiv: n. p. Retrieved from <https://sobory.ru/article/?object=36308> [in Russian].
- 9. Stelletskiy, N.** (1894). *Stranstvuyushchiy filosof Grigoriy Savich Skovoroda* [The wandering philosopher Grigory Savich Skovoroda]. Kiev: Tipografiya Korchak-Novinskogo [in Russian].
- 10. Ukaz** polkovniku Ostrogozhskogo polka Tevyashov o dache polku ego lesnyih zemel po Aydaru dlya poseleniya [Decree to Colonel Tevyashov of the Ostrogozhsky Regiment on giving the regiment of its forest lands along the Aidar for settlement]. (1709). Retrieved from http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVIII/1700-1720/Ostrogoz_pol/text1.htm [in Russian].
- 11. Yaroshenko, V.** *Istoriia nashoho kraiu po r. Aidar i ne tilky!* [History of our region on the river Aidar and not only!]. Retrieved from <https://viy48.io.ua> [in Ukrainian].

Набока О. В. Історичні витоки легенд щодо перебування у Осинівській церкві (с. Осинове, Новопокровського району Луганської області) Г. Сковороди та К. Рилєєва

У статті аналізується історична достовірність легенд щодо перебування у Свято-Успенській церкві (с. Осинове, Новопокровського району Луганської області) у XVIII–XIX ст. філософа Григорія Сковороди та декабриста Кіндрата Рилєєва.

Автор відзначає, що це питання практично не відображено у українській історичній науці. Серед небагатьох досліджень виділяються краєзнавчі статті новопсковського краєзнавця В. Ярошенка, зібрані на сайті „Історія нашого краю по р. Айдар і не тільки!”.

Автор вважає необхідним заповнення цієї наукової прогалини, тим більше, що її вивчення, серед іншого, дозволяє розглянути історичні передумови формування українського національного руху у першій половині XIX ст.

Розглянутий родовід острогожських полковників Тевяшевих, стараннями яких протягом XVIII ст. відбувалося заселення Осинового та навколишніх земель, а також будівництво Свято-Успенської церкви. Відзначено, що Тевяшеви мали сталі зв'язки із Г. Сковородою (який гостював у їх володіннях) та із К. Рилєєвим, який був зятем представника роду – Михайла Тевяшева. Показаний процес становлення політичних поглядів Тевяшевих, які істотним чином вплинули на процес оформлення українського національного руху першої половини XIX ст.

Внаслідок проведеного дослідження, автор доходить до висновку, що легенди про відвідування Г. Сковороди та К. Рилєєва Осинівської церкви є відображенням реальної історії спілкування цих видатних постатей української/російської культури із представниками слобожанського козацького роду Тевяшевих, які брали безпосередню участь у процесі створення, як Осинівки, так і Успенської церкви на її території. Відзначимо, що це спілкування надало поштовх та суспільно-політичний контекст подальшому розвитку національного руху в Україні у першій половині XIX ст. У статті відзначено, що ця тема системно та комплексно вивчатиметься у наступних наукових публікаціях.

Ключові слова: Свято-Успенська церква, с. Осинове, Тевяшеви, Г. Сковорода, К. Рилєєв.

Набока А. В. Исторические истоки легенд о пребывании в Осиновский церкви (с. Осинowo, Новопсковского района Луганской области) Г. Сковороды и К. Рылеева

В статье анализируется историческая достоверность легенд о пребывании в Свято-Успенской церкви (с. Осинowo, Новопсковского района Луганской области) в XVIII–XIX вв. философа Григория Сковороды и декабриста Кондратия Рылеева.

Автор отмечает, что этот вопрос практически не отражен в украинской исторической науке. Среди немногих исследований выделяются краеведческие статьи новопсковского краеведа В. Ярошенко, собранные на сайте „История нашего края по р. Айдар и не только!”.

Автор считает необходимым заполнение этой научной пробелы, тем более, что ее изучение, среди прочего, позволяет рассмотреть

исторические предпосылки формирования украинского национального движения в первой половине XIX в.

Рассмотрена родословная Острогожских полковников Тевяшевых, стараниями которых в течение XVIII в. происходило заселение Осиново и окружающих земель, а также строительство Свято-Успенской церкви. Отмечено, что Тевяшевы имели устойчивые связи с Г. Сковородой (который гостил в их владениях) и с К. Рылеевым, который был зятем представителя рода – Михаила Тевяшева. Показан процесс становления политических взглядов Тевяшевых, которые существенным образом повлияли на процесс оформления украинского национального движения первой половины XIX в.

Вследствие проведенного исследования, автор приходит к выводу, что легенды о посещении Г. Сковородой и К. Рылеевым Осиновской церкви являются отражением реальной истории общения этих выдающихся фигур русской / украинской культуры с представителями слобожанского казацкого рода Тевяшевых, которые принимали непосредственное участие в процессе создания, как Осиново, так и Успенской церкви на его территории. Отметим, что это общение дало толчок и общественно-политический контекст дальнейшему развитию национального движения в Украине в первой половине XIX в. В статье отмечено, что эта тема будет системно и комплексно изучаться в следующих научных публикациях.

Ключевые слова: Свято-Успенская церковь, с. Осиново, Тевяшевы, Г. Сковорода, К. Рылеев.

Naboka O. V. Historical origins of legends about G. Skovoroda's and K. Ryleyev's staying in Osynivska church (Osynove village, Novopskovsky district, Luhansk region)

The article deals with the historical authenticity of the legends about the philosopher Hryhorii Skovoroda's and Decembrist Kindrat Ryleyev's stay in the Holy Dormition Church (Osinove village, Novopskovsky district, Luhansk region) in the XVIII – XIX centuries. The author notes that this issue is practically not reflected in Ukrainian historical science. Among the few studies, there are local lore articles by Novopskov local historian V. Yaroshenko, collected on the site „History of our region on the river Aidar and beyond!”. The author considers it necessary to fill this scientific gap, especially since its study, among other things, allows us to consider the historical preconditions for the formation of the Ukrainian national movement in the first half of the nineteenth century. The pedigree of the Ostrogozhsky colonels Tevyashev, whose efforts brought to the settlement of Osinovo and surrounding lands, as well as the construction of the Holy Dormition Church are considered in the article. It is noted that the Tevyashevs had permanent ties with G. Skovoroda (who visited their estates) and with K. Ryleyev, who was the son-in-law of a representative of the family – Mikhail Tevyashev. The

process of formation of Tevyashev's political views is shown, which significantly influenced the process of formation of the Ukrainian national movement of the first half of the XIX century. As a result of the study, the author concludes that the legends about the visit of G. Skovoroda and K. Ryleyev to Osynivska Church are reflecting the real history of communication of these prominent figures of Ukrainian / Russian culture with representatives of the Slobozhansky Cossack family Tevyashev, who took a direct part in the process of creating both Osinovka and the Church of the Assumption on its territory. Note that this communication gave impetus and socio-political context to the further development of the national movement in Ukraine in the first half of the nineteenth century. The article notes that this topic will be systematically and comprehensively studied in future scientific publications.

Key words: Holy Dormition Church, village Osynove, Tevyashev, G. Skovoroda, K. Ryleyev.

Стаття надійшла до редакції 09.11.2020 р.

Прийнято до друку 13.11.2020 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

Наукове видання

ВІСНИК

Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(історичні науки)

№ 6 (337) грудень 2020

Відповідальні за випуск:

д. і. н. **О. В. Набока**

к. і. н. **О. А. Забудкова**

Здано до склад. 24.11.2020 р. Підп. до друку 24.12.2020.

Формат 60x84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.

Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 24,99. Наклад 200 прим. Зам. № 249.

Видавець і виготовлювач

Видавництво Державного закладу

„Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”

пл. Гоголя, 1, м. Старобільськ, 92703. т/ф: (06461) 2-16-02.

e-mail: luguniv.info.edu@gmail.com

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.